

ДЭЛХИЙН БАНК
ОУСБХБ • ОУХА | ДЭЛХИЙН БАНК ГРУПП

МОНГОЛ УЛСЫН БИЗНЕСИЙН ОРЧИН БА ӨРСӨЛДӨХ ЧАДВАРЫН ҮНЭЛГЭЭНИЙ ТАЙЛАН

Эдийн засгийг сэргээхийн тулд
бизнесийн орчны шинэчлэлийг
хэрэгжүүлэх нь

1818 H Street NW
Washington DC 20433

Tel : 202-473-1000

www.worldbank.org

ДЭЛХИЙН БАНК
ОУСБХБ • ОУХА | ДЭЛХИЙН БАНК ГРУПП

МОНГОЛ УЛСЫН БИЗНЕСИЙН ОРЧИН БА ӨРСӨЛДӨХ ЧАДВАРЫН ҮНЭЛГЭЭНИЙ ТАЙЛАН

**ЭДИЙН ЗАСГИЙГ СЭРГЭЭХИЙН ТУЛД БИЗНЕСИЙН ОРЧНЫ ШИНЭЧЛЭЛИЙГ
ХЭРЭГЖҮҮЛЭХ НЬ**

Энэхүү тайлан нь Олон улсын сэргээн босголт, Хөгжлийн банк/Дэлхийн банкны мэргэжилтнүүдийн бүтээл бөгөөд бусад байгууллагууд хувь нэмэр оруулж хамтарсан. Тайланд тусгасан үр дүн, тайлбар, дүгнэлт зэрэг нь Дэлхийн банк, Дэлхийн банкны Захирлуудын болон төлөөлж буй улс орнуудын Засгийн газрын байр суурийг илэрхийлэх албагүй. Дэлхийн банк энэ тайланд дурдагдсан мэдээ мэдээллийн үнэн бодит эсэхэд баталгаа өгөхгүй.

Эрх ба зөвшөөрөл

Энэ бүтээл нь зохиогчийн эрхээр хамгаалагдсан. Уг бүтээлээс зөвшөөрөлгүйгээр хэсэгчлэн, эсвэл бүхлээр нь хуулбарласан тохиолдолд холбогдох хуулийг зөрчиж буйд тооцогдоно. Олон улсын сэргээн босголт, Хөгжлийн банк / Дэлхийн банк нь өөрийн ажлыг түгээн дэлгэрүүлэхийг хөхүүлэн дэмждэг бөгөөд хэсэгчлэн хэвлэн тараах зөвшөөрлийг шуурхай олгоно.

Энэхүү бүтээлийн аль нэг хэсгийг хуулбарлах, эсвэл хувилах зөвшөөрөл авах хүсэлтээ бүрэн гүйцэт мэдээллийн хамт дараах хаягаар илгээнэ үү: Copyright Clearance Center, Inc., 22 Rosewood Drive, Danvers, MA 01923, USA, telephone 978-750-8400, fax 978-750-4470, <http://www.copyright.com/>.

Өөр бусад хэлбэрээр хэвлэн нийтлэх эрх, холбогдох зөвшөөрөл авах талаар асууж тодруулах бол дараах хаягаар хандана уу: Office of the Publisher, The World Bank, 1818 H Street. NW, Washington, DC 20433, USA, fax 202-522-2422, e-mail pubrights@worldbank.org.

ТОВЧИЛСОН ҮГ

ШӨХТГ/AFCCP	Шударга өрсөлдөөн, хэрэглэгчийн төлөө газар
ЗӨАХАН/ASEAN	Зүүн Өмнөд Азийн бүс нутгийн хамтын ажиллагааны нийгэмлэг
ХТ/AU	Хурдасгуур төв
ТҮН/DU	Дэмжлэг үзүүлэх нэгж
ЗАНД/EAP	Зүүн Ази, Номхон далайн бүс нутаг
ЭАҮП/EIP	Эко аж үйлдвэрийн парк
ААНС/ES	Дэлхийн банкны “Аж ахуйн нэгжийн судалгаа”
ЧХХ/FTA	Чөлөөт худалдааны хэлэлцээр
МХЕГ/GASI	Мэргэжлийн хяналтын ерөнхий газар
УБЕГ/GASR	Улсын бүртгэлийн ерөнхий газар
ДНБ/GDP	Дотоодын нийт бүтээгдэхүүн
ТЕГ/GDT	Татварын ерөнхий газар
ГОУХАН/GIZ	Германы Олон улсын хамтын ажиллагааны нийгэмлэг
МУЗГ/GoM	Монгол Улсын Засгийн газар
ХЕС/GSP	Хөнгөлөлтийн ерөнхий систем
ДӨС/GVC	Дэлхийн өртгийн сүлжээ
ОУСК/IFC	Олон улсын санхүүгийн корпорац
ОУХБ/ILO	Олон улсын хөдөлмөрийн байгууллага
ОУВС/IMF	Олон улсын валютын сан
АҮП/IP	Аж үйлдвэрийн парк
ХОЭАХЗ/IPC	Хөрөнгө оруулагчдын эрх ашгийг хамгаалах зөвлөл
ОӨЭ/IPR	Оюуны өмчийн эрх
ХОБМ/IPS	Хөрөнгө оруулалтын бодлогын мэдэгдэл
ХОЗЗ/IRM	Хөрөнгө оруулалтын замын зураглал
ЛГҮ/LPI	Ложистикийн гүйцэтгэлийн үзүүлэлт
ХЭУБГ/LERO	Хуулийн этгээдийн улсын бүртгэлийн газар
ЭЗХЯ/MED	Эдийн засаг, хөгжлийн яам
ЦХХХЯ/MDDC	Цахим хөгжил, харилцаа холбооны яам
СЯ/MOF	Сангийн яам
ХЗДХЯ/МОJHA	Хууль зүй, дотоод хэргийн яам
МАММЗХ/МРАА	Монголын ажил мэргэжлийн мэргэшсэн зөвлөхүүдийн холбоо
ҮХГ/NDA	Үндэсний хөгжлийн газар
ТББ/NGO	Төрийн бус байгууллага
ГУС/NLIS	Газрын удирдлагын систем
ШСБ/NRP	Шинэ сэргэлтийн бодлого
ТХХЯХ/PPD	Төр, хувийн хэвшлийн яриа хэлэлцээ
ТХХТ/PPP	Төр, хувийн хэвшлийн түншлэл
ХОГШМ/SIRM	Хөрөнгө оруулагчийн гомдол шийдвэрлэх механизм
ЖДҮ/SME	Жижиг, дунд үйлдвэр
ЖДҮГ/SMEDA	ЖДҮ-ийн газар
АЦЭАД/SPS	Ариун цэвэр, эрүүл ахуйн дэглэм
НҮБҮХБ/UNIDO	Нэгдсэн үндэстний байгууллагын Аж үйлдвэр хөгжлийн байгууллага
БТТ/UBI	Байгууллагын буюу бизнесийн таних тэмдэг
ДХБ/WTO	Дэлхийн худалдааны байгууллага
ДБГ/WBG	Дэлхийн банк групп

ӨМНӨТГӨЛ

Ковид-19 цар тахлын бүрхэг үр дагавар, Хятадтай залгаа хил дээрх тээврийн хөдөлгөөнд учирсан саад, ОХУ-ын Украинд үйлдсэн түрэмгийллийн улмаас үүссэн нийлүүлэлтийн сүлжээний тасалдал, геополитикийн хурцадмал байдал зэрэг нь Монгол Улсын санхүүгийн салбар болон хувийн хэвшлийн хөгжлийн ахиц дэвшилд сөрөгөөр нөлөөлсөн байж болох ч, эдийн засгийн хүчтэй сэргэлт, уян хатан байдлыг дэмжих бизнес, хөрөнгө оруулалтын таатай орчин бүрдүүлэх явдал ач холбогдолтой талаар сургамж авсан он жилүүдийг ардаа үдлээ. Мөн, Монгол Улсын Засгийн газар, бодлого боловсруулагчид шинэчлэлийг гүнзгийрүүлж, системийн үр нөлөө болон хувьсал өөрчлөлтөд хөтлөх илүү их боломжийг нээж өгөх урам зориг дүүрэн байгаа нь ажиглагдаж байна. Энэхүү тайлангийн зорилго нь хувийн хэвшлийг хөгжүүлэх бизнесийн орчны үнэлгээг хийж, Засгийн газраас хэрэгжүүлж буй Шинэ сэргэлтийн бодлогын эдийн засгийн өсөлт, бизнес эрхлэлтийг сэргээхэд үзүүлэх нөлөөллийг сайжруулах, компаниуд хоорондын боломжийн тэгш байдал болон урт хугацаанд эдийн засгийн цочролд тэсвэртэй байдлыг нэмэгдүүлэн, тогтвортой байдлыг хангахад чиглэсэн багц зөвлөмжийг танилцуулахад оршиж буй юм. Хэдийгээр, хувийн хэвшлийн хөгжилд бизнес эрхлэгчдийн хүчин чармайлт зэрэг олон хүчин зүйл нөлөөлдөг ч, бизнесийн орчныг бүрдүүлэх бодлого, зохицуулалт зэрэг төрөөс үзүүлдэг төрөл бүрийн үйлчилгээ үүнд чухлаар нөлөөлдөг. Энэ нь эргээд, шинэ зах зээлд нэвтрэх, шинэ бүтээгдэхүүн гаргах, шинэ технологи нэвтрүүлэх эсэх талаарх аж ахуй эрхлэгчдийн үйлдэл болон хөрөнгө оруулалтын шийдвэрт нөлөөлдөг. Хувийн хэвшлийг хөгжүүлж, эдийн засгийг төрөлжүүлэхийн тулд бизнес, хөрөнгө оруулалтын орчны шинэчлэлийг амжилтад хүргэсний үр шимийг хүртэх ихээхэн боломж Монгол Улсад бий.

Сүүлийн жилүүдэд бизнесийн орчныг сайжруулах чиглэлд томоохон шинэчлэл хийж ирсэн ч, олон аж ахуй эрхлэгч, цаашлаад улсын эдийн засаг үүний үр шимийг хүртэж чадахгүй байна. Энэ нь зарим талаар, Монгол дахь бизнес, хөрөнгө оруулалтын орчны шинэчлэл нь хөгжиж буй эдийн засагтай олон орнынэгэн адил бизнесийн орчныг тасралтгүй шинэчлэн сайжруулах, хялбарчлах сорилт бэрхшээлтэй тулгарсан хэвээр, мөн бизнесийн ярвигтай хууль тогтоомжийн зохицуулалт, шинэчлэлийг тогтвортой хадгалахад шаардагдах нөөц боломж хязгаарлагдмал байгаатай нь холбоотой байна. Бодлого боловсруулагчдын зүгээс бизнесийн орчны шинэчлэлийн асуудлыг шийдвэрлэхдээ, дунд болон урт хугацаанд бодлого, эрх зүйн орчныг боловсронгуй болгохын сацуу, шилжилтийн үе шатны туршид бодлогын

уялдааг хангах, хэрэгжилтийн хийдлийг багасгах чиглэлийг тууштай баримтлах явдал нэн чухал. Түүнчлэн, эдгээр асуудлыг шийдвэрлээгүй тохиолдолд, аж ахуй эрхлэгчид өрсөлдөх чадвартай болж, дэлхийн нэмүү өртгийн сүлжээнд нэгдэхийн тулд үйл ажиллагаагаа шинэчлэх, эс бөгөөс өөрчлөх боломж олгоход шаардагдах дотоодын болон гадаадын хөрөнгө оруулалт татах хөшүүргийн үйлчлэл тасалдах, балархай болоход хүргэх талтай байдаг.

Энэхүү судалгааны тайлан нь Монгол Улсын бизнес, хөрөнгө оруулалтын орчны шинэчлэл, хувийн хэвшлийн хөгжилд хандах шинэ хандлагыг бий болгохыг уриалж буй юм. Үүний тулд, нэгд, компаниудын өөрт байгаа боломж, бизнесийн шинэ үйл явц, бүтээгдэхүүн, зах зээл, технологийн боломжийг дээд зэргээр ашиглахад шаардлагатай инновацийг дэмжих зорилгоор компаниуд хоорондын өрсөлдөөнийг нэмэгдүүлэхэд анхаарлаа төвлөрүүлэх шаардлагатай. Өрсөлдөөнийг дэмжих гэдэг нь хязгаарлалттай зохицуулалт болон зохицуулалтын хүрээг өөрийн үзэмжээр ашиглах эсвэл өрсөлдөөний бодлогыг үр дүнгүй хэрэгжүүлдэг явдлыг өөрчлөн шинэчилнэ гэсэн үг. Хөрөнгө оруулалтын таатай орчныг бүрдүүлэхийн тулд, зах зээлийн өрсөлдөөнийг хязгаарлаж, өрсөлдөөний бодлогын хэрэгжилтийг сулруулахад хүргэдэг төрийн зохицуулалт, практик үйл ажиллагаатай холбоотой асуудлыг шийдвэрлэх шаардлагатай. Бизнесийн орчныг сайжруулах, өрсөлдөөнт, нээлттэй зах зээлийг дэмжихэд чиглэсэн бодлогын хүчин чармайлтыг уялдуулах нь аж ахуй эрхлэх хөшүүрэг болон инновацийг бий болгох, хөрөнгө оруулалт хийхэд хөтлөх гол түлхүүр нь юм. Хоёрт, зах зээл ажиллах эсэхэд нөлөөлдөг гол тодорхойлогч хүчин зүйл нь төрийн үйлчилгээ тул үүнд анхаарал хандуулах шаардлагатай. Төрийн үйлчилгээг сайжруулахад анхаарал хандуулах нь Монгол дахь бизнес, хөрөнгө оруулалтын таатай орчныг бүрдүүлэхэд Засгийн газрын гүйцэтгэх үүргийг эерэгээр харах боломж бүрдүүлдэг. Шүүхийн үйлчилгээ зэрэг төрийн үйлчилгээний чанарыг сайжруулах, бизнесийн асуудлаар компаниудын шүүхтэй харилцаж ирсэн практик туршлагад анхаарал хандуулна гэдэг нь одоо байгаа институц болон бизнесийн маргааныг хянан шийдвэрлэдэг сувгуудаас цааш давж харна гэсэн үг. Энэ нь мөн, гаргасан нэхэмжлэлийг хянан шийдвэрлэхдээ түүний хэмжээ буюу дүнд илүү мэдрэмжтэй хандах, яамд, агентлагууд, түүнчлэн шүүхийн тогтолцооны хооронд илүүтэй харилцаж ажиллах боломжийг бий болгох дижитал технологийг ашиглан ажил үйлчилгээг автоматжуулах шинэ аргыг өөртөө агуулж байж ч болно. Гуравт, уул уурхайн бус үйлдвэрлэлийн салбарыг идэвхжүүлж, гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжихийн тулд, олон улсын

худалдаанд тулгарч буй саад тотгорыг багасгаж, дотоодын бараа бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, үйлчилгээг дэмжихэд анхаарах шаардлагатай. Энэ нь, гол төлөв, Монгол Улсыг гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулалтыг татахуйц болгох, олборлох салбар дахь хөрөнгө оруулалтыг төрөлжүүлэх боломж олгохтой холбоотой. Компаниудад шаардлагатай санхүүжилтийн хөрөнгө оруулалтад санхүүгийн салбар мөн шийдвэрлэх үүрэг гүйцэтгэнэ.

Чухал нь гэвэл, бизнесийн орчин нь макро эдийн засгийн гүйцэтгэл, сөрөг цочролыг тэсвэрлэх чадвар болон эдийн засгийн өсөлтөд нөлөөлнө гэдгийг анхааралдаа авахыг энэхүү судалгааны тайлан уриалж буй явдал юм. Энэ нь, бизнес, хөрөнгө оруулалтын орчны шинэчлэлийн үр өгөөжийг хүртэхийн тулд, хувийн хэвшлийг хөгжүүлэх ур ухааныг ухамсарлан ойлгох, оролцогч талуудын дотоод орчлыг бий болгох, бизнесийн орчны шинэчлэлийн ахиц дэвшил нь макро эдийн засгийг тогтворжуулах зорилттой салшгүй холбоотой гэдгийг мэдэрч хүлээж авах шаардлагатай гэж үзэж буй хэрэг юм.

Монгол дахь бизнесийн орчны шинэчлэл нь Ковид-19 цар тахлын сөрөг нөлөөлөл, түүнээс үүдэлтэй сүүлийн гурван жилийн хүндрэлийг даван туулахад чиглэгдэхээс гадна бүтцийн сорилт бэрхшээл, илүү гүнзгий шинэчлэл хийх боломжуудыг авч үзэх нь зүйтэй. Энэхүү тайланд тусгагдсан гол санааг шинэчлэлийн талаарх мэдээлэл харилцааны арга хэрэгсэл болон бизнес эрхлэлтийг хялбарчлах, эдийн засгийн төрөлжилтийг хурдасгахад чиглэсэн нэмэлт арга хэмжээгээр дэмжигдсэн улс орны бизнесийн орчны шинэчлэлийн хөтөлбөр болгон хувиргах шаардлагатай.

Андрей Михнев

**Дэлхийн банкны Монгол Улсыг
хариуцсан менежер бөгөөд суурин төлөөлөгч**

ТАЛАРХАЛ

Энэхүү тайлангийн 2022 оны 6-р сарын хувилбарыг 2022 оны 12-р сард шинэчлэн найруулж дуусгахад хувь нэмэр оруулсан явдалд илэрхийлж буй талархлыг өмнөх хувилбарыг бэлтгэхэд оруулсан хувь нэмэр болон дэмжлэгт дор дурдсанчлан талархал илэрхийлсэнтэй хамтатган унших нь зүйтэй. Эдгээр өмнө илэрхийлсэн талархал нь урьдын нэгэн адил ач холбогдолтой хэвээр болно.

Тайлангийн 2022 оны 6-р сарын хувилбарыг Тиласони Бенжамин Мусуку (Монгол Улсын салбарын хөтөлбөрийн зохицуулагч, Санхүүгийн салбарын ахлах мэргэжилтэн)-гаар ахлуулсан Болдын Жавхлан (Гадаад харилцааны ажилтан), Ганбатын Эрдэнэбулган (Гэрээт зөвлөх) болон Төмөрийн Сүхчимэг (багийн туслах) нарын бүрэлдэхүүнтэй баг шинэчлэн найруулав. Тайланг эцэслэхдээ, 2022 оны 6-р сарын хувилбарыг бэлтгэсэн судалгааны багийн гишүүд, тэр дундаа Филипп де Меневал, Алессио Занелли, Моника Паганини, Дүгэрээгийн Жигжидмаа нар болон "Мелвилл Эрдэнэдалай" ХХК хуулийн компани, тус компанийн хуульчдаас шаардлагатай туслалцаа дэмжлэг авч ажиллалаа. Монгол Улсын Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх газар, Төрийн бүтээмжийн үндэсний хороонд хамтран ажилласанд нь талархал илэрхийлье. Тайланг эх хэлнээ хөрвүүлэхэд туслалцаа үзүүлсэн Доржийн Нэргүйд мөн талархаж байна. График дизайн, хэвлэлд бэлтгэх ажлыг Лувсандоржийн Хануй хийж гүйцэтгэлээ.

Тайлангийн 2022 оны 6-р сарын хувилбарт дараах талархлыг тусгасан байв: Энэхүү бодлогын судалгааны тайланг Филипп де Меневалаар ахлуулсан Грасиела Мурсиего, Ивона Боровик, Дүгэрийн Жигжидмаа, Хавьер Форнерис, Ларс Грава, Жамбалсүрэнгийн Нарантуяа, Моника Паганини, Алессио Занелли нараас бүрдсэн баг бэлтгэв. Тус багт Төмөрийн Сүхчимэг тусалж ажилласан бол, Мэлвилл Эрдэнэдалай хуулийн компани, тус компанийн хуульчид, ялангуяа Гөлгөөгийн Болормаа хууль эрх зүйн туслалцаа үзүүлсэн болно.

Винсент Палмад (Дэлхийн банкны ахлах эдийн засагч), Жамбалын Ганбаатар (Дэлхийн банкны ахлах зөвлөх), Сихаб Азхар (ОУСК-ийн үйл ажиллагаа хариуцсан ахлах ажилтан) нар тайланг уншиж танилцан зөвлөгөө өгч ажиллалаа.

Мөн, цаг зав гарган, санал бодлоо харамгүй хуваалцсан төр, засгийн байгууллагууд, тэр дундаа Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх газар болон Хургасгуур төв, Хууль зүй, дотоод хэргийн яам, Эдийн засаг, хөгжлийн яам, Цахим хөгжил, харилцаа холбооны яам, Шударга өрсөлдөөн, хэрэглэгчийн төлөө газар (ШӨХТГ), Мэргэжлийн хяналтын ерөнхий газар (МХЕГ), УИХ-ын Зөвшөөрлийн тухай хуулийн төсөл боловсруулах ажлын хэсэг болон ЖДҮ-ийн газарт талархал илэрхийлье.

Эцэст нь, энэхүү тайланг боловсруулах явцад цаг заваа зориулж, үнэтэй санал бодлоо хуваалцсан Дэлхийн банк болон ОУСК, Дэлхийн банкны хамт олон, хувийн хэвшлийн төлөөлөл, Монгол Улсад үйл ажиллагаа явуулдаг хөгжлийн түншүүд, хандивлагчдын төлөөлөл, иргэний нийгмийн манлайлагчдад талархал илэрхийлье.

Тайлангийн хоёр хувилбарыг хоёуланг нь Дэлхийн Банк группийн Монгол Улсыг хариуцсан менежер Зафер Мустафаоглу, Андрей Михнев нарын ерөнхий удирдамж, чиглэлийн дагуу бэлтгэлээ.

АГУУЛГА

I.	Оршил	1
	a. Техникийн үнэлгээний хамрах хүрээ	2
	b. Богино, дунд хугацааны зөвлөмжийн хураангуй хүснэгт	7
II.	Монгол Улсын өрсөлдөх чадвар ба хувийн хэвшлийн тойм	11
	a. Монгол Улсын эдийн засгийн цогц байдал ба сорилт бэрхшээл	12
	b. Бизнесийн орчин дахь саад тотгорын талаарх аж ахуйн нэгжүүдийн ойлголт	13
III.	Монгол Улс дахь бизнесийн орчны шинэчлэлийн үйл явц	15
	a. Бизнесийн эрх зүйг системтэй судлах МУЗГ-ын чадавхи	16
	b. Хууль тогтоомжийн төслийн талаарх төр, хувийн хэвшлийн зөвлөлдөөн	17
	c. Бизнесийн орчныг шинэчлэх хөтөлбөрт тавих стратегийн хяналт	19
	d. Эдийн засгийн шинэчлэлийн удирдлага ба хяналт	20
IV.	Бизнесийн эрх зүй: Бизнес болон оролцогч талууд хоорондын шударга харилцааг баталгаажуулах Бизнесийн эрх зүй: Бизнес болон оролцогч талууд хоорондын шударга харилцааг баталгаажуулах	23
	a. Өрсөлдөөний тухай хууль	24
	b. Дампуурлын тухай хууль	28
	c. Гэрээний хэрэгжилтийг хангуулах	31
V.	Бизнес эхлүүлэх, ажиллуулах журмыг хялбарчлах	33
	a. Аж ахуйн нэгжийн улсын бүртгэл	35
	b. Барилга, цахилгаан, үл хөдлөх хөрөнгийн улсын бүртгэлийн журам	36
	c. Бизнесийн эрхлэх зөвшөөрөл ба тусгай зөвшөөрөл	40
	d. Бизнесийн үйл ажиллагааны хяналт шалгалт	45
	e. Гаалийн бүрдүүлэлтийн горим	50
VI.	Гадаадын хөрөнгө оруулагчид болон хөрөнгө оруулалтыг татах, хадгалах	53
	a. Хөрөнгө оруулалтын бодлого	54
	b. Хөрөнгө оруулалтын тухай шинэ хууль	57
VII.	Бизнес эрхлэх, эдийн засгийг төрөлжүүлэхэд тус дөхөм үзүүлэх	59
	a. Аж үйлдвэрийн паркийн бодлогын хүрээ	60
	b. Шинээр байгуулагдсан ЖДҮ-ийн газрын бүтэц, зохион байгуулалт ба түүний зорилго	63
	Хавсралт 1: Монгол Улсын 2019 оны аж ахуйн нэгжийн судалгааны тойм	67
	Хавсралт 2: Монгол Улс дахь жендэр болон бизнесийн орчин	72
	Ашигласан ном товхимол	74

I

ОРШИЛ

- a. Техникийн үнэлгээний хамрах хүрээ
- b. Богино, дунд хугацааны зөвлөмжийн хураангуй хүснэгт

а. Техникийн үнэлгээний хамрах хүрээ

1. Монгол Улсын эдийн засгийн өсөлтийн үзүүлэлтүүд сүүлийн арван жилд тогтворгүй байсан хэдий ч өсөлтийн хувь ер бусын өндөр байлаа. Монгол Улс нь Германаас дөрөв дахин том газар нутагтай, 3.4 сая хүн амтай, хамгийн хүн амын нягтаршил багатай орон юм. Монгол Улс 1990-ээд оны эхэн үеэс ядуурлыг бууруулах, иргэдийн амьжиргааг дээшлүүлэх чиглэлээр томоохон ахиц дэвшил гаргаж ирсэн.¹ Гэсэн хэдий ч, олборлох салбар, олон улсын зах зээл дээрх түүхий эдийн үнийн нөлөөлөл зэргээс үүдэн тус улсын эдийн засаг түүхий эдийн экспорт, ялангуяа нүүрс, зэсээс ихээхэн хамааралтай болж, Дотоодын нийт бүтээгдэхүүний (ДНБ) дөрөвний нэг, экспортын орлогын 90 шахам хувийг уул уурхайн салбар дангаар бүрдүүлж буй бөгөөд уул уурхай болон эдийн засгийн бусад салбар хоорондын уялдаа холбоо сул байна.² Энэхүү хараат байдал нь тус улсыг түүхий эдийн үнийн өөрчлөлтөд өртөмтгий болоход хүргэж иржээ. Түүнчлэн, Монгол Улсын хэмжээнд, тэр дундаа залуучуудыг ажлын байраар хангах асуудал нь сорилт бэрхшээлтэй тулгарч байна. Ковид-19-ийн өмнөх үед ч байдал ийм байв. Мөн, ажилгүйдлийн түвшин өндөр бөгөөд улам бүр нэмэгдсээрбайгаа бол ажиллах хүчний оролцооны түвшин ялангуяа эмэгтэйчүүдийн хувьд буурах хандлагатай байна. Ажлын байрны сорилт бэрхшээл нь эдийн засгийн өсөлтийн эх үүсвэр болон ажлын байрны эх үүсвэр хоорондын уялдаа холбоо тасарсанаас болж үүсдэг. Эдийн засгийн гол хөдөлгөгч хүч, хамгийн бүтээмжтэй салбар болох уул уурхайн салбарын ажил эрхлэлтийн эзлэх хувь сүүлийн хорин жилийн хугацаанд нийт ажиллах хүчний 5-аас доогуур хувьтай буюу ерөнхийдөө зогсонги байдалтай байсан байна. Энэ хооронд 2000 онд гэхэд нийт ажлын байрны тал орчим хувь, 2010 онд гуравны нэг, 2019 онд дөрөвний нэгийг эзэлж байсан хөдөө

аж ахуйн салбараас чөлөөлөгдсөн ажлын байр өндөр бүтээмжтэй үйлдвэрлэл, үйлчилгээний салбарын хөдөлмөр эрхлэлтийн өсөлтөөр нөхөгдөөгүй байна.

2. Мэдэгдэхүйц хэмжээний ахиц дэвшил гарсан хэдий ч, Монгол Улстэгш нөхцөлийг бүрдүүлэх, уул уурхайгаас гадна илүү бүтээмжтэй хувийн хэвшлийн бизнесийн таатай орчныг бүрдүүлэх шаардлагатай байна.³ Хавсралт 1-д дэлгэрэнгүй харуулсанчлан, 2019 онд хийгдсэн Аж ахуйн нэгжийн судалгаанд дурдсанаар, улс төрийн тогтворгүй байдал, татварын тогтолцоо, санхүүгийн хүртээмж гурав аж ахуй нэгжүүдэд хамгийн том саад бэрхшээл (35.2, 17.2 болон 15.9 хувь) учруулж байна.⁴ Тухайн асуудлыг зохицуулж буй Монгол Улсын хууль тогтоомж хатуу чанд, орчин үеийн шинжтэй хэдий ч⁵ эдгээр хуулиудын хэрэгжилт сул, зохицуулалтын мэдээлэл, тусгай зөвшөөрөл, санхүүгийн хүртээмж жигд бус байна. Монголын үндэсний худалдаа, аж үйлдвэрийн танхимаас 2020 онд эрхлэн гаргасан Бизнесийн орчны судалгаагаар, Монгол Улсад шинээр бизнес эрхлэхэд хүндрэлтэй, ялангуяа бизнесээ эхлүүлэхэд хөрөнгө, санхүүжилт дутагдалтай, бизнес эрхлэхийн тулд авдаг техникийн нөхцөл, зөвшөөрлийн процесс төвөгтэй буюу олон тооны гарын үсэг, шат дамжлага дамждаг, хүнд сурталтай, хууль, журмын зохицуулалтууд зөрчилддөг гэсэн дүгнэлт гарчээ. Зүүн ази, Номхон далайн бүс нутагтай харьцуулахад Монгол Улсад хувийн хэвшлийн бизнес эрхлэгчид Засгийн газраас гаргасан дүрэм журмын дагуу үйл ажиллагаа явуулахад гурав дахин их цаг хугацаа зарцуулдаг байна. Хууль тогтоомж байнга өөрчлөгддөг, үйл ажиллагаа, бизнес эрхлэх орчин тэгш бус, Төрийн өмчит үйлдвэрийн газар (ТӨҮГ)-т давуу тал олгон өрөөсгөлөөр ханддаг. Хөрөнгө оруулагчдыг

¹ Монгол Улс Дэлхийн Банкнаас гаргадаг Хүмүүн капиталын индекс (ХКИ)-ээр харьцангуй сайн байр суурь эзэлж байгаа бөгөөд 2020 онд 0.61 оноо авсан нь Зүүн Ази, Номхон далайн бүс нутаг болон бага дунд орлоготой улс орнуудын дунджаас дээгүүр байна. Гар утасны сүлжээ хүн амын 99 хувийг хамардаг бөгөөд үүнээс 70 хувь нь ухаалаг гар утастай байна. Банкны үйлчилгээний хүртээмжийн хувьд дэлхийд дээгүүрт ордог.

² Дэлхийн банк (2020), Илүү хүчтэй, илүү хүртээмжтэй сэргэлтийн төлөөх институцийн болон бүтцийн шинэчлэл, Монгол Улсад зориулсан бодлогын зөвлөмж, 2020 оны 6-р сар. Уул уурхайн салбар нэрлэсэн үнээр тооцсон ДНБ-ий 25 орчим хувийг эзэлдэг хэдий ч бодит ДНБ-д эзлэх хувийн жин нь 16 орчим хувьтай байна.

³ Монгол Улстай 2021-2025 онд хамтран хэрэгжүүлэх Түншлэлийн хүрээнд нарийвчлан тусгасанчлан, чиглэл 2: Өрсөлдөх чадварыг нэмэгдүүлэх, Зорилго 2.1 Бизнесийн орныг сайжруулах.

⁴ 2019 оны аж ахуйн нэгжийн судалгаа-Монгол Улс, Дэлхийн банк, <https://www.enterprisesurveys.org/en/data/exploreconomies/2019/mongolia#2>.

⁵ Жишээлбэл, Монгол Улс 2020 оны Бизнес эрхлэхүй судалгаагаар 10 үзүүлэлтийн 7-д нь ЗАНД бүс нутгийн улс орнуудын дунджаас дээгүүр, харин цахилгаанд холбогдох, хил дамнасан худалдаа, ялангуяа экспортод зарцуулах хугацаа болон зардал болон төлбөрийн чадваргүй байдлыг шийдвэрлэх гэсэн үзүүлэлтээр дунджаас доогуур оноо авсан байна. Ерөнхийд нь авч үзвэл, хамгийн сүүлийн Бизнес эрхлэхүй судалгаанд хамрагдсан 190 орны дунд хавьцаа жагсаж байна. (одоогоор уг судалгааг зогсоогоод байгаа болно).

хамгаалах орчин болон механизм хангалтгүй, тогтворгүй, эрхзүйн зохицуулалтын орчин ил тод бус байгаа нь хөрөнгө оруулагчдын итгэлийг бууруулж байна. Шинэчлэгдсэн зохицуулалт нь төрийн хүнд суртлыг бууруулах, автоматжуулж цахимжуулах, илүү шударга, ил тод, урьдчилан таамаглах боломжтой, аж ахуйн нэгжүүдэд илүү ээлтэй болгоход чиглэгдэх шаардлагатай.

3. Монгол Улсын Засгийн газар (МУЗГ) хөрөнгө оруулалтын таатай орчин бүрдүүлэхэд чиглэсэн хэд хэдэн чухал шинэчлэлийг хэрэгжүүлсэн байна.

Хувийн хэвшлийн хөгжлийг дэмжих асуудал МУЗГ-ын эдийн засгийн бодлогын гол бүрэлдэхүүн хэсэг юм. Мэргэжлийн хяналтын ерөнхий газар (МХЕГ)-ыг байгуулснаар хяналт шалгалтыг хялбарчлах, дотоодын хязгаарлагдмал хариуцлагатай компани байгуулахад тавигдах хөрөнгийн доод хэмжээг халах, санхүүгийн хүртээмжийг нэмэгдүүлэхийн тулд хөдлөх эд хөрөнгийг барьцаанд тооцох зэрэг цогц арга хэмжээ авах замаар өнгөрсөн 20 жилийн хугацаанд бизнесийн орчныг сайжруулах чиглэлээр ахиц дэвшил гаргаад байна. Хөдлөх эд хөрөнгө болон эдийн бус хөрөнгийн барьцааны тухай хууль 2015 онд батлагдаж, 2017 онд вэб-суурьтай барьцааны мэдэгдлийн бүртгэлийг бий болгосон нь ЖДҮ эрхлэгчдэд дансны авлага, бараа материал, мал, тоног төхөөрөмж, ирээдүйн орлого зэрэг эд хөрөнгөө банкуудад барьцаалахыг санал болгох боломж олгосон нь жижиг, дунд үйлдвэр (ЖДҮ)-ийн санхүүгийн хүртээмжийг сайжруулах чиглэлд хийсэн томоохон алхам байв.

4. Саяхан батлагдсан Шинэ сэргэлтийн бодлого (ШСБ) нь дунд хугацааны эдийн засгийн хөгжилд тулгамдаж буй сорилт бэрхшээлийг шийдвэрлэх зорилготой.

ШСБ нь “Алсын хараа-2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогыг үр дүнтэй хэрэгжүүлэх зорилгоор 2021 оны 12 дугаар сард УИХ-аас баталсан 10 жилийн хөгжлийн стратеги юм.⁶ Энэхүү бодлогын хүрээнд, 100 их наяд төгрөгийн (33 тэрбум ам.доллар) өртөгтэй 94 төслийг (i) боомтын сэргэлт; (ii) эрчим хүчний сэргэлт; (iii) аж үйлдвэржилтийн сэргэлт; (iv) хот, хөдөөгийн сэргэлт; (v) ногоон хөгжлийн сэргэлт; (vi) хөдөлмөрийн бүтээмжийн сэргэлт гэсэн 6 чиглэлээр хэрэгжүүлэхээр төлөвлөсөн. Эдгээр төслийг санхүүжүүлэхийн тулд ШСБ нь хувийн хэвшлийн санхүүжилтийг төр, хувийн хэвшлийн түншлэл (ТХХТ) зэргээр

дамжуулан дайчлахыг зорьж байна. ШСБ нь бизнесийн орчны чухал бүрэлдэхүүн хэсэг болох хэд хэдэн чухал хууль эрх зүйн шинэчлэлийг өөртөө багтаагаад байна. ШСБ-ын хүрээнд, 2023-25 онд хувийн хөрөнгө оруулалтын орчныг сайжруулах зорилт тавьж байгаа хэдий тэдгээрийн хэрэгжилт нь макро орчныг хэрхэн сайжруулах болон гол эрх зүйн шинэчлэлийг хэр тууштай хэрэгжүүлэхээс хамаарна. Үүнтэй холбогдуулан, УИХ-ын чуулганаар нэн яаралтай хэлэлцүүлэх хуулийн төслийн жагсаалтыг ШСБ-ыг баталсан УИХ-ын тогтоолын 4-р хавсралтаар, УИХ-д 2022 онд үе шаттайгаар өргөн мэдүүлж, хэлэлцүүлэх хуулийн төслийн жагсаалтыг 5-р хавсралтаар тус тус баталсан (Доорх Хүснэгт 1-ийг харна уу). Гэсэн хэдий ч, ШСБ-ийг хэрэгжүүлэхэд хувийн хэвшлийн оролцоо, төслүүдийн сонгон шалгаруулалт, ШСБ-ын хэрэгжилтийг хариуцах төрийн байгууллагуудын үүрэг, хариуцлагын талаарх нарийвчилсан мэдээлэл дутмаг хэвээр байна. Цаашилбал, 2022 оны 12-р сарын байдлаар, зарим хуулиуд УИХ-д өргөн баригдаж, батлагдах шатандаа яваа бөгөөд зарим хуулийн төслүүд УИХ-д хараахан өргөн баригдаагүй байна.

⁶ Монгол Улсыг 2050 он гэхэд нийгмийн хөгжил, эдийн засгийн өсөлт, иргэдийн амьдралын чанараар Азид тэргүүлэгч орнуудын нэг болгох зорилго дэвшүүлсэн “Алсын хараа 2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогыг УИХ-аас 2020 оны 5-р сарын 13-ны өдөр баталсан.

Хүснэгт 1: ШСБ-ын Хавсралт 4 болон 5-д тусгагдсан хуулийн төслийн жагсаалт

Хавсралт 4: УИХ-ын чуулганаар нэн яаралтай хэлэлцүүлэх хуулийн төслийн жагсаалт
• Зөвшөөрлийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын нэгтгэсэн төсөл.
• Мэргэжлийн нэгдсэн холбооны эрх зүйн байдын тухай хуулийн төсөл.
• Худалдаа, аж үйлдвэрийн танхимын тухай хуулийн төсөл /шинэчилсэн найруулга/.
• Зарим төрлийн төрийн хяналт шалгалтын үйл ажиллагааг түр зогсоох тухай хуулийн төсөл.
• Төрийн болон орон нутгийн өмчийн хөрөнгөөр бараа, ажил, үйлчилгээ худалдан авах тухай хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төсөл.
• Аж ахуйн нэгжийн болон хувь хүний орлогын албан татварын тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай, Татварын бусад хууль тогтоомжид нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай, Зарим татвараас чөлөөлөх тухай хуулийн төсөл.
• Төрийн албаны тухай хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төсөл.
Хавсралт 5: УИХ-д 2022 онд үе шаттайгаар өргөн мэдүүлж, хэлэлцүүлэх хуулийн төслийн жагсаалт
• Төрийн болон орон нутгийн өмчит компанийн тухай хуулийн төсөл.
• Дампуурлын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулга буюу Төлбөрийн чадваргүйдлийн тухай хуулийн төсөл.
• Төрийн болон орон нутгийн өмчийн хөрөнгөөр бараа, ажил, үйлчилгээ худалдан авах тухай хуулийн төсөл / шинэчилсэн найруулга/.
• Төр, хувийн хэвшлийн түншлэлийн тухай хуулийн төсөл.
• Эдийн засгийн сэргэлтийг дэмжих хөгжлийн төслийг санхүүжүүлэх нөхцөлийг бүрдүүлэх тухай хуулийн төсөл.
• Төрийн хяналт шалгалтын тухай хуулийн төсөл /шинэчилсэн найруулга/.
• Газрын тухай багц хуулийн төсөл.
• Хөрөнгө оруулалтын тухай хууль /шинэчилсэн найруулга/.
• Иргэний болон захиргааны шүүхийн шийдвэр гүйцэтгэх тухай хуулийн төсөл.
• Иргэний хэрэг шүүхэд хянан шийдвэрлэх тухай /шинэчилсэн найруулга/.

5. Бизнесийн орчин нь тухайн улсын өрсөлдөх чадварын зөвхөн нэг бүрэлдэхүүн хэсэг хэдий ч, хөрөнгө оруулалтын таатай орчныг бүрдүүлэх гол чиг хандлагыг тодорхойлдог.

Эдийн засгийн хөгжил нь төр, засгийн институц болон зохицуулалтын үр нөлөө, компанийн засаглал, хөрөнгө оруулагчдыг хамгаалах асуудал, дэд бүтцийн чанар, макро эдийн засгийн тогтвортой байдал, эрүүл мэнд, боловсрол, сургалтын чанар, өрсөлдөөний түвшин, хөдөлмөрийн болон санхүүгийн зах зээлийн үр ашиг, инновацийг дэмжих зэрэг өргөн хүрээг хамарсан бодлогын боломжит арга хэмжээнээс хамаардаг.⁷ Гэхдээ, бизнесийн зохицуулалт нь хувийн хэвшил, төрийн байгууллагууд, зохицуулах үүрэг бүхий байгууллагууд болон шүүхийн тогтолцооны дагаж мөрдөх бодлого, эрх зүйн ерөнхий хүрээг бүрдүүлдэг тул өөрийн гэсэн онцгой

үүрэг гүйцэтгэдэг. Найдвартай зохицуулалтын тогтолцоо бүрдээгүй тохиолдолд, хөрөнгө оруулагчид томоохон эрсдэлтэй учирч, шаардлагатай санхүүжилт, тухайлбал, дэд бүтцийн хөрөнгө оруулалтыг зогсоох эрсдэлтэй гэж үздэг. Бизнесийн орчныг бүрдүүлдэг бодлогын гол чиглэлийн заримыг Хүснэгт 2-т нэгтгэн харууллаа.

⁷ Эдгээр бүрэлдэхүүн хэсгүүд нь улс орнуудын өрсөлдөх чадварыг тодорхойлодог үзүүлэлтүүдийн нэг хэсэг бөгөөд Дэлхийн эдийн засгийн чуулганд танилцуулдаг Дэлхийн өрсөлдөх чадварын тайланд үүнийг "улс орны бүтээмжийн түвшинг тодорхойлж, иргэдийн эдийн засгийн хөгжил цэцэглэлтийг хангадаг институци, бодлого, хүчин зүйлсийн цогц" хэмээн тодорхойлсон байдаг.

Хүснэгт 2: Бизнесийн орчны гол ангилал

Гол чиглэл	Бизнесийн орчны бүрэлдэхүүн хэсгүүд
Эдийн засгийн үйл ажиллагааг зохицуулдаг хуулиуд	Арилжааны болон гэрээний эрх зүй, Компанийн тухай хууль, Барьцаа хөрөнгийн тухай хууль, Төлбөрийн чадваргүйдлийн буюу дампуурлын тухай хууль, Хөрөнгө оруулалтын тухай хууль, Өрсөлдөөний тухай хууль, Хэрэглэгчийн эрх ашгийг хамгаалах тухай хууль, Төр, хувийн хэвшлийн түншлэлийн тухай хууль.
Захиргааны тогтолцоо ба дэг журам	"Нэг цэгийн үйлчилгээ", нэг цонх, зөвшөөрөл, тусгай зөвшөөрөл, сайдын тушаал, захирамж, заавар, жишиг буюу стандартчилагдсан маягт болон жишиг баримт бичиг.
Дижитал буюу цахим үйлчилгээ	Хууль ёсны портал, компанийн бүртгэл, барьцаа хөрөнгийн бүртгэл, зээлийн бүртгэл, цахим буюу тоон гарын үсэг, бизнесийн буюу аж ахуйн нэгжийн таних тэмдэг, татварын цахим төлбөр.
Шүүхийн тогтолцоо	Хэргийн эрх зүй, шүүх хуралдааны ажиллагаа, хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа, шүүгчдийг бэлтгэх, шүүхийн шийдвэр гүйцэтгэх арга хэрэгсэл буюу захирамж, шүүхийн шийдвэр, дагнасан шүүх/шүүх танхимууд.
Татвар ба татаас	Аж ахуйн нэгжийн албан татвар, Нэмүү өртгийн албан татвар, Нийгмийн даатгалын шимтгэл, бүртгэлийн хураамж, сонгосон бусад арга хэмжээ.

Эх сурвалж: Дэлхийн банк судалгааны багийн гаргасан зураглал

6. Бизнесийн орчны чанар нь хөрөнгө оруулагчдын сонирхлыг татахуйц хууль эрх зүйн орчныг санал болгоход чиглэгддэг бөгөөд улс орнуудын өрсөлдөх чадварыг тодорхойлдог чухал бүрэлдэхүүн хэсэг болоод буй.

Ихэнх улс орнууд хууль эрх зүйн тогтолцоондоо томоохон өөрчлөлт шинэчлэл хийж буй эсвэл хийх шатандаа байгаа бөгөөд гол зорилго нь захиран тушаах хянах тогтолцооноос зах зээлийн зарчимд шилжих явдал бөгөөд энэ нь хууль дээдлэх зарчмыг улс төрийн тогтолцоондоо мөрдлөгө болгоно гэсэн утгатай гэж ойлгогдоно. Энэхүү хууль эрх зүйн орчин дахь өрсөлдөөн нь улс орнууд олон улсын чиг хандлага, практик үйл ажиллагааны өөрчлөлтөд дасан зохицох, дагаж мөрдөхөд нөлөөлж, зарим тохиолдолд, үүнтэй зэрэгцээд, хууль эрх зүйн уламжлал, соёлын өвөрмөц байдлаа хадгалахын төлөө тэмцэхэд хүргэж байна. Энэ нь, мөн тоглоомын дүрэм тогтворгүй байхад хүргэж, чадавхийн хязгаарлалтаа оновчтой тооцоолоогүй тохиолдолд үр дүнд хүрэхгүй байх магадлалтай тул шинэчлэлийн үйл явцын стратегийн менежмент хийх шаардлагатай тулгарч байна.

7. Энэ хүрээнд, уг үнэлгээний тайлан нь Монгол Улсад аж ахуйн нэгж байгуулах, хөгжүүлэхэд нөлөөлж буй одоогийн бодлого, зохицуулалтын тогтолцоог хянаж үзээд, хөгжлийн тэргүүлэх чиглэлүүдэд ШСБ-ын үзүүлэх нөлөөллийг сайжруулахад чиглэсэн багц зөвлөмж санал болгож буй юм. Дээр дурдсанчлан, бизнесийн орчин нь энэхүү техникийн үнэлгээний хамрах хүрээнээс илүү өргөн хүрээг хамарч болох бөгөөд

энэ нь Монгол Улсын институцийн болон зохицуулалтын шинэчлэлийн хөтөлбөртэй уялдсан зарим нэгэн, тэр дундаа (i) бизнесийн гол хууль тогтоомж; (ii) аж ахуйн нэгжийн бүртгэл, зөвшөөрөл, тусгай зөвшөөрөл, хяналт шалгалтын горим журам; (iii) гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг татах бодлого; (iv) ЖДҮ-ийн хөгжил, кластерийг дэмжих бодлого зэрэг гол тулгын чулуу болсон асуудлуудад чиглэгддэг. Энэхүү үнэлгээ нь татварын бодлого, санхүүгийн салбарын зохицуулалт, санхүүгийн хүртээмжтэй холбоотой чухал асуудлуудад анхаарал хандуулаагүй. Гэхдээ, бизнесийн орчны бүхий л бүрэлдэхүүн хэсгүүд өөр хоорондоо харилцан холбоотой тул утга учиртай, тогтвортой өөрчлөлтийг бий болгохын тулд эдгээрийг нэгэн зэрэг сайжруулах шаардлагатай. МУЗГ хөнгөн үйлдвэрийг, тэр дундаа мах, ноос, арьс ширний харилцан уялдаатай хөдөө аж ахуйн гаралтай түүхий эд ашигладаг гурван салбарыг дэмжих, хөгжүүлэх зорилт тавин ажиллаж буй тул энэхүү үнэлгээний тайланд шинэчлэн найруулахаар бэлтгэж буй Үйлдвэрлэл, технологийн паркийн эрх зүйн байдлын тухай хууль (2022) болон өмнөхөн батлагдсан ЖДҮ-ийн тухай хуулийн хэрэгжилт (2019) зэрэг аж үйлдвэр, худалдааг хөгжүүлэхэд чиглэсэн институцийн болон хууль эрх зүйн орчны бүрэлдэхүүн хэсгүүдийн талаар мөн авч үзсэн болно.

8. Монголын бизнесийн орчинд үнэлгээ хийхийн тулд үнэлгээний баг нь ном товхимлыг өргөн хүрээнд судалсаны сацуу бизнесийн менежерүүд, аж ахуйн нэгжүүд, төрийн албан хаагчид, Монгол Улсад суурин үйл ажиллагаа

явуулдаг хөгжлийн түншүүдтэй уулзаж ярилцан, фокус бүлгийн ярилцлага зохион байгууллаа. Баримт бичгийг судлах ажлын хүрээнд, эхсурвалжийн жагсаалтад дурдагдсан судалгааны тайлангууд, техникийн шинжтэй баримт бичиг, Засгийн газрын тайлангууд, ажлын баримт бичгүүдийг судалсан болно. Энэхүү тайлан нь 2018 онд хийсэн Монгол Улсын системчилсэн диагностик судалгаа (СДС) болон 2020 оны 9-р сард хэвлэгдсэн Монгол Улсын эдийн засгийн тойм (ЭЗТ)-д онцгойлон анхаарал хандууллаа.⁸ Үнэлгээний тайлангийн зарим зөвлөмжийг ДБГ-ийн 2019 оны “Бизнес эрхлэхүй” судалгаанд хамрагдсан дотоодын компаниуд бизнесийн орчны талаар ямар ойлголттой байгаад үндэслэн гаргасан болно.⁹ Үнэлгээний баг нь мөн ОУСК-аас Монголд үзүүлсэн тусламжийн талаарх дүгнэлт, тэр дундаа хөрөнгө оруулалтын бодлого, стратегиа одоо байгаа гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтыг илүү сайн хөшүүрэг болгон ашиглах, шинэ хэлбэрийн ГШХО-ыг татах, эдийн засгаа төрөлжүүлэх зорилготой нийцүүлэх чиглэлээр гаргасан дүгнэлтийг ашиглав.¹⁰ ЖДҮ эрхлэгчид, бусад бизнесийн байгууллагын төлөөлөл болон хандивлагчидтай уулзалт ярилцлага хийсний зэрэгцээ дотоодын хуулийн фирмийн тусалцаатайгаар фокус бүлгийн ярилцлагыг зохион байгуулж, судалгаа, шинжилгээний багт шинэчлэлийн тэргүүлэх чиглэлийн талаар бизнес эрхлэгчдийн саналыг авах боломж бүрдүүлж ажиллалаа. Ярилцлагад янз бүрийн салбарт үйл ажиллагаа явуулдаг, хэмжээ болон үйл ажиллагаа явуулсан хугацааны хувьд өөр өөр аж ахуйн нэгжүүдийг хамруулсан бөгөөд ярилцлагыг үнэлгээний багийн боловсруулсан асуулгын загварт үндэслэн явууллаа.

9. Тайлангийн бүлэг тус бүрт шинэчлэлийн тэргүүлэх чиглэлээр гаргасан гол зөвлөмжийг тусгасан болно. Эдгээр зөвлөмж нь бизнесийн орчныг сайжруулах, ЖДҮ-ийг дэмжих төрийн бодлого Монгол Улсын ШСБ-ын зорилгын хэрэгжилтийг хамгийн сайн хангахуйц түвшинд сайтар төлөвлөгдсөн, зорилтот, мөн зардал багатай байхад чиглэгдсэн. Зөвлөмжийн заримыг богино хугацаанд, бусад зөвлөмжийг гагцхүү дунд болон урт хугацаанд хэрэгжүүлэх

боломжтой. Зөвлөмжүүдийг ажил хэрэг болгох хугацаа нь урьдчилсан тооцоолол болон бусад улс орнуудын туршлагад үндэслэгдсэн болно. Доорх хүснэгтэд тайлангийн холбогдох бүлгүүдэд нарийвчлан авч үзэн, богино болон дунд хугацаанд хэрэгжүүлбэл зохих зөвлөмжүүдийг нэгтгэн эмхэтгэсэн байдлаар үзүүлээ. Эдгээр нь ерөнхий утгаараа, бизнесийн орчны шинэчлэлийн иж бүрэн хөтөлбөр бөгөөд богино хугацаанд бодит ажил хэрэг болгоход орших цоорхой болон илүү урт хугацаанд хийгдэх хууль тогтоомж, бодлогын шинэчлэлийн үүрэг хариуцлага хоёрыг тэнцвэржүүлж, улмаар шинэчлэлийн үйл явцад итгэх итгэлийг бий болгоно. Эдгээр зөвлөмж нь Монгол Улстай хамтран хэрэгжүүлэх Түншлэлийн хүрээ,¹¹ ялангуяа, түүний Чиглэл 2 (“Өрсөлдөх чадварыг нэмэгдүүлэх”) болон Зорилго 2.1 (“Бизнесийн орчныг сайжруулах”) тэй нийцэж буй бөгөөд хөгжлийн бодлогын боломжит үйл ажиллагаа, техникийн тусалцааны хөтөлбөрүүдийг боловсруулах, хэрэгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх зорилготой юм.

10. ШСБ-ыг хэрэгжүүлэх Үйл ажиллагааны төлөвлөгөөний зорилтуудад хүрэхийн тулд МУЗГ-аас тодорхойлсон хууль тогтоомжийг шинэчлэхээс гадна нэн тэргүүнд авч үзэж шийдвэрлэвэл зохих шинэчлэлийн урьдач нөхцөлийн нэг болох бизнесийн орчны шинэчлэлийн үйл явцын институцийн болон үйл ажиллагааны шинжтэй бүрэлдэхүүн хэсгүүдийг боловсронгуй болгох шаардлагатай. Олон улсын туршлагаас харахад, шинэчлэлийг амжилттай хэрэгжүүлэхийн тулд төрөл бүрийн оролцогч талууд, тэр дундаа хувийн хэвшилтэй зөвлөлдөж, үйл ажиллагаагаа зохицуулах шаардлагатай байдаг. Аливаа шинэчлэлийн хүчин чармайлт амжилтанд хүрэхэд байгууллага хоорондын ажлын уялдаа холбоо, хэрэгжилтэд сайтар анхаарал хандуулах нь мөн нэн чухал юм. Монгол Улс хэдийгээр харьцангуй сайн зохицуулалтын тогтолцоотой боловч талуудтай хийсэн уулзалт ярилцлагаас харахад, төрийн бодлогын тэргүүлэх чиглэл өөрчлөгддөг, шинэчлэлийн үйл явц тогтортой бус, мөн найдвартай бус зэргээс шалтгаалан хувийн хэвшилтэй зөвлөлдөх, тэдгээрийн

⁸ Нгану, Жан Паскаль; Экардт, Себастьян; Жао, Луан; Д. Батсуурь; У. Батмөнх; Д.Хулстер, Катя. 2020. Уул уурхай ба оюун ухаан: Хүмүүс болон байгууллагуудад хөрөнгө оруулахын тулд байгалийн баялгийг ашиглах нь (Англи хэлээр). Вашингтон, ДС: Дэлхийн банк групп. <http://documents.worldbank.org/curated/en/273001600370275964/Mines-and-Minds-Leveraging-Natural-Wealth-to-Invest-in-People-and-Institutions>

⁹ 2021 оны 9-р сарын 16-нд ДБГ-ээс “Бизнес эрхлэхүй” судалгааг зогсоох тухай албан ёсоор зарласан ч, үүний үзүүлэлтүүдийг, уг судалгааны давуу болон хязгаарлалттай талыг харгалзан үзэх, өөр хэмжүүр эсвэл мэдээллийн өөр эх сурвалжаар дутууг нь нөхөх, бизнесийн зохицуулалтын шинэчлэл, түүний үр дүнд анхаарлаа хандуулах байдлаар ашиглаж болох юм. Энэхүү үнэлгээнд уг судалгаа буюу БЭ судалгааны зэрэглэлийг ашиглаагүй болно.

¹⁰ ОУСК-ийн 2018 оны “Монгол Улсын Хөрөнгө оруулалтын орчны шинэчлэлийн замын зураглал”-ыг харна уу.

¹¹ Монгол Улстай 2021-2025 оны хамтран хэрэгжүүлэх Түншлэлийн хүрээ.

оролцоог хангах асуудалд маш их цаг хугацаа зарцуулдаг, бас үр нөлөө үзүүлдэггүй гэж тэд үзэж байна. Үр дүнтэй, тогтвортой шинэчлэлийн үйл явцын хэрэгцээний талаар онцлон авч үзсэн Дэлхийн банкны хамгийн сүүлийн Аж ахуйн нэгжийн судалгаанд дурдсанаар, улс төрийн тогтворгүй байдал хөрөнгө оруулалтын орчныг сайжруулахад хамгийн гол саад бэрхшээл учруулж ирсэн

байна. Бодлого, эрх зүйн шинэчлэлд оршин буй хийдэл хувийн хэвшлийнхэнд гүнзгий мэдрэгддэг бөгөөд тэд ихэнхдээ дутуу дулимаг хуулийн төсөл боловсруулахад хүргэдэг шинэчлэлийн үйл явцаас зарим талаар залхаж, үүнээс үүдээд батлагдсаны дараа хуулийг хэрэгжүүлэхтэй холбоотой учирдаг сорилт бэрхшээлийг тооцоолсон байх шаардлагатай талаар цохон дурдаж байв.

Хүснэгт 3. Богино болон дунд хугацаанд хэрэгжүүлбэл зохих зөвлөмжийн хураангуй

Сэдэв	Богино хугацаанд хэрэгжүүлэх шинэчлэлийн талаарх зөвлөмж	Дундаас урт хугацаанд хэрэгжүүлэх шинэчлэлийн талаарх зөвлөмж
Бизнесийн орчныг сайжруулах шинэчлэлийн үйл явц	<ol style="list-style-type: none"> 1. Үйл ажиллагаа, чухал ажлууд, үүрэг хариуцлага, тогтмол тайлагнах механизм зэргийг тусгасан ШСБ-ын бизнесийн орчныг сайжруулах үйл ажиллагааны төлөвлөгөөг боловсруулж, хэрэгжилтийн ил тод байдал, мэдээлэл харилцааг сайжруулахын тулд мониторингийн цахим хэрэгслийг хөгжүүлэх. 2. ХЗДХЯ-ны бизнесийн эрх зүйг системтэй судлах чадавхийг бэхжүүлэх, энэ хүрээнд яамны Хууль зүйн бодлогын газрын төсөв болон орон тооны хэрэгцээг хянаж үзэх. 3. Хувийн хэвшил, төрийн бус байгууллага, иргэдийн хувь нэмэр, тэдгээрийн үр дүнтэй оролцоог хангах замаар хуулийн төслүүдийг хэлэлцүүлэх үйл явцыг идэвхжүүлж, хэлэлцүүлгийн явцад гаргасан саналын талаар олон нийтэд мэдээлэх, саналыг нь хуулийн төсөлд хэрхэн тусгасан талаар эргэн мэдээлэх нөхцлийг бүрдүүлэх. 4. Институцийн харилцаа болон бизнесийн орчныг сайжруулах үйл явцыг зохицуулахад гүйцэтгэх ХТ, ЭЗХЯ, ХЗДХЯ-ны чиг үүргийг тодорхой болгох 	<ol style="list-style-type: none"> 5. Стратегийн тэргүүлэх чиглэл болон шинэчлэлийн хөтөлбөрийн хэрэгжилтэд хяналт тавих үүрэг бүхий Бизнесийн орчныг сайжруулах төр, хувийн хэвшлийн хамтарсан дээд түвшний хороо байгуулах асуудлыг судалж үзэх. 6. 2024 он гэхэд шинэчлэн найруулсан байвал зохих хуулийн жагсаалтад орсон хуулиудыг шинэчлэн найруулах (УИХ-ын 2021 оны 1-р сарын 21-ний өдрийн 12-р тогтоол)
Өрсөлдөөний тухай хууль	<ol style="list-style-type: none"> 1. Эдүгээ мөрдөгдөж буй Өрсөлдөөний тухай хууль болон түүнийг дагалдаж гарсан хууль тогтоомжид (картелийн буюу өрсөлдөөнийг хязгаарлахад чиглэсэн гэрээ, хэлцлийн тодорхойлолт, өрсөлдөөнийг хязгаарласан гэрээ хэлцэл, зүй ёсны монополь, давуу байдлын үнэлгээ болон процедурын дүрэм журам) бүс нутгийн болон олон улсын туршлагад үндэслэн нэмэлт өөрчлөлт оруулж, батлуулах. 2. Хуулийн этгээд нэгдэх, нийлэхэд тавих хяналт, Шударга өрсөлдөөн, хэрэглэгчийн төлөө газар (ШӨХТГ)-аас гаргаж буй шийдвэрийн ил тод байдлыг нэмэгдүүлэх зэрэг хувийн хэвшлийн гол асуудлуудыг зохицуулдаг заавар, зөвлөмжийг батлуулах эс бөгөөс шинэчлэх. 	<ol style="list-style-type: none"> 3. Стратегийн ач холбогдол бүхий салбар дахь өрсөлдөөнийг хумих зохицуулалтыг арилгахад ШӨХТГ-ын нөлөөллийн үүргийг нэмэгдүүлэх.
Төлбөрийн чадваргүйдлийн буюу дампуурлын тухай хууль	<ol style="list-style-type: none"> 1. УИХ-д өргөн мэдүүлсэн Төлбөрийн чадваргүйдлийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгыг баталж, хууль эрх зүйн орчныг олон улсын жишигт бүрэн нийцүүлэх. (үүнд, хариуцагч буюу үүрэг гүйцэтгэгчийн эд хөрөнгө, өөрчлөн зохион байгуулах ажиллагаа болон төлбөрийн чадваргүйдлийн ажиллагаанд зээлдүүлэгчдийг оролцуулах асуудал багтана). 	<ol style="list-style-type: none"> 2. Олон зээлдүүлэгчтэй (ханган нийлүүлэгчид, банк болон бусад томоохон зээлдүүлэгчид) зээлдэгчид ашиглах шүүхийн гадуур урьдчилан шийдвэрлэх ажиллагааны заавал биелүүлэх үүрэг хүлээлгэдэггүй зарчмыг боловсруулж, хэрэгжүүлэх.

Хүснэгт 3-ын үргэлжлэл

Сэдэв	Богино хугацаанд хэрэгжүүлэх шинэчлэлийн талаарх зөвлөмж	Дундаас урт хугацаанд хэрэгжүүлэх шинэчлэлийн талаарх зөвлөмж
Гэрээг хэрэгжүүлэх	<ol style="list-style-type: none"> Шүүх ажиллагааг автоматжуулах, цаг хугацааны стандартыг чанд мөрдөх, шүүх хуралдааныг хойшлуулах, үргэлжлүүлэх үйл явцад илүү хатуу дэг журам нэвтрүүлэх замаар хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааг сайжруулах. Үүний тулд, Иргэний хэрэг шүүхэд хянан шийдвэрлэх тухай хуулийг шинэчлэх. Анхааруулга болон хууль сахиулах ажиллагаанд илүү хатуу чанга стандарт мөрдүүлэх зорилгоор шүүхийн шийдвэр гүйцэтгэх тухай хуулийг шинэчлэн найруулах. Арилжааны маргаанаар эвлэрүүлэн зуучлах оролдлого хийж буй этгээдэд урамшуулал олгох замаар Маргаан шийдвэрлэх өөр аргыг (МУӨА) ашиглахад түлхэц үзүүлэх. 	<ol style="list-style-type: none"> Арилжааны маргаан хянан шийдвэрлэх дагнасан арилжааны шүүх (эсвэл танхим) байгуулах, арилжааны маргааныг хянан шийдвэрлэх шүүгчдийг хангалттай сургалтанд хамруулах асуудлыг судалж үзэх. Жижиг нэхэмжлэлийн шүүх (эсвэл танхим) байгуулах талаар бодолцож үзэх. Шүүгчид болон шүүхийн ажилтнуудад бизнесийн хуулийн чиглэлээр сургалт явуулах, Шүүхийн цахим файлын систем, шүүх хуралдааны цахим үйлчилгээ, шүүхийн хураамжийг цахимаар төлөх үйлчилгээг нэвтрүүлэх замаар шүүхийн автоматжуулалтыг сайжруулж, хуульч, шүүгчдэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны арга хэрэгсэл бүхий цахим шүүхийн няхуур буюу найдвартай тогтолцоог хөгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх.
Аж ахуйн нэгжийн бүртгэл	<ol style="list-style-type: none"> Улсын бүртгэлийн ерөнхий газар, орон нутгийн татварын албад, дүүргийн нийгмийн даатгалын хэлтэс зэрэг байгууллагууд хоорондын мэдээллийн солилцоог нэмэгдүүлж, системийн уялдаа холбоог сайжруулах. 	<ol style="list-style-type: none"> Бизнес эхлүүлэх үйл ажиллагааг зохицуулдаг бүхий л горим журмыг хэрэгжүүлэхэд зориулсан үр дүнтэй, цахим нэг цонхны интерфейс системийг бий болгож, ингэснээр шаардлагатай бичиг баримтыг хэвлэмэл хэлбэрээр ирүүлэх болон/эсвэл өргөдөл гаргагч болон эрх бүхий байгууллагын хооронд биечлэн харилцах шаардлагагүй болгох. Компанийн тамга тэмдэг авах шаардлагыг халж, төрийн захиргааны байгууллагатай харилцах өдөр тутмын практик үйлажиллагаанд шаардлагагүй гэдгийг баталгаажуулах. Урт хугацаандаа, төрийн бүх байгууллагуудад бизнесийн мэдээллийг дамжуулах, хуваалцах чадвартай, харилцан ажиллах боломжтой МХХТ-ийн системийг хөгжүүлэх нөхцлийг бүрдүүлэх буюу баталгаажуулах.
Барилга, цахилгаан, эд хөрөнгийн бүртгэлтэй холбоотой дүрэм журам	<ol style="list-style-type: none"> Хяналт шалгалтын тоо болон төрөл нь барилгын эрсдэлийн сайтар тодорхойлсон ангиллаас хамаардаг хяналт шалгалтын тогтолцоог нэвтрүүлэх. Барилга барих зөвшөөрөл олгох үйл ажиллагааг шуурхай болгож, барилга угсралтын ажлын зөвшөөрөл авах хүсэлт гаргах, зөвшөөрөл олгох нэг цэгийн цахим үйлчилгээний системийг нэвтрүүлэх. 	<ol style="list-style-type: none"> Цахилгаан, шугам сүлжээнд холбогдох үйл явцыг хялбарчлах, автоматжуулах зорилгоор нийтийн аж ахуйн үйлчилгээ үзүүлэгч болон бусад иргэд, олон нийтийн оролцогч талуудын хамтын ажиллагааг нэмэгдүүлэх. Газар эзэмших эрх олгох, бүртгэх зэрэг газар зохион байгуулалттай холбоотой үйлчилгээний үр ашиг, уялдаа холбоо, ил тод байдлыг сайжруулах. Кадастрын болон үл хөдлөх эд хөрөнгийн бүртгэлийн газарзүйн хамрах хүрээг цаашид нэмэгдүүлэх. Кадастрын зураг болон эд хөрөнгө өмчлөх эрхийн бүртгэлийг цахимжуулах ажлыг үргэлжлүүлж, үл хөдлөх хөрөнгийн бүртгэлийн болон кадастрын байгууллагын бүртгэлийн мэдээллийг үр дүнтэй холбохын тулд нийтлэг танигчийг нэвтрүүлэх талаар анхаарч үзэх.
Аж ахуйн үйл ажиллагааны тусгай зөвшөөрөл	<ol style="list-style-type: none"> Тусгай зөвшөөрөл олгогдсон үйл ажиллагаа болон процедурын шинжтэй цаг хугацаа зэргийг хуулийг дагалдаж гарах журамд нарийвчлан тусгах. Зөвшөөрлийн тухай хууль болон салбарын хуулиудын харилцааг тодорхой болгож, эдүгээ мөрдөгдөж буй хууль тогтоомжид Зөвшөөрөл олгох тухай хуулийн дагуу өөрчлөлт оруулах шаардлагатай эсэхийг нягталж үзэх. 	<ol style="list-style-type: none"> Цахим Монгол (e-Mongolia) платформыг шинэчилж, бүхий л зөвшөөрөл өгөх, бүртгэл, мэдэгдэл хүргүүлэх үйлчилгээг цахимаар олгодог болох. Төр, хувийн хэвшлийн уялдаа холбоог сайжруулах үүрэг бүхий Зөвшөөрлийн зөвлөлийг байгуулах, зөвлөлийн үнэлгээ хийх үйл ажиллагаанд дэмжлэг үзүүлэх техникийн ажилтнуудыг томилж ажиллуулах.

Хүснэгт 3-ын үргэлжлэл

Сэдэв	Богино хугацаанд хэрэгжүүлэх шинэчлэлийн талаарх зөвлөмж	Дундаас урт хугацаанд хэрэгжүүлэх шинэчлэлийн талаарх зөвлөмж
Аж ахуйн үйл ажиллагаанд хийх хяналт шалгалт	<ol style="list-style-type: none"> 1. Байцаагчдыг зорилтот сургалтад хамруулах замаар улсын хяналт шалгалт хийх эрх бүхий төрийн байгууллагуудын чадавхийг бэхжүүлэх. Байцаагчдад зориулсан системчилсэн сургалтын хөтөлбөрийг боловсруулж, заримыг нь албан журмын болгох. Байцаагч нэг бүрийн ажлын гүйцэтгэлийг үнэлэхдээ тухайн байцаагч хэд хичнээн сургалтанд хамрагдсаныг төдийгүй тодорхой үйл явцад, тухайлбал, зөвлөгөө өгөхдөө олж авсан мэдлэгээ хэрхэн ашигласан зэргийг харгалздаг болох. 2. Аж ахуйн нэгжүүдэд зөвлөгөө, заавар, зөвлөмж өгөх, сургалт хийхтэй холбоотой төрийн хяналт шалгалт хийх эрх бүхий байгууллагуудын үүргийг нэмэгдүүлэх 3. Төрийн хяналт шалгалтын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн талаар өргөн хүрээтэй хэлэлцүүлэг зохион байгуулж, оршин буй хийдэл болон хязгаарлалтыг зохих ёсоор засч залруулах, төрийн хяналт шалгалтын талаар заасан болон холбогдох бусад хууль тогтоомжийг уялдаа холбоотой, ойлгомжтой болгох үүднээс нягталж үзэх. 4. Сүүлийн үеийн бүтцийн өөрчлөлттэй холбоотойгоор МХЕГ-ын цахим портал, арга хэрэгсэл зэрэг эдүгээ хийж гүйцэтгэж буй ажил болон гаргаж ирсэн хүчин чармайлтын тасралтгүй байдлыг хангах. 	<ol style="list-style-type: none"> 5. Төрийн хяналт шалгалтын тухай хуулийг шинэчлэн найруулж, боловсронгуй болгох. 6. Хэрэглэгчид, бизнес эрхлэгчид болон нийгмийн хамгаалал, татвар гэх мэт бусад асуудал хариуцсан зохицуулах үүрэгтэй байгууллагуудад зориулсан нээлттэй өгөгдөл агуулсан өгөгдөл, мэдээллийн удирдлагын бодлогыг боловсруулах. 7. Бусад орны мэргэжлийн хяналтын байгууллагуудтай, тэр дундаа шилдэг туршлагатайд тооцогддог байгууллагуудтай гадаад харилцаагаа сайжруулах замаар мэргэжил нэгтнээсээ суралцах чадварыг дээшлүүлэх 8. ХШҮ нь ахиц дэвшлийг, ялангуяа эрсдэлийн удирдлагатай холбоотой үр дүн, нөлөөлөлтэй харьцуулж үнэлдэг болох.
Гаалийн бүрдүүлэлтийн горим	<ol style="list-style-type: none"> 1. Гаалийн байгууллагад мэдүүлэхээс өмнөх тогтолцоог хөгжүүлэх, бараа мэдүүлэх, төлбөр төлөх үйл явцыг хялбарчлахын тулд эрх бүхий операторын програм хангамж, мэдээллийн технологийн системийг хөгжүүлэх. 2. Дунд зэргийн болон бага эрсдэлтэй ачаанд хийдэг Гаалийн болон төрийн хяналт шалгалт хийх эрх бүхий байгууллагын биет хяналт шалгалтыг эрс багасгахын тулд илүү боловсронгуй эрсдэлийн үнэлгээ, удирдлагын тогтолцоог бий болгож, хэрэгжүүлэх. 3. Жигд бус гүйцэтгэлийг цэгцлэх, нэгжүүдийн боловсруулсан шаардлагагүй алхам, журмыг багасгахын тулд хилийн бүхий л боомтууд болон дотоод терминалуудад стандартчилсан үйл ажиллагааны журмыг мөрдүүлэх. 	<ol style="list-style-type: none"> 4. Тээврийн бичиг баримт, төлбөр тооцоог хилийн бүх байгууллага, мөн төмөр зам, үндэсний агаарын тээврийн МИАТ компани цахимаар бүрдүүлж, хийдэг болгохуйц түвшинд гаалийн бүрдүүлэлтийн автоматжуулалтыг сайжруулах. 5. Гаалийн болон хилийн хяналтын бусад байгууллага (БГБ) хоорондын ажлын уялдааг хангаж, чиг үүргийн давхардлыг арилгах замаар экспортод хяналт шалгалт хийх үйл явцыг оновчтой болгох. 6. Эдийн засгийг төрөлжүүлэхийн тулд олон улсын стандартад нийцсэн дэд бүтэц, худалдааны логистикт хөрөнгө оруулалт хийх. 7. Хил дамнасан худалдаа, арилжааг идэвхжүүлэхийн тулд худалдааг олон улсын жишигт нийцүүлэхийн зэрэгцээ, худалдааны хэлэлцээрт оролцох оролцоог нэмэгдүүлэх. 8. Худалдааны нэг цэгийн (ХНЦ) үйлчилгээний системийг боловсруулж, холбогдох бүх байгууллагуудыг холбож, худалдаатай холбоотой бүх горимыг бүрэн автоматжуулах.

Хүснэгт 3-ын үргэлжлэл

Сэдэв	Богино хугацаанд хэрэгжүүлэх шинэчлэлийн талаарх зөвлөмж	Дундаас урт хугацаанд хэрэгжүүлэх шинэчлэлийн талаарх зөвлөмж
Хөрөнгө оруулагчид, хөрөнгө оруулалтыг татах, тогтоон барих	<ol style="list-style-type: none"> Хөрөнгө оруулагчдын эрх ашгийг хамгаалах, 2018 онд бий болгосон Хөрөнгө оруулагчийн гомдол шийдвэрлэх механизмыг (ХОГШМ) амьдралд бүрэн хэрэгжүүлэх. Энэ зорилгоор, Хөрөнгө оруулалтын бодлогын мэдэгдлээр (ХОБМ) албажсан Хөрөнгө оруулалтын шинэ бөгөөд ойлгомжтой томъёологдсон хөрөнгө оруулалтын бодлогыг боловсруулах. Ингэснээр, дотоодын хөрөнгө оруулалтын зэрэгцээ эдийн засгийн өсөлт, төрөлжилтийн хөдөлгөгч хүч болсон гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих МУЗГ-ын амлалтыг дахин баталгаажуулах. Уул уурхай, олборлох салбарын тууштай бөгөөд ил тод татварын бодлогыг хэрэгжүүлэх. 	<ol style="list-style-type: none"> Бизнесийн орчин/Хөрөнгө оруулалтын орчны шинэчлэлийн цогц хөтөлбөр боловсруулах. Хөрөнгө оруулалтыг дэмжих чадавхийг бэхжүүлэх. Хөрөнгө оруулалтын шинэ бодлоготой уялдсан бодитой хөрөнгө оруулалтыг дэмжих стратегийг боловсруулж хэрэгжүүлэх, Монгол Улс нийгэм, эдийн засгийн хөгжлийн зорилгодоо хүрэх, хөрөнгө оруулагчдад бодит боломжуудыг бий болгоход тусалж чадах цөөн хэдэн салбарт анхаарлаа хандуулах
Хөрөнгө оруулалтын тухай хууль	Хөрөнгө оруулалтын тухай шинэ хуулийн үндэслэл болж өгөх бодлогын чиглэл/зорилгыг тодорхойлох. Эдүгээ мөрдөгдөж буй Хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийг өөрийн хөрөнгийн буюу капиталын доод хэмжээтэй холбоотойгоор шинэчлэн найруулах.	Мэдээллийн технологийн салбарыг эрчимтэй хөгжүүлэхийн тулд гадаадын залуу бизнес эрхлэгчид, инженерүүдийг татах зорилгоор хөрөнгө оруулалтын виз олгох асуудлыг судалж үзэх.
Аж үйлдвэрийн паркийн (АҮП) үр нөлөөтэй тогтолцоог бий болгож, хөгжүүлэх	<ol style="list-style-type: none"> Энэхүү тайланд дурдсан зарим дутагдалтай тал, хийдлүүдтэй холбоотой эрх зүйн орчныг Үйлдвэрлэл, технологийн паркийн эрх зүйн байдлын тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, эсвэл хоёрдогч хууль тогтоомжийн төсөл боловсруулах замаар сайжруулах Эко аж үйлдвэрийн паркийн үзэл баримтлалыг нэвтрүүлэх асуудлыг судалж үзэх. 	<ol style="list-style-type: none"> ЖДҮ-ийн өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлэх, эдийн засгийг төрөлжүүлэх үндэсний стратегид оюуны өмч, шинэ бүтээгдэхүүн болон технологийг хөгжүүлэх алс хэтийн зорилгыг тусгах. Оюуны өмчийг хөгжүүлэх асуудлыг Монгол Улсын (i) Судалгаа ба хөгжил (R&D)-ийг дэмжих; ба (ii) Оюуны өмчийн эрх (IPR)-ийн бодлоготой уялдуулах.
ЖДҮ-ийн газрын чадавхи ба үүрэг	<ol style="list-style-type: none"> Үр ашигтай төлөвлөлтийг бий болгохын тулд дунд хугацаанд гарах тодорхой үйл ажиллагааны зардал болон хөтөлбөрийн зардлыг нөхөхөд зориулсан төсвийг урьдчилан тодорхойлох. Шаардагдах мэдлэгийн цоорхойг үнэлэх болон ажилтнуудад тусгайлсан мэргэжлийн сургалт, мэргэжилтнүүдтэй мэдлэгээ хуваалцах арга хэмжээ зохион байгуулах замаар ЖДҮ-ийн газрын үйл ажиллагааны чадавхийг бэхжүүлэх. ЖДҮ-ийн хэрэгцээ, хөтөлбөрийн дизайн, гүйцэтгэлийн үндсэн үзүүлэлтүүдийг баталгаажуулахын тулд аж ахуйн нэгжийн судалгааг тогтмол хийж, боломжит үр шимийг хүртэгсдийн фокус бүлгийн ярилцлагыг хийж занших. 	<ol style="list-style-type: none"> ЖДҮ-ийг цахимжуулах, эдийн засгийг төрөлжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх, тэр дундаа МХХТ, аялал жуулчлалын салбарыг хамарсан төлөвлөлт хийх, түүнийг хэрэгжүүлэх, хяналт тавих олон улсын шилдэг туршлагыг тусгасан шинэ хөтөлбөрүүдийг турших. Орон нутгийн засаг захиргаа болон олон улсын байгууллагууд хоорондын түншлэлийг хөгжүүлэх замаар ЖДҮ-ийн газрын үйл ажиллагааг бүс нутгуудад хүрч ажиллах түвшинд хүргэж өргөжүүлэх

МОНГОЛ УЛСЫН ӨРСӨЛДӨХ ЧАДВАР БА ХУВИЙН ХЭВШЛИЙН ТОЙМ

-
- a. Монгол Улсын эдийн засгийн цогц байдал ба сорилт бэрхшээл
 - b. Бизнесийн орчин дахь саад тотгорын талаарх аж ахуйн нэгжүүдийн ойлголт

а. Монгол Улсын эдийн засгийн цогц байдал ба сорилт бэрхшээл

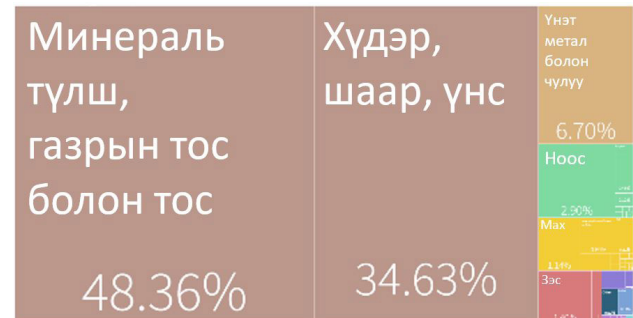
11. Монгол Улс нь түүнийг зарим талаар өвөрмөц орон болгодог бүтцийн хэд хэдэн онцлогтой.

Монгол бол далайд гарцгүй, ОХУ ба БНХАУ-ын хооронд оршдог, өргөн уудам хөдөө орон нутаг нь суурь дэд бүтцээр муу холбогдсон орон юм. Хүн амын бараг тал хувь нь нийслэл Улаанбаатар хот болон түүний эргэн тойрны бүсэд амьдардаг бөгөөд бусад нь аймаг, сумын төв болон өргөн уудам тал нутгаар хонь, ямаа, адуу, үхэр, сарлаг, тэмээ зэрэг мал маллаж амьдардаг. Өвлийн улиралд ихэвчлэн цельсийн - 30 хэмээс доош хүрч хүйтэрдэг. Газар тариалан, барилгын ажлын улирал богино, тариалангийн талбай нь нийт газар нутгийн дөнгөж 1 хувийг эзэлдэг тул байгалийн бүтээмж багатай. Газарзүйн энэхүү нөхцөл байдлаас шалтгаалсан биет хязгаарлалтаас үүдээд тээвэрлэлт, ложистикийн өртөг зардал өндөр ба энэ нь тус улсын эдийн засгийн өрсөлдөх чадварыг бууруулдаг. Түүнчлэн, Зөвлөлтийн нөлөөний төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засагтай байсан Монгол Улс 1990-ээд оны эхэн үеэс бүс нутагтаа хамгийн идэвхтэй ардчилсан орнуудын нэг болсон. Эцэст нь тэмдэглэхэд, эдийн засагт нь хөдөө аж ахуй зонхилж ирсэн Монгол Улс дэлхийн хэмжээний ашигт малтмалын ордуудтай (жишээлбэл, коксжих нүүрс, зэс, алт) бөгөөд сүүлийн гучин жилийн хугацаанд эдгээр томоохон ордуудыг ашиглаж эхэлсэнээр тус улс уул уурхайд тулгуурласан эдийн засагтай болоод байна.

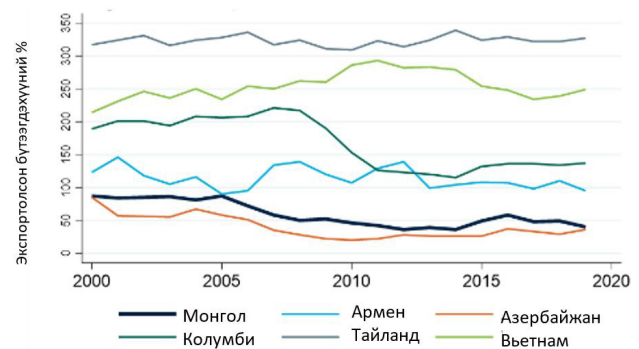
12. Монгол Улсын экспортын дийлэнхийг уул уурхайн бүтээгдэхүүн эзэлж, үүнээс үүдэн экспортын төрөлжилт алдагдах хандлагатай байна. Экспортын хэмжээ нэмэгдэж буй хэдий ч тус улсын экспорт одоогоор төрөлжөөгүй байгаа бөгөөд экспортынхоо үнэ цэнийг нэмэгдүүлэхийн тулд цөөхөн нэр төрлийн уул уурхайн бүтээгдэхүүнд түшиглэсээр иржээ (Зураг 1 (а)). Дэлхийн хамгийн бага төрөлжсөн орнуудын нэгд тооцогдох Монгол улс 2000-аад оны дунд үеэс өрсөлдөх чадвартай экспортын бүтээгдэхүүнийхээ нэр төрлийг цөөлж, экспортын төрөлжилтөө бууруулан (Зураг 1(б))¹² цөөн тооны бүтээгдэхүүнээр “дагнах” болсон.

Зураг 1. Монгол Улсын экспортын дийлэнхийг уул уурхайн бүтээгдэхүүн эзэлж, үүнээс үүдэн экспортын төрөлжилт алдагдах хандлагатай байна.

(а) Монгол Улсын 2019 оны экспорт

(б) Экспортын төрөлжилт, 2000–2019

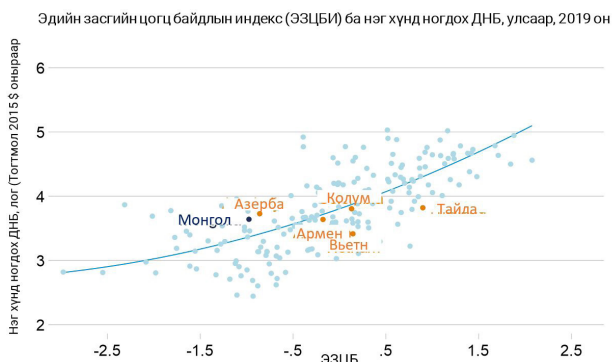
Эх сурвалж: Эдийн засгийн цогц байдлын атлас

13. Монгол Улс эдийн засгийн цогц байдлын индексээрээ бусад ижил төстэй улс орнуудаас хамгийн доогуурт ордог бөгөөд судалгаанд хамрагдсан 133 орноос 113-т жагсаж байна (Зураг 2). Монгол Улсын хувьд, ноу-хаугийн бөөгнөрөл багатай, байгалийн баялгийн салбарт төвлөрсөн, ихэвчлэн цогц шинж чанар багатай бүтээгдэхүүнээс экспортын сагс нь бүрдсэн байгаа нь шинэ салбар луу шилжихийн тулд урт үсрэлт хийх шаардлагатай, ирээдүйд төрөлжүүлэх үйл явцад харьцангуй их бэрхшээлтэй учрахаар байна.¹³

¹² Төрөлжсөн байх гэдэг нь тухайн улсын өрсөлдөх чадвартай экспортлох бүтээгдэхүүний тоо хэмжээ юм (1-ээс дээш бол «харьцангуй давуу талтай» гэж үзнэ).

¹³ Хаусмэн (2016)-ы тэмдэглэсэнчлэн, ноу-хау буюу далд мэдлэгийн хуримтлал нь эдийн засгийн өсөлтийн гол хөдөлгөгч хүчин зүйл бөгөөд ноу-хау нь хүмүүсийн үйлдвэрлэдэг бараа, үйлчилгээнд шингэсэн байдаг тул чухам юу үйлдвэрлэж байгааг ажигласнаар түүний түвшинг тооцох боломжтой. Зохиогчид олон улсын худалдааны өгөгдлийг ашиглан улс орнуудын экспортын матриц хэр төрөлжсөн, боловсронгуй болохыг илэрхийлдэг Эдийн засгийн цогц байдлын индексийг (ЭЗЦБИ) боловсруулсан. Тэд ЭЗЦБИ нь нэг хүнд ногдох ДНБ-тэй нягт холбоотой бөгөөд цогц байдал нь ирээдүйн эдийн засгийн өсөлтийг тайлбарлаж байгааг олж мэдсэн. Зохиогчдын үзсэнчлэн, нэг хүнд ногдох ДНБ нь тооцоолж байснаас өндөр ЭЗЦБИ-тэй улс орнууд илүү хурдацтай өсөх хандлагатай байдаг. Эдийн засгийн цогц байдлын онол, арга зүйн талаар нэмэлт мэдээлэл авахыг хүсвэл, Хаусмэн болон бусад зохиогчдын бүтээлтэй (2021) танилцаарай.

Зураг 2. Монгол Улс ЭЗЦБИ-рээ бусад ижил төстэй улс орнуудаас хамгийн доогуурт жагсаж байна.

Эх сурвалж: Эдийн засгийн цогц байдлын атлас.

14. Ковид-19 цар тахал 2020 оны экспорт, ГШХО, хувийн хэвшлийн хөрөнгө оруулалт болон дотоодын эдийн засгийн үйл ажиллагаанд нөлөөлсөнөөр эдийн засаг агшсан байдаг. Ковид-19-ийн нөлөөллөөс тогтвортой, хүртээмжтэй байдлаар сэргэх сэргэлтийн бат бөх үндэс суурь нь илүү төрөлжсөн, уян хатан буюу тэсвэрлэх чадвартай эдийн засагт түшиглэх явдал бөгөөд үүний тулд хөрөнгө оруулалтын орчныг сайжруулах, аж ахуйн нэгжүүдийн хувьсал өөрчлөлтийг хурдасгах, илүү олон, илүү сайн ажлын байр бий болгоход тус дөхөм үзүүлэх хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлэх шаардлагатай. Эдийн засгийн өсөлт болон ажлын байрыг нэмэгдүүлэх гол хөдөлгөгч хүч болох хувийн хэвшлийн

хөгжилд ихэнхдээ урьдчилан тааварлах боломжгүй хөрөнгө оруулалтын орчин саад тотгор учруулдаг. Бизнесийн орчинд тодорхой хэмжээний ахиц гарсан ч, хувийн хөрөнгө оруулагчид Монголын бизнесийн орчныг эрсдэл өндөртэй гэж үзсэн хэвээр байна. Монгол Улсын бизнесийн хууль тогтоомжийн хэрэгжилт сул, зохицуулалтын мэдээлэл, тусгай зөвшөөрөл, санхүүгийн хүртээмж жигд бус, дүрэм журам байнга өөрчлөгддөг, тэгш нөхцөл бүрдүүлээгүй, ТӨҮГ-дад давуу тал өгч өрөөсгөлөөр ханддаг байна.

15. Монгол Улс баримталдаг бодлогын хувьд (хууль ёсны) ГШХО-д нээлттэй боловч ижил төстэй орнуудтай харьцуулахад ГШХО бага хэвээр байна. Монгол Улсын ГШХО-ын талаас илүү хувийг Канад болон Хятад улсын, голчлон байгалийн баялагийг олборлох салбарт оруулсан хөрөнгө оруулалт бүрдүүлдэг бөгөөд энэ нь Монголыг тухайн хөрөнгө оруулагч улс болон салбарын эдийн засгийн төлөв хандлагад баригдахад хүргэдэг. Бодлогын гэнэтийн өөрчлөлтүүд нь зарим үед ГШХО-ыг дэмжиж, заримдаа олгосон тусгай зөвшөөрөл болон бусад зөвшөөрлөө мэдэгдэл, үндэслэлгүйгээр хүчингүй болгох, мөн бусад сөрөг үйлдэл гаргах зэргээр илт тааламжгүй байдлаар ханддаг нь хөрөнгө оруулагчдын итгэлийг бууруулдаг. Мөн Монгол Улсад зах зээлд ноёрхох, дотоодын өрсөлдөөнийг эрчимжүүлэх, монополийн эсрэг зэрэг бодлогын хэрэгжилт, үр нөлөө муу байна.

в. Бизнесийн орчин дахь саад тотгорын талаарх аж ахуйн нэгжүүдийн ойлголт

16. 2019 оны аж ахуйн нэгжийн судалгаанд хамрагдсан компаниуд авлига, албан татварын хувь хэмжээ, санхүүгийн хүртээмж, улс төрийн тогтворгүй байдал зэргийг бизнесийн орчинд тулгарч буй хамгийн том саад тотгор гэж үзсэн байна (Илүү дэлгэрэнгүй судалгаатай Хавсралт 1-ээс үзэж танилцана уу). Эдгээр хүчин зүйлс эдийн засгийн өсөлт болон ажлын байр бий болгоход саад учруулж ирсэн байна. Ажил олгогчдын гуравны нэгээс илүү хувь (35 хувь) нь тус улсын улс төрийн тогтворгүй байдал нь бизнес эрхлэхэд хамгийн том саад учруулдаг гэж үзжээ. Судалгаанд оролцогчдын 17.2 хувь нь албан татварын хувь хэмжээг, 15.9 хувь нь санхүүгийн хүртээмжийг, 9 хувь нь авилгыг, 5 хувь нь хангалттай боловсрол эзэмшээгүй ажиллах хүчин бизнес эрхлэхэд хүндрэл

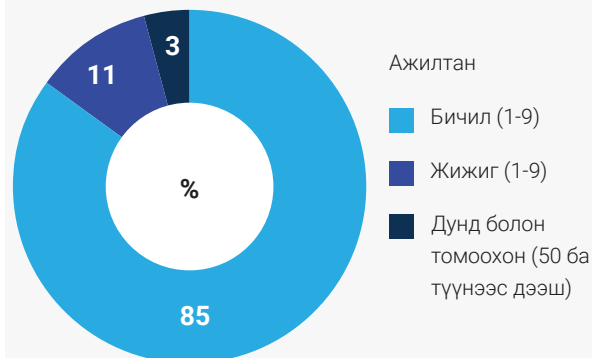
бэрхшээл учруулдаг гэж хариулсан байна. Компаниудын хэмжээнээс хамааруулан авч үзвэл, жижиг компаниудын 36.52 хувь, томоохон компаниудын 28 хувь нь улс төрийн тогтворгүй байдлыг хамгийн том саад бэрхшээл гэж үзсэн бол, хэмжээний хувьд дунд зэргийн гэсэн ангилалд багтах компаниудын 28.57 хувь албан татварын хувь хэмжээг хамгийн том саад тотгор хэмээсэн байна. Учирч буй саад бэрхшээлийг даван туулах талаар компаниудын ойлголт хэмжээнээсээ хамаарч өөр өөр байж болно. Томоохон компаниуд саад бэрхшээлийг даван туулах илүү олон сонголттой байж болох ч тэдэнд тулгардаг бэрхшээл илүү харагдаж мэдрэгдэхүйц байдаг бөгөөд бизнесийн орчны бүтэлгүйтэлд илүүтэй өртдөг байна.

17. Монгол Улсын хувийн хэвшилд улс төрийн тогтворгүй байдлын үзүүлэх нөлөөлөл 2009 оноос хойш мэдэгдэхүйц нэмэгдсэн бөгөөд эдүгээ үүнийг жижиглэн худалдаа эрхлэгчдийн 43 хувь, гадаадын хөрөнгө оруулалттай компаниудын 44 хувь, 20 ба түүнээс дээш жил үйл ажиллагаа явуулсан компаниудын 66 хувь нь бизнес эрхлэхэд хамгийн ихээр саад бэрхшээл учруулдаг гэж үзэж байна. Гагцхүү үйлдвэрлэгчид, экспортлогчид, харьцангуй залуу буюу цөөн жил (10 ба түүнээс доош жил) бизнес эрхэлсэн ажил олгогчдын хувьд улс төрийн нөхцөл байдал хамгийн их санаа зовдог зүйл биш юм. Харин, үйлдвэрлэл эрхлэгчдийн 30 хувь, экспортлогчдын 42 хувь нь санхүүгийн хүртээмж муу байгааг бизнесийн үйл ажиллагаанд учирдаг хамгийн том саад бэрхшээл гэж үзэж байна. Залуу ажил олгогчдын гуравны нэг нь татварын хувь хэмжээг саад тогтгор гэж үздэг бол, үүний нэгэн адил, хэдийгээр эзлэх хувь бага боловч авлигыг хамгийн том саад тогтгор гэж үздэг ажил олгогчдын тоо нэмэгдэж байна. Авлигатай холбоотой асуудлыг сорилт бэрхшээл гэж үздэг компаниудын эзлэх хувийн жин 2009-2019 оны хооронд 4-өөс 9 хувь болж өссөн бол татварын хувь хэмжээг саад бэрхшээл гэж үздэг бизнес эрхлэгчдийн хувь 2019 онд 17 хувьд буюу харьцангуй тогтвортой байсан байна.

18. Бизнесийн илүү таатай, урьдчилан таамаглаж болохуйц орчныг бүрдүүлэх нь Монгол дахь аж ахуйн нэгжүүдийн ихэнх хувийг бүрдүүлдэг бичил болон жижиг бизнес эрхлэгчид (Зураг 3-ыг үзнэ үү) болон тэгш тус зохицуулалтанд мэдрэмтгий компаниудад ач тустай. ЖДҮ нь хөдөлмөр эрхлэх, ядуурлыг бууруулах, хүртээмжтэй өсөлтийг бий болгох боломжоор хангадаг тул эдийн засгийн хөгжилд нэн чухал. Уламжлалт мал аж ахуй эрхлэхийн зэрэгцээ уул уурхайн салбар давамгайлсан Монгол Улсын хувьд, ЖДҮ нь эдийн засгийг төрөлжүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэнэ. 2017 оны байдлаар, Үндэсний статистикийн хороонд бүртгэлтэй, идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулж буй аж ахуйн нэгжүүдийн 77 хувь нь ЖДҮ эрхлэгчид бөгөөд тэдгээр нь ДНБ-ний 18 хувь, нийт экспортын 2 хувийг бүрдүүлж байна.¹⁴ ЖДҮ-үүд нийт идэвхтэй хүн амын гуравны хоёр буюу 760,000 хүнийг ажлын байраар хангаж байна.¹⁵

Зураг 3: Монгол Улсын хувийн хэвшлийн онцлог шинж

Идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулж буй компаниуд, хэмжээгээр, (2018) 2018 оны байдлаар нийт 81,000 аж ахуйн нэгж идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулж байсны ихэнх нь бичил бизнес байв.

Б. Лакшми. 2019. ТАЭЗХА-ны хөтөлбөрт хамрагддаг далайд гарцгүй орнуудад өртгийн сүлжээгээр дамжуулан ЖДҮ-ийн санхүүжилтийг ашиглах нь: Монгол Улсын жишээ. АХБИ Ажлын баримт бичиг 1019. Токио: Азийн хөгжлийн банкны институт.

19. Санхүү, бизнесийн зөвлөх үйлчилгээний хүртээмж хязгаарлагдмал байгаа нь ЖДҮ-ийг хөгжүүлэхэд тулгарч буй гол бэрхшээлүүдийн нэг юм. ЖДҮ-ийн банкнаас зээл авахад тулгарч буй гол бэрхшээл нь өндөр хүү (сарын ойролцоогоор 1.5-2.5 хувь), богино хугацаа (дээд тал нь 48 сар), барьцаа хөрөнгийн хатуу шаардлага (Нийт тохиолдлын 99.7 хувьд зээлийн үнийн дүнгийн 200 хувь бөгөөд энэ нь санхүүгийн байгууллагуудын итгэлгүй байдлыг илэрхийлдэг).¹⁶ Олон бизнес эрхлэгч аж ахуйн үйл ажиллагаагаа албан ёсны болгосны дараа нягтлан бодох бүртгэл хөтлөх дотоод чадавхи дутмагаас шалтгаалан саад бэрхшээлтэй тулгардаг.¹⁷ Тус улс аж ахуйн нэгжийг албан ёсны болгоход чиглэсэн бизнесийн үйлчилгээ сайтай хэдий ч, бизнес эрхлэгчид энэ талаар тэр бүр мэддэггүй. Жишээлбэл, Улаанбаатар хотод гэхэд, инновацийн төв, бизнес инкубаторууд, нийслэлийн Эдийн засгийн хөгжлийн газар болон ЖДҮ-ийн газраар дамжуулан бизнес эрхлэгчдэд үйлчилгээ үзүүлдэг. Ерөнхийдөө бол, бизнес эрхлэгчид үйл ажиллагаагаа албажуулахыг хүсч буй аж ахуйн нэгжүүдийг дэмжих хангалттай тогтолцоо байгааг хүлээн зөвшөөрдөг. Гэсэн хэдий ч аж ахуйн нэгжүүдийн 72 хувь нь үйлчилгээний энэ системийн талаар ойлголтгүй хэвээр байна.¹⁸

¹⁴ Эх сурвалж: Золзаяа болон Жоу 2018-аас 2019 онд Б. Лакшмигийн иш татсанаар.

¹⁵ Эх сурвалж: ХХААХҮЯ-наас 2019 онд Б. Лакшмигийн иш татсанаар.

¹⁶ Далайд гарцгүй орнуудад өртгийн сүлжээгээр дамжуулан ЖДҮ-ийн санхүүжилтийг ашиглах нь, Азийн хөгжлийн банкны институт (2021). Петер Ж. Морган болон Наоуки Ёшино.

¹⁷ Дэлхийн банкны хийсэн ярилцлага.

¹⁸ Монгол дахь аж ахуйн нэгжүүдийг албажуулах нь: сорилт ба бодлогын чиглэл, ОУХБ 2015.

МОНГОЛ УЛСЫН БИЗНЕСИЙН ОРЧНЫ ШИНЭЧЛЭЛИЙН ҮЙЛ ЯВЦ

- a. Бизнесийн эрх зүйг системтэй судлах МУЗГ-ын чадавхи
- b. Хууль тогтоомжийн төслийн талаарх төр, хувийн хэвшлийн зөвлөлдөөн
- c. Бизнесийн орчныг шинэчлэх хөтөлбөрт тавих стратегийн хяналт
- d. Эдийн засгийн шинэчлэлийн удирдлага ба хяналт

20. Монгол Улс бизнесийн орчныг шинэчлэлийг амжилттай хэрэгжүүлэхийн тулдинституцийн болон зохион байгуулалтын үр ашгийг дээшлүүлэх шаардлагатай байна. Бизнесийн орчныг сайжруулах хөтөлбөрийг амжилттай зохион байгуулахад тохирсон цорын ганц арга барил гэж үгүй. Монгол Улс харьцангуй сайн хөгжсөн институцийн тогтолцоог бүрдүүлж чадсан тул одоо харин стратегийн шийдвэр гаргах түвшинд хувийн хэвшлийг татан оролцуулах, тодорхой арга хэмжээ, хугацаа, үүрэг хариуцлагыг нарийвчлан тусгасан замын зураглалыг батлан мөрдлөг болгох, төрийн болон хувийн хэвшлийн байгууллагуудын чиг үүргийг тодорхой болгох, ил тод байдлыг сайжруулах зэрэг шинэчлэлийг хэрэгжүүлэх

арга хэрэгсэл, үйл ажиллагаа. шинэчлэлийн үйл явцад анхаарал хандуулах шаардлагатай байна. Чадавхи дутмагтай холбоотой асуудлыг шийдвэрлэхийн тулд, хууль тогтоомжийн төсөлд хувийн хэвшлийн саналыг авах эргэх холбоо бий болгох, мөн холбогдох төрийн байгууллагуудын зүгээс өгөх хариуг системтэй бөгөөд ил тод болгох үйл явцыг оновчтой болгох нь зүйтэй. ХЗДХЯ, түүний Хууль зүйн бодлогын газар, мөн ЗГХЭГ-ын бизнесийн эрх зүйг системтэй судлах, жил бүр ач холбогдол өгвөл зохих эрх зүйн шинэчлэл болон нэмэлт өөрчлөлт оруулах хуулийн талаар санал оруулдаг чадавхийг бэхжүүлэх явдал нэн чухал гэж үзэж байна. Эдгээр шинэчлэлийн талаар дор дэлгэрэнгүй авч үзэх болно.

а. Бизнесийн эрх зүйг системтэй судлах МУЗГ-ын чадавхи

21. Монгол Улс бусад олон орны нэгэн адил хууль тогтоомжид улам бүр нарийн төвөгтэй, олон стандарт, үүрэг тусган хэрэгжүүлдэг болсонтой холбоотойгоор бизнесийн орчноо байнга шинэчилж, хялбаршуулах сорилттой тулгарч байна. Төрийн байгууллагууд бизнесийн буюу арилжааны боловсронгуй журам гаргахад шаардагдах техникийн болон эрх зүйн чиглэлээр ажиллах дотоод чадамжтай байх нь ховор бөгөөд үүнийг нөхөхийн тулд өндөр өртөгтэй хуулийн шинжээч болон зөвлөх компаниудыг хөлсөлж ажиллуулах асуудалд таатай ханддаггүй. Жишээлбэл, ХЗДХЯ тодорхой хэмжээний эрх зүйн чадамжтай ч шүүхийн зохион байгуулалт, хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаатай холбоотой сорилт бэрхшээл, иргэний эрх зүй, эрүүгийн болон нийтийн эрх зүйг шинэчлэх асуудалд өөрийн хүч бололцоог шавхан ашигладаг тул бизнесийн нарийн төвөгтэй хууль тогтоомжийг шинэчлэхэд оролцох нөөц бололцоо хязгаарлагдмал байна. УИХ-ын хувьд ч, орчин үеийн хууль тогтоомжийн улам бүр өсөн нэмэгдэж буй техникийн буюу мэргэжлийн талын асуудлуудыг шийдвэрлэх чадавхи, цаг хугацаа ч хязгаарлагдмал байдаг.

22. Монгол Улс «нэг шинэ хууль хүчин төгөлдөр үйлчилж буй нэг хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах/эсвэл орлуулах» зарчмыг баримтлах хандлагатай байдаг тул энэ нь УИХ-д хууль нэг бүрийг өргөн мэдүүлэх үйл явц улс төрийн өндөр өртөгтэй болоход хүргэдэг. Энэхүү арга барил нь цаг хугацаа ихээр шаарддаг бөгөөд энэ нь бизнес эрхлэгчдэд ач холбогдолтой техникийн шинжтэй арга хэмжээ байж болох ч, УИХ-аар тус тусад нь хэлэлцүүлэх тухайд бол ач холбогдол багатай асуудалд тооцогдоно. Уг сорилт бэрхшээлийг шийдвэрлэхийн тулд, хөгжингүй эдийн засагтай орнууд Засгийн газарт хэд хэдэн хуулиудад шууд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах нэг

хууль тогтоомжийн бичвэрийг боловсруулж (жишээ нь, "Хялбаршуулах тухай хууль" эсвэл "Эдийн засгийг шинэчлэх тухай хууль") өргөн мэдүүлэх боломж олгодог "хэд хэдэн зүйлийг багтаасан буюу бүхнийг нэг дор хамарсан хууль тогтоомж"-ыг боловсруулахын хамт арилжааны хуулиа кодчилох аргыг аажмаар сонгож байна. Үүнийг зарим талаар, жил бүр батлуулдаг "Төсвийн тухай хууль"-тай адилтгаж болох бөгөөд Төсвийн тухай хуулийг батлахдаа татварын тухай асуудлыг хөндсөн хэд хэдэн хуулийн зүйл заалтад нэг дор нэмэлт өөрчлөлт оруулах боломж олгодог. Гэхдээ, энэхүү хууль тогтоох арга нь үйл явцыг зохион байгуулах, хууль эрх зүйн орчныг урьдчилан тааварлах боломжгүй болгоход нөлөөлөхөөргүй байх ёстой бөгөөд ингэхийн тулд бизнесийн эрх зүйн зохицуулалтыг системтэй хянаж үзэхэд шаардагдах хамгийн сүүлийн үеийн хууль эрх зүйн портал болон хангалттай чадавхитай байх шаардлагатай.

23. МУЗГ эрх зүйн шинэчлэлийг тогтмол хянадаг үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэхийн тулд Хууль зүй, дотоод хэргийн яамны (ХЗДХЯ) Хууль зүйн бодлогын газар болон ЗГХЭГ-ын хүний нөөц болон бусад чадавхийг бэхжүүлж болох юм. Түүнчлэн, Хууль зүйн бодлогын газрын төсөв, хүний нөөцийн хүрэлцээг судалж үзэхээс гадна ил тод байдал, яриа хэлэлцээг сайжруулах үүднээс институцийн загварт өөрчлөлт оруулж болно. Бусад зарим улс орнуудад ажилладаг Эрх зүйн шинэчлэлийн хороо (ЭЗШХ) нь зарим нэг үнэ цэнэтэй сургамж өгч чадах боловч, Монгол Улсын нөхцөл байдлаас шалтгаалан ийм системд бүрэн хэмжээгээр шилжих боломжгүй юм.¹⁹ ЭЗШХ нь хууль тогтоомжийн төлөв байдлыг авч үзэх, хууль тогтоомжид өөрчлөлт оруулах талаар санал зөвлөмж гаргах үүрэгтэй байгуулагддаг хараат бус байгууллага бөгөөд гол төлөв 5-8 гишүүнтэй байнгын хороо

19 ЭЗШХ нь нийтлэг эрх зүйн уламжлалыг баримталдаг, бүрэн эрхт Хууль зүйн яамгүй орнуудад голчлон байгуулагддаг.

болон тогтмол ээлжлэн солигддог 10 хүртэлх гишүүнтэй зөвлөх хорооноос бүрддэг. Уг байгууллагад оногдуулсан үүрэг нь улс орон бүрт харилцан адилгүй боловч гол төлөв үеэ өнгөрөөсөн хуулиудыг шинэчлэх, хүчингүй болгох талаар санал, зөвлөмж гаргах, будлиан үүсгээд буй хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөл боловсруулах, хуулийн нэгдсэн

хувилбарыг бэлтгэх зэрэг багтдаг. Энэхүү байгууллага нь гүйцэтгэх болон хууль тогтоох эрх мэдлийн үндсэн үүрэг болох эрх зүйн шинэчлэлийн онцгой эрх мэдэл эдэлдэггүй хэдий ч, хууль тогтоох үйл явцад зохицуулалт хийх, системтэй зөвлөгөө өгөх үүргийг гүйцэтгэх чадвартай байх ёстой.

b. Хууль тогтоомжийн төслийн талаарх төр, хувийн хэвшлийн зөвлөлдөөн

24. Монгол Улс харьцангуй сайн зохицуулалтын тогтолцоо бий болгосон ч үүнийг хэд хэдэн хязгаарлалтын улмаас дутуу ашиглаж иржээ. УИХ-аар батлагдах хууль тогтоомжийг олон нийтээр хэлэлцүүлэх асуудлыг Хууль тогтоомжийн тухай хуулиар,²⁰ хоёрдогч хууль тогтоомжийн асуудлыг бусад хуулиар зохицуулдаг.²¹ Монголын эрх баригчид ерөнхийдөө хуулийн төслийг батлагдахаас нь өмнө нийтэлж, санал авах боломж олгодог.²² Төр, хувийн хэвшлийн зөвлөлдөх хороо (ТХХЗХ)-г 2019 оны 12-р сард ЗГХЭГ-ын даргын тушаалаар байгуулсан. Тус хороо нь Хөрөнгө оруулагчдын эрхийг хамгаалах зөвлөл (цаашид “ХОЭХЗ” гэх)-ийн дэргэд байгуулагдсан байнгын ажиллагаатай байгууллага юм. Хороог МУЗГ болон хувийн хэвшлийг төлөөлж МҮХАУТ-ын Ерөнхийлөгч тэргүүлдэг ба үндсэн чиг үүрэг нь дотоод, гадаадын хөрөнгө оруулагчид, хувийн хэвшил, тэдний бизнесийн үйл ажиллагааг хөндөж болзошгүй хууль болон захиргааны шийдвэрийн төсөлд санал, дүгнэлт гаргахад оршдог. Засгийн газрын вэб хуудсанд хуулийн төсөл, үзэл баримтлалыг байршуулж, төслийн талаар санал бодлоо илэрхийлэх боломжийг олгож байгаа ч бодит байдал дээр үүнийг

олон нийт санал өгөхөд ашигладаггүй, саналд Засгийн газрын өгсөн хариултыг олон нийтэд мэдээлдэггүй байна.²³

25. Дэлхийн банкны судалгааны багийн уулзаж ярилцсан бизнесийн холбоодын зүгээсхуулийн төслийн талаар хамтран ажиллагсадтайгаа зөвлөлдөж, утга учиртай санал өгөхүйц хугацаа олгодоггүй гэсэн байдаг.²⁴ Засгийн газрын ажлын хэсгүүдэд хувийн хэвшил, төрийн бус байгууллагуудын санал оролцоо бага байдгаас энэ асуудал нь хуулийн төсөл боловсруулах өмнөх үе шатуудад ч мөн хамаардаг. Ерөнхийдөө, хуулийн төсөл боловсруулах үүрэг бүхий ажлын хэсгүүдэд хувийн хэвшлийн төлөөллийг оролцуулах эсэх нь ажлын хэсгийн ахлагч болон ерөнхий үйл ажиллагааг хариуцаж буй төрийн байгууллагын туршлага, хандлагаас ихээхэн шалтгаалдаг талаар ярилцлагад оролцогсод мэдээлж байлаа.²⁵

26. Засгийн газар ирүүлсэн саналд дэлгэрэнгүй хариу өгдөггүй. Үүний оронд саналаа ирүүлж хувь нэмрээ оруулсанд талархсан нэгдсэн бөгөөд ихэнхдээ чамлахуйц бага хариулт өгдөг ба зарим саналыг яагаад хүлээж

²⁰ Зүй тогтол нь хуулиуд болон УИХ-ын шийдвэр агуулга, хэлбэрийн хувьд нийцтэй байх, хууль тогтоомжийн төсөлд хууль санаачлагчаас бусад төрийн байгууллагын саналыг тусгах үйл явцыг хангасан байх зэрэг техникийн шаардлага тавих асуудлыг юуны түрүүнд авч үздэг. Улсын төсөв, улсын хөрөнгө оруулалтын хөтөлбөр, хөгжлийн бодлого, хуулиар хамгаалагдсан асуудлыг үндэсний аюулгүй байдлын үүднээс нууцлах зэрэг асуудлаархи хууль тогтоомжийн төслийг иргэд, олон нийтээр хэлэлцүүлэх шаардлагагүй байдаг. Түүнчлэн, УИХ-аас бусад төрийн эрх бүхий байгууллагаас гаргах шийдвэрт зүй тогтол үйлчлэхгүй. Өөрөөр хэлбэл, Засгийн газар болон төрийн бусад байгууллагын гаргасан шийдвэр нь тус тусдаа хууль тогтоомжоор зохицуулагддаг.

²¹ 2015 оны 6-р сарын 19-ний өдөр батлагдсан Захиргааны ерөнхий хууль. Жишээ нь (i) газрын эрх, тусгай зөвшөөрөл эзэмшигч аж ахуйн нэгжийн хувьцааг шилжүүлэх замаар газар, ашигт малтмал, цацраг идэвхт ашигт малтмал эрх, хайх, ашиглах тусгай зөвшөөрлийг шууд бусаар шилжүүлсэн тохиолдолд 30 хувийн татвар ногдуулах тухай нэмэлт өөрчлөлтийг Аж ахуйн орлогын албан татварын тухай хуульд; (ii) татварын өсөн нэмэгдэх хувь хэмжээ тогтоохоор Хувь хүний орлогын албан татварын тухай хуульд (дараа нь хүчингүй болгосон); (iii) гэнэтийн орлогын албан татварын тухай хууль (дараа нь хүчингүй болгосон) батлагдаж байв. Өөр нэг ойрын жишээ гэвэл, (гэхдээ бизнес эрхлэгчдэд нөлөөлөөгүй) Мэргэжийн нэгдсэн холбооны тухай хууль болон Сангийн эрх зүйн байдлын тухай хууль юм.

²² Хууль тогтоомжийн төслийг хууль эсвэл олон улсын гэрээнд өөрөөр заагаагүй бол 15 хоногоос доошгүй хугацаанд санал авах тодорхой хугацаатайгаар цахим хуудсанд нийтэлдэг.

²³ Дараах вэб хуудсаар орж танилцах боломжтой: <http://forum.parliament.mn/projects>

²⁴ Хууль тогтоомжид санал, дүгнэлтээ бичгээр гаргах тодорхой хугацааг заасан холбогдох дагалдах баримт бичгийн хамт нийтлэх ба бөгөөд энэ хугацаа нь нийтлэгдсэнээс хойш 15-аас доошгүй хоног байна гэж заасан. Гэсэн хэдий ч өдөр тутмын практикт ийм цаг хугацааг баримтлах нь ховор.

²⁵ Үнэлгээний багийн хувийн хэвшлийн төлөөлөлтэй хийсэн ярилцлага.

аваагүй талаар тайлбар өгдөггүй байна.²⁶ Үр дүнд нь, бизнес эрхлэгчид, иргэд өөрсдийн бизнесийн үйл ажиллагаанд чухал нөлөөтэй гэж үзэж буй асуудлаар төрийн байр суурийг ойлгох боломж хомс байна хэмээн гомдоллож, ямар нэгэн утга учиртай оролцоо, зөвшилцөл болоогүй гэсэн сэтгэгдэлтэй үлддэг. Түүнчлэн, Монголын эрх баригчид эрх зүйн зохицуулалтын төлөвлөгөөнийхөө талаар²⁷ (өөрөөр хэлбэл, тогтоосон хугацаанд боловсруулан батлуулахаар төлөвлөж буй хууль, эрх зүйн өөрчлөлтийн жагсаалт) нийтэд мэдээлдэггүй ба хувийн хэвшлийнхэнд цаг гаргаж, холбогдох санал, дүгнэлтээ өгөхөд хангалттай бэлтгэх хугацаа өгөхгүйгээр хуулийн төслийг батлуулахаар яаравчилдаг. Энэ утгаараа, ШСБ нь тэргүүлэх ач холбогдолтой хуулиудын жагсаалт гарган, эрх зүйн шинэчлэл хийхээр төлөвлөж буй нь сайшаалтай өөрчлөлт юм.

27. Хэлэлцүүлгийн үйл явцын хууль тогтоомжийн төсөлд үзүүлэх нөлөөлөл дутмаг байгааг үнэлэхийн тулд шинэчлэлийн үйл явцыг гүнзгийрүүлэн судлах шаардлагатай боловч ерөнхийдөө бизнесийн бодлого боловсруулахад хувийн хэвшлийн оролцоо харьцангуй сул байгаа нь дараах хэд хэдэн хүчин зүйлээс хамаарч байна гэж ойлгогдож байна. Үүнд: (i) шинэчлэлийн хөтөлбөрийн загвар нь төр болон хувийн хэвшлийн албан бус оролцоотой хэвээр байгаагаас шинэчлэлийг тодорхойлох, эрэмбэлэх эхний үе шатанд оролцоо оролцоо сул, (ii) эрх зүйн зохицуулалтын цогц асуудлаар ач холбогдолтой санал, тайлбар өгөх техникийн чадавхийг ашиглах боломж тааруу, (iii) хатуу тогтоосон хугацаа нь хугацаанд нь багтаан санал авах боломж олгодоггүй, хэд хэдэн техникийн ажлын хэсэг бүхий нарийн төвөгтэй засаглалын бүтэцтэй.

Шигтгээ 1: Бодлогыг боловсронгуй болгох чиглэлээр хувийн хэвшилтэй хамтран ажилладаг олон улсын туршлага

Сингапур улс нь бодлого, эрх зүйн сул талууд болон бодлогыг боловсронгуй болгох зорилгоор үйл ажиллагаандаа Аж ахуйн нэгжийг дэмжих комисс (ААНДК)-оор дамжуулан хувийн хэвшлийг идэвхтэй оролцуулдаг. Энэхүү төр, хувийн хэвшлийн төлөөллөөс бүрдсэн комисс нь шинэ бодлого, олон нийтийн санаачлагыг туршин нэвтрүүлэх үед санал хүсэлт хүлээж авах, алдаа оноог олж засварлах платформын үүрэг гүйцэтгэдэг. Бизнес эрхлэгчид ч мөн ААНДК-т хандан зохицуулалтын хүндрэлтэй асуудал, түүнчлэн хүнд суртал, төрийн үйлчилгээний гүйцэтгэлтэй холбоотой асуудлуудын талаар мэдээлж болно.

Малайз улсад хувийн хэвшил мөн адил бодлогын хүндрэлтэй асуудлыг шийдвэрлэхэд идэвхтэй оролцдог. Бизнес эрхлэлтийг хөнгөвчлөх үүрэг бүхий ажлын хэсэг "PEMUDAH" цахим порталаар дамжуулан бодлогын асуудлаар аж ахуй эрхлэгчдийн санал хүсэлтийг хүлээж авдаг. Үүний зэрэгцээ хувийн хэвшил бодлого боловсруулахад оролцдог. Тухайлбал, 2009 онд шинэ засгийн газрын стратегийн тэргүүлэх чиглэлийг тодорхойлох, шинэчлэлийн хэрэгжилтийг дэмжих зорилгоор "PEMANDU" нэртэй гүйцэтгэлийг удирдаж, хэрэгжилтийг хангах үүрэг бүхий дэмжлэг үзүүлэх нэгжийг байгуулж, "Лаб" системийг нэвтрүүлсэн. Лаб-ууд нь компаниудад тулгарч буй сорилт бэрхшээл, тэдгээрийг даван туулах боломжит шийдлүүдийг тодорхойлохын тулд өөрсдийн хариуцсан салбарын чиглэлээр төрийн болон хувийн хэвшлийн холбогдох талуудтэй хамтран ажилладаг. Лаборатор тус бүр статистик мэдээлэл авах, дүн шинжилгээ хийх боломжоор хангагддаг.

Шинэ Зеландын Засгийн газар харьцангуй цомхон бөгөөд бодлого боловсруулах үйл явцын талаар бизнесийн бүлгүүд болон хувийн хэвшлийн хороод ил тод мэдээлдэг соёлыг уламжлал болгож чадсан. Төрийн албан хаагчид бодлогын талаарх санал хүсэлтийг хүлээж авах найдвартай зөвлөхүүдийн сүлжээг бий болгох үүрэг хүлээдэг бөгөөд ингэснээр гаргасан бодлогын санал нь өргөн хүрээний зөвшилцөлд хүрч, бизнес эрхлэгчдийн хэрэгцээнд нийцдэг. Үүний зэрэгцээ, "Шинэ Зеландын бизнес" зэрэг хувийн хэвшлийн зөвлөл, холбоодын зүгээс бизнес эрхлэгчдэд нөлөөлж буй бодлого, зохицуулалт, үйлчилгээнд хяналт тавих үүрэг бүхий Бизнес, инноваци, хөдөлмөр эрхлэлтийн яаманд (БИХЭЯ) бизнесийн орчны асуудлаар тогтмол хандаж байхыг хүсдэг. Ийм зөвлөлдөх механизм нь бодлого боловсруулахад чиглэгддэг. Жишээлбэл, 2012 онд бизнес эрхлэгчид төрийн үйлчилгээ эмх цэгцгүй байна гэсэн гомдол гаргасны дараа Засгийн газар бизнесийн хэрэгцээг хангахад чиглэсэн зөвлөгөө өгөх, дэмжлэг үзүүлэх цахим портал бий болгосон.

²⁶ Эдүгээ мөрдөгдөж буй хууль тогтоомжийн дагуу хууль санаачлагч нь олон нийтийн хэлэлцүүлэг явуулснаас хойш 30 хоногийн дотор хүлээн авсан болон татгалзсан саналын тоймыг вэб хуудсандаа нийтлэх үүрэгтэй.

²⁷ Засгийн газар бүрэн эрхийнхээ хугацаанд санаачлах хууль тогтоомжоо урьдчилан төлөвлөж, хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох үндсэн чиглэлд тусгах ёстой. Гэсэн хэдий ч, үндсэн чиглэлд тусгаагүй хуулийн төсийг Засгийн газар санаачлан УИХ-д өргөн мэдүүлж болох ба Засгийн газрын хүсэлтээр жагсаалт, үндсэн чиглэлд тусгаагүй хуулийн төслийг УИХ хэлэлцэж болно.

с. Бизнесийн орчныг шинэчлэх хөтөлбөрт тавих стратегийн хяналт

- 28. Бизнесийн орчныг шинэчлэн сайжруулах нь төрийн байгууллага хоорондын ажлын уялдаа холбоог шаарддаг цогц ажил юм.** Бизнесийн хууль тогтоомж нь ХЗДХЯ, Эдийн засаг, хөгжлийн яам, Сангийн яам, Монголбанк болон хэрэгцээ нь улам бүр өсөн нэмэгдэж буй Санхүүгийн зохицуулах хороо, Шударга өрсөлдөөн, хэрэглэгчийн төлөө газар зэрэг өөрт тулгамдаж буй асуудлыг шийдвэрлэх төрийн янз бүрийн хараат бус эрх бүхий байгууллагуудын эрхлэх асуудлын хүрээнд багтдаг. Байгууллага хоорондын ажлын уялдаа холбоогүйгээс үүдсэн энэхүү сорилт бэрхшээл нь сонгууль, түүнийг дагасан улс төрийн шилжилтийн үетэй зэрэгцэн хууль тогтоомжийг улс орныхоо нөхцөл байдалтай уялдуулан хэрэгжүүлэх гол асуудлыг тодруулалгүйгээр хуулийн төсөл хэлбэрээрээ үлдэхэд хүргэдэг. Уг сорилт бэрхшээлийг шийдвэрлэхийн тулд МУЗГ-аас холбогдох яамд, агентлагуудын төлөөллөөс бүрдсэн зарим нэг түр ажлын хэсэг байгуулах хандлагатай байдаг. Хэдийгээр эдгээр ажлын хэсэг нь техникийн түвшний зохицуулалт хийхэд тустай байж болох ч МУЗГ-ыг зүгээс илүү өндөр түвшний буюу төрийн болон хувийн хэвшлийн өндөр түвшний оролцогч талуудыг багтаасан дээд түвшний хороо байгуулах хэрэгцээ, шаардлагыг судалж болох юм.
- 29. Улс төрийн хурцадмал байдалтай эсвэл ашиг сонирхлын бүлгүүдийн хүчтэй эсэргүүцэлтэй тулгарсан үед шинэчлэлийг амжилттай хэрэгжүүлэхэд хувийн хэвшлийн өндөр дээд түвшний төлөөллийг оролцуулсан яамд хоорондын бизнесийн шинэчлэлийн хороог байгуулах явдал чухал байдаг.** Яамд, агентлагуудын янз бүрийн үзэл бодлыг нэгтгэхийн тулд зарим хөгжиж буй улс орнууд шинэчлэлийн өндөр дээд түвшний хороодыг байгуулсан. Байнгын бус ажиллагаатай хороодыг тогтоолоор байгуулдаг бөгөөд эдгээрийг шинэчлэлийг хэрэгжүүлэх арга хэрэгсэл биш харин хяналт тавих, идэвхжүүлэх хэрэгсэл болгон ашиглах зорилгоор жилд 2-3 удаа хуралдуулах боломж бүрдүүлэх нь амжилтанд хүрэх илүү магадлалтай байдаг. Ийм хороодын зорилгодоо хүрэх нөхцлийг бүрдүүлэхийн тулд тэдгээрийн бүрэн эрхийг тодорхой болгож, удирдлагын чиг үүргийг хэрэгжүүлэхэд шаардлагатай, цаг хугацаа их шаарддаг, шинэчлэлийг хэрэгжүүлж буй яамдтай шууд харилцаж ажиллах байнгын ажиллагаатай техникийн багийг ажиллуулна. Орон тооны ажилтнуудыг Ерөнхий сайдын ажлын албанаас эсвэл Эдийн засаг, хөгжлийн яам дотроосоо түр хугацаагаар томилон ажиллуулж болно. Хувийн хэвшлийн нэр хүндтэй төлөөллийг уг үйл ажиллагаанд татан оролцуулах нь мөн чухал. Марокко Улсын Бизнесийн орчны шинэчлэлийн хорооны (CNEA) жишээг дор дэлгэрэнгүй тайлбарласан болно.

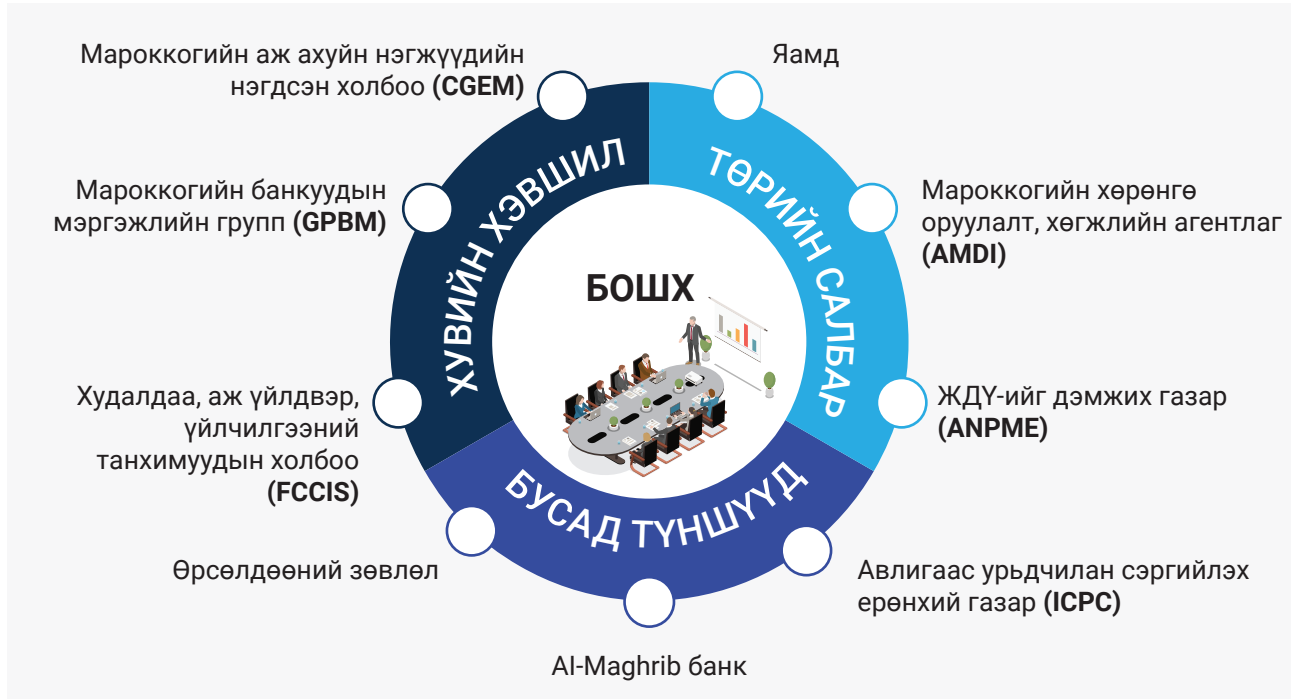
Шигтгээ 2: Марокко Улсын Бизнесийн орчны шинэчлэлийн хороо (CNEA)

2009 оны 2-р сард Засгийн газар тус улсын бизнесийн томоохон төлөөллүүдтэй “Үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх төр, хувийн хэвшлийн гэрээ”-нд гарын үсэг зурснаар хөрөнгө оруулалтын орчны салбар хоорондын шинэчлэл, тэр дундаа бизнесийн хуулийн шинэчлэлийг зохицуулах үүрэг бүхий төр, хувийн хэвшлийн өндөр дээд түвшний комисс байгуулагдсан.

Эдийн засгийн асуудал эрхэлсэн Шадар сайд энэхүү үйл ажиллагааг удирдаж ажиллахаар шийдвэрлэсэн бөгөөд уг хорооны бүтэц зохион байгуулалтын нарийвчилсан тогтолцоог бий болгосон. Үүнд гол салбар болон асуудал хариуцсан сайд нар, бизнесийн байгууллагын төлөөлөл багтаж, тус тусын яамны дэргэдэх төсөл хэрэгжүүлэх нэгжүүд болон төр, хувийн хэвшлийн түвшинд байгуулагдсан ажлын хэсгүүдэд дэмжлэг үзүүлэх үүрэг бүхий Шинэчлэлийн удирдлагын төв албыг байгуулсан. 2009 оны 12-р сард “Бизнесийн орчны шинэчлэлийн хороо”-ны анхдугаар хуралдааныг Засгийн газрын тэргүүний удирдлаган дор зохион байгуулсан бөгөөд энэхүү хуралдаанаар 2010 онд хэрэгжүүлэх шинэчлэлийн анхны хөтөлбөрөө 10 гол төсөлд чиглүүлэхээр тогтож баталсан. Улмаар гурван сар тутамд Эдийн засгийн асуудал эрхэлсэн Шадар сайд шинэчлэлийн явцыг хянах техникийн зөвлөгөөнийг хийж заншсан. Дараагийн жилүүдэд Засгийн газрын тэргүүн жил бүр хөтөлбөрөө баталж, 2013 он гэхэд 40 орчим шинэчлэлийн арга хэмжээг үе шаттайгаар өргөжүүлэн хэрэгжүүлж, 2011 онд шинэ үндсэн хууль батлагдсаны дараа сонгууль явагдаж, улс төрийн шилжилт хийгдсэн хэдий ч, энэхүү институцийн тогтолцоо амжилттай ажилласаар ирсэн.

Эх сурвалж: Ойрхи дорнод, хойд африкийн орнуудын бизнесийн орчны шинэчлэл: Хэрэгжилтийн оновчтой тогтолцоог бий болгох нь, Дэлхийн банк, Филипп де Меневал, Юсеф Саадани, 2009 оны 12-р сар.

Марокко Улсын Бизнесийн орчны шинэчлэлийн хорооны гишүүнчлэл

d. Эдийн засгийн удирдлага ба хяналт

30. Институцийн талаас нь авч үзвэл, шинэчлэлийн үйл явцад стратегийн хяналт тавих ЭЗХЯ болон ХТ²⁸-ийг байгуулсан нь олон улсын шилдэг туршлагад нийцсэн хэдий ч, төрийн гол байгууллагуудын тус тусын чиг үүргийн талаар нарийн дүн шинжилгээ хийх шаардлагатай байна. Сүүлийн 30 жилийн хугацаанд эдийн засгийн хөгжлийн тогтвортой ахиц дэвшилд хүрсэн таван орны судалгаанаас харахад, шахуу зорилт дэвшүүлсэн шинэчлэлийн хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэхдээ Засгийн газрын дээд түвшинд шууд хандаж ажиллах боломжтой, цомхон, тууштай багт тулгуурлах нь амжилтад

хүргэсэн нийтлэг онцлог байсан гэж дүгнэж болох юм.²⁹ Энэхүү бүтцийн давуу тал нь бодлогын үйл явцад оролцож ажилладаг баг нь өдөр тутмын захиргааны шинжтэй үүргээс чөлөөлөгддөгт оршино. Нөгөөтэйгүүр, ХТ, шинээр байгуулагдсан ЭЗХЯ³⁰, Цахим хөгжил, харилцаа холбооны яам болон ХЗДХЯ зэрэг байгууллагуудын чиг үүргийг уялдуулж, тодорхой болгох нь шинэчлэлийг амжилттай хэрэгжүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэнэ.

31. Шинээр байгуулагдсан Эдийн засаг, хөгжлийн яам (ЭЗХЯ) өөрийн ажилтнуудын мэргэжлийн мэдлэг, эдийн засгийн шинэчлэлийг хянах

²⁸ ЗГХЭГ-ын бүрэлдэхүүнд саяхан байгуулагдсан Хурдасгуур төв (ХТ) нь ЗГ-ын шинэ сэргэлтийн бодлогын хэрэгжилтийг хурдасгах үүрэгтэйгээр ажиллаж байна. ХТ нь хувийн хэвшлийн мэргэжилтнүүдээс гадна төрийн байгууллагын авьяаслаг төлөөллөөс бүрдэж буй. Зарим ажилтнууд нь төрийн албан хаагчидтай харьцуулахад өндөр цалинтай. ХТ нь (а) оролцогч талууд болон хамтран ажиллагч талуудын хоорондын уялдаа холбоог хангах, (б) төслийн санхүүжилтийн асуудалд анхаарлаа хандуулах, (в) ШСБ-ын хэрэгжилтэд хяналт тавих хяналт-шинжилгээ, үнэлгээний тогтолцоог боловсруулах гэсэн гурван үндсэн чиг үүрэгтэй. ХТ нь дангаараа ШСБ-ын зорилгыг ханган биелүүлэхээр байгуулагдаагүй, харин Засгийн газрын үйл ажиллагааны стратегийн тэргүүлэх чиглэлүүдийг хэрэгжүүлэх үйл ажиллагаагаа чиглүүлдэг яамд, газар, агентлагуудад сонгон тусалцаа үзүүлэх юм. Шинэчлэлийн өдөр тутмын ажлууд яам, агентлагийн хариуцлагын дор хэвээр байх болно.

²⁹ Крискуоло, Альберто, Винсент Пальмаде нар. 2008. Шинэчлэлийн багууд. Хувийн хэвшлийн талаарх төрийн бодлого. Тэмдэглэлийн дугаар 318. Дэлхийн банк групп. Санхүү, хувийн хэвшлийн хөгжлийн асуудал эрхэлсэн дэд ерөнхийлөгч. Эдгээр улсууд нь Ботсвана, Кейп Верде, Малайз, Маврикий, Тайвань (Хятад) юм.

³⁰ 2021 оны 11-р сарын 12-ны өдөр Засгийн газрын тухай хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулсанаар Эдийн засаг, хөгжлийн шинэ яам байгуулагдсан. Үндэсний хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, бүс нутаг, орон нутгийн хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, хөрөнгө оруулалтын бодлого, ГШХО зэрэг өргөн хүрээний чиг үүргийг хэрэгжүүлэхээс гадна макро эдийн засгийн бодлого, олон улсын хамтын ажиллагаа, худалдаа, концесс, ХХТ, технологи, инновац, чөлөөт бүс зэрэг нэгдсэн бодлого боловсруулах үүрэгтэй ажиллаж ирсэн Үндэсний хөгжлийн газрын (ҮХГ) чиг үүргийг ЭЗХЯ-нд шилжүүлсэн. Гэсэн хэдий ч, ЭЗХЯ-ны бүтцэд бизнесийн орчны асуудал хариуцсан тусгайлсан газар хараахан байхгүй байгаа.

чадавхаа сайтар хөгжүүлэх, төрийн болон хувийн хэвшлийн оролцогч талуудтай хамтарч ажиллах шаардлагатай. ЭЗХЯ нь 2021 оны 11 дүгээр сарын 12-ны өдөр Засгийн газрын тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулсны дагуу байгуулагдсан бөгөөд байгуулагдаад удаагүй байна. Үндэсний хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, бүс нутаг, орон нутгийн хөгжлийн бодлого төлөвлөлт, хөрөнгө оруулалтын бодлого, ГШХО, мөн макро эдийн засгийн бодлого, олон улсын хамтын ажиллагаа, худалдаа, аж үйлдвэр, концесс ба ТХХТ, технологи, инноваци, чөлөөт бүс зэрэг чиглэлээр нэгдсэн бодлого боловсруулах үүрэгтэй ажиллаж ирсэн ҮХГ-ын чиг үүрэг ЭЗХЯ-нд шилжсэн. Харин ЭЗХЯ-нд бизнесийн орчныг хариуцсан тусгай алба хараахан байхгүй байна. Бизнесийн орчныг сайжруулах чиглэлээр эрчимтэй зохицуулалт хийх шаардлагатай. Мөн шинэчлэлийн явцын ил тод байдал хангагдана гэсэн хүлээлттэй байгааг харгалзан, ЭЗХЯ нь шинэчлэлийн мониторингийн цахим хэрэгсэл боловсруулан ашиглаж болох юм.

32. Түүнчлэн, 2022 оны 1-р сард байгуулагдсан Цахим хөгжил, харилцаа холбооны яам (ЦХХХЯ) нь бизнесийн орчныг хөнгөвчлөх буюу хялбарчлах гол түнш байх ёстой. Энэхүү яам нь дижитал шилжилтийг зохицуулах үүрэгтэй бөгөөд төрийн үйлчилгээг бүхэлд нь хамарсан портал, тэр дундаа цахим Монгол үндэсний порталыг хөгжүүлэх ажлыг хурдасгах үүрэг гүйцэтгэнэ.³¹ ЦХХХЯ саяхан “Цахим Үндэстэн” дунд хугацааны зорилтот хөтөлбөр /2022-2027/ бодлогын баримт бичгийг боловсруулаад байна.³² Эдийн

засгийг цахимжуулах асуудал нь 2020 онд батлагдсан “Алсын хараа 2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлого болон ШСБ-ын зорилгод тусгасанчлан сүүлийн жилүүдэд Монгол Улсын төрийн бодлогын нэн тэргүүний зорилт байсаар ирсэн.³³ 2022 оны 5-р сараас хэрэгжиж эхэлсэн Цахим гарын үсгийн тухай хууль³⁴, Хувь хүний мэдээлэл хамгаалах тухай хууль³⁵, Виртуал хөрөнгийн үйлчилгээ үзүүлэгчийн тухай хууль³⁶, Кибер аюулгүй байдлын тухай хууль³⁷, Нийтийн мэдээллийн ил тод байдлын тухай хуулийг³⁸ 2021 оны 12-р сард батлан хэрэгжүүлж эхэлсэн зэрэг чухал алхмууд одоогоор хийгдээд байна.

³¹ 2018 онд ЗГ-ын 259-р тогтоолоор төрийн 486 үйлчилгээг цахижуулах шийдвэрийг гаргасан.

³² Баримт бичгийн төслийг ЦХХХЯ-ны вэб хуудсанд байршуулсан бөгөөд одоогоор өргөн бариагүй, батлагдаагүй байгаа. ББ-ийн төсөлтэй дараах холбоосоор орж танилцах боломжтой: <https://mdcc.gov.mn/wp-content/uploads/2022/02/%D0%A6%D0%90%D0%A5%D0%98%D0%9C-%D2%AE%D0%9D%D0%94%D0%AD%D0%A1%D0%A2%D0%AD%D0%9D.pdf>

³³ “Цахим үндэстэн” болох арга хэмжээг эрчимжүүлж, нийтийн мэдээллийн дэд бүтцийг боловсронгуй болгож, цаасан суурьтай үйл ажиллагааг багасган цахим харилцаанд шилжиж, нийтийн мэдээллийн системээс олж авах, солилцох боломжтой мэдээллийг иргэн, хуулийн этгээдээс шаардахгүй байх нөхцөлийг хангаж, цахимаар үзүүлэх төрийн үйлчилгээний хүртээмж, тоог нэмэгдүүлж, иргэнийг цахим гарын үсгээр хангах ажлыг үе шаттайгаар хэрэгжүүлэх” гэж заасан ШСБ-ын Зорилго 6.1-ийг харна уу?

³⁴ Цахим гарын үсгийн тухай хууль 2021 оны 12-р сарын 17-ны өдөр батлагдсан бөгөөд 2022 оны 5-р сарын 1-ний өдөр хүчин төгөлдөр болсон. Хуультай дараах холбоосор орж танилцах боломжтой: <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=16390355252531>.

³⁵ Хувь хүний мэдээллийг хамгаалах тухай хууль 2021 оны 12-р сарын 17-ны өдөр батлагдсан, 2022 оны 5-р сарын 1-ний өдрөөс хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж эхэлсэн. Энэхүү хууль батлагдаанаар 1995 оны 4-р сард батлагдаж, эдүгээг хүртэл мөрдөгдөж ирсэн Хувь хүний нууцын тухай хуулийг хүчингүй болгосон. Хувь хүний нууцын тухай хууль нь нэлээд хуучны, товч хууль учраас шинэ хууль нь хувийн мэдээллийг хамгаалах тухай анхны цогц хууль болсон гэж тооцож байгаа. Уг хуулийг дараах холбоосор орж танилцах боломжтой: <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=16390288615991>.

³⁶ Виртуал хөрөнгийн үйлчилгээ үзүүлэгчийн тухай хууль 2021 оны 12-р сарын 17-ны өдөр батлагдсан бөгөөд 2022 оны 2-р сарын 24-ний өдөр хүчин төгөлдөр болсон. Ийм хуулийг анх удаа баталсан бөгөөд хуультай дараах холбоосор орж танилцах боломжтой: <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=16390242606091>.

³⁷ Кибер аюулгүй байдлын тухай хууль 2021 оны 12-р сарын 17-ны өдөр батлагдаж, 2022 оны 5-р сарын 1-ний өдөр хүчин төгөлдөр болсон. Ийм хуулийг анх удаа баталсан бөгөөд үүнтэй дараах холбоосор орж танилцах боломжтой: <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=16390365491061>

³⁸ Нийтийн мэдээллийн ил тод байдлын тухай хууль 2021 оны 12-р сарын 17-ны өдөр батлагдсан, 2022 оны 5-р сарын 1-ний өдрөөс мөрдөгдөж эхэлсэн. Энэ хууль батлагдсанаар, 2011 оны 6-р сард батлагдсан Мэдээллийн ил тод байдал ба мэдээлэл авах эрхийн тухай хуулийг хүчингүй болгосон. Хуультай дараах холбоосор орж танилцах боломжтой: <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=16390263044601>

Шигтгээ 3: Дэмжлэг үзүүлэх нэгж (ДҮН) байгуулан ажиллуулсан олон улсын туршлага ба түүний чиг үүрэг

ДҮН нь ихэвчлэн Засгийн газрын төвд байдаг тусдаа нэгж бөгөөд гүйцэтгэх засаглалын тэргүүний эрх мэдлийг дараах зорилгоор хэрэгжүүлэх үүрэгтэйгээр үйл ажиллагаа явуулдаг. Үүнд: (i) хязгаарлагдмал тооны тэргүүлэх чиглэлийг хэрэгжүүлсэнээр бодлогын иргэдэд үзүүлэх үр нөлөөг сайжруулахад анхаарах; (ii) хяналтын явцад ахиц дэвшил төлөвлөснөөс хазайсан нь илэрсэн тохиолдолд саад бэрхшээлийг арилгах; (iii) гол оролцогч талууд болон системийг бэхжүүлэх мэдлэг ойлголт, чадавхийг бэхжүүлэх зэрэг багтана.

Төрийн албаны гүйцэтгэлийг хангахад чиглэгддэг энэхүү арга нь (i) хувийн хэвшил болон төрийн аль алиных нь манлайлал, удирдлагын туршлага, (ii) байгууллагуудад үйлчилгээ үзүүлэхийн тулд хамтран ажиллах учиртай байгууллагуудын сүлжээ, тэдгээрийн харилцааны талаархи ойлголт гэсэн хоёр өргөн хүрээг хамарсан арга зүйд тулгуурладаг. ДҮН-г Ерөнхийлөгч эсвэл, Ерөнхий сайдтай шууд харилцаж ажиллахаар тооцож байгуулдаг нь гүйцэтгэлийн үр дүнд төрийн удирдлага ач холбогдол өгч буйг илтгэдэг. Олон улсын туршлагаас харахад, ДҮН нь (i) бий болгосон удирдлага, зохион байгуулалтын гүйцэтгэлийн тогтолцоонд тулгуурладаг, (ii) хязгаарлагдмал тооны өндөр түвшний зорилгод хүрэхэд үйл ажиллагаагаа чиглүүлдэг, (iii) явц буюу ахиц дэвшлийг хянахад шаардлагатай өгөгдлийг өндөр давтамжтайгаар хүлээн авдаг тохиолдолд хамгийн өндөр үр дүн үзүүлдэг.

Улс орнууд өөр өөрийн засаглалын бүтэцдээ үндэслэн ДҮН-ийн янз бүрийн хэлбэрийг сонгон нутагшуулсан. Хэмжээний хувьд харилцан адилгүй боловч ДҮН нь ихэвчлэн өндөр ур чадвартай, ухаалаг мэргэжилтнүүдээс бүрдсэн харьцангуй цомхон багт тулгуурлан үйл ажиллагаагаа явуулдаг. Гол зорилго нь чанартай үйлчилгээг шуурхай хүргэх эцсийн зорилго агуулсан байхаар тооцож төрийн албаны соёлыг өөрчлөхөд оршдог. ДҮН-ийн үйл ажиллагааг удирдан чиглүүлж, эрх олгох орчныг бүрдүүлдэг төр, засгийн тэргүүнтэй нягт холбогдож ажилладаг тул уг бүтэц, бүрэлдэхүүн нь төр, засгийн тэргүүний бүрэн эрхийнхээ хугацаанд л хадгалагдах магадлалтай ба гол төлөв хагас байнгын бүтэцтэй байдаг.

ДҮН нь төрийн яамд, агентлагуудын төрийн удирдлагын системийн үйл ажиллагаанд ихэнхдээ тулгуурладаг бөгөөд яамд, агентлагууд эцсийн дүндээ бодлогыг хэрэгжүүлэгчид бол, ДҮН нь төвөөс буюу ЗГ үйл явцыг удирдах боломж олгодог.

Эх сурвалж: Гүйцэтгэлийг төвөөс удирдан жолоодохуй. Малайз Улсын туршлага, Дэлхийн банк 2017.

33. Зөвлөмжийн хураангуй:

Богино хугацаанд:

- Үйл ажиллагаа, чухал ажлууд, үүрэг хариуцлага, тогтмол тайлагнах механизм зэргийг тусгасан ШСБ-ын бизнесийн орчныг сайжруулах үйл ажиллагааны төлөвлөгөөг боловсруулж, хэрэгжилтийн ил тод байдал, мэдээлэл харилцааг сайжруулахын тулд мониторингийн цахим хэрэгслийг хөгжүүлэх.
- ХЗДХЯ-ны бизнесийн эрх зүйг системтэй судлах чадавхийг бэхжүүлэх, энэ хүрээнд яамны Хууль зүйн бодлогын газрын төсөв болон орон тооны хэрэгцээг хянаж үзэх.
- Хувийн хэвшил, төрийн бус байгууллага, иргэдийн хувь нэмэр, тэдгээрийн үр дүнтэй оролцоог хангах замаар хуулийн төслүүдийг хэлэлцүүлэх үйл явцыг идэвхжүүлж, хэлэлцүүлгийн явцад гаргасан саналын талаар олон нийтэд мэдээлэх, саналыг нь хуулийн төсөлд хэрхэн тусгасан талаар эргэн мэдээлэх нөхцөлийг бүрдүүлэх.
- Институцийн харилцаа болон бизнесийн орчныг сайжруулах үйл явцыг зохицуулахад гүйцэтгэх ХТ, ЭЗХЯ, ХЗДХЯ, ЗГХЭГ-ын чиг үүргийг тодорхой болгох.

Дунд/урт хугацаанд:

- Стратегийн тэргүүлэх чиглэл болон шинэчлэлийн хөтөлбөрийн хэрэгжилтэд хяналт тавих үүрэг бүхий бизнесийн орчныг сайжруулах Төр, хувийн хэвшлийн хамтарсан дээд түвшний хороо байгуулах асуудлыг судалж үзэх.
- 2024 он гэхэд шинэчлэн найруулсан байвал зохих хуулийн жагсаалтад орсон хуулиудыг шинэчлэн найруулах (УИХ-ын 2021 оны 1-р сарын 21-ний өдрийн 12-р тогтоол)

IV

БИЗНЕСИЙН ЭРХ ЗҮЙ: БИЗНЕС БОЛОН ОРОЛЦОГЧ ТАЛУУДЫН ХООРОНДЫН ШУДАРГА ХАРИЛЦААГ БАТАЛГААЖУУЛАХ

-
- a. Өрсөлдөөний тухай хууль
 - b. Дампуурлын тухай хууль
 - c. Гэрээний хэрэгжилтийг хангуулах

а. Өрсөлдөөний тухай хууль

- 34. Монголын зах зээл дээрх өрсөлдөөнийг сул гэж үздэг.** Дэлхийн өрсөлдөх чадварын тайлан (ДӨЧТ)-гаар, Монгол Улс дотоодын өрсөлдөөний үзүүлэлтээр хамгийн доогуур орнуудын тоонд багтсан (2019 оны ДӨЧТ-нд хамрагдсан 141 орноос 133-т эрэмбэлэгдсэн). Энэ үзүүлэлт нь зах зээлд цөөн тооны компаниуд мэдэгдэхүйц давамгайлдаг (141 орноос 137-д жагссан) болон үйлчилгээний салбарт өрсөлдөөн хязгаарлагдмал (141 орноос 104-т эрэмбэлэгдсэн) гэсэн үзүүлэлтэд үндэслэгддэг. Түүнчлэн, монополийн эсрэг бодлогын үр дүнтэй байдлын үзүүлэлтээр мэдэгдэхүйц доогуурт буюу 2007-2017 оны судалгаанд хамрагдсан 137 орноос 130-д эрэмбэлэгдсэн бөгөөд бүс нутгийн бусад орнууд, тэр дундаа Хятад, Камбожтой харьцуулахад харьцангуй сул байна. Түүнчлэн, Зүүн ази, Номхон далайн бүс нутгийн бусад улс орнууд болон ОХУ-ын ижил төстэй компаниудтай харьцуулахад үйлдвэрлэл эрхэлдэг аж ахуйн нэгжүүд дотооддоо цөөн өрсөлдөгчтэй тулгардаг. Дэлхийн Банкны Аж ахуйн нэгжийн судалгааны (ААНС) тоо баримтаас харахад, Монгол дахь үйлдвэрлэлийн зах зээлд үйл ажиллагаа явуулдаг компаниуд бүс нутгийн бусад эдийн засагтай харьцуулахад төвлөрлийн түвшин өндөр буюу үйлдвэрлэл эрхлэгчдийн 11% нь монополь эсвэл олигополь зах зээлийн бүтцэд хамаарч байгаа нь Камбож, Филиппин, Вьетнам зэрэг бүс нутгийн бусад орнуудтай харцуулахад өндөр үзүүлэлт юм.
- 35. Зах зээл дээрх хязгаарлагдмал өрсөлдөөн нь шинэ компаниуд зах зээлд нэвтрэхэд болон бизнесийн үйл ажиллагаанд хүндрэл учруулдаг хязгаарлалттай зохицуулалт эсвэл бодлого, эрх зүйн хүрээг өөрийн үзэмжээр ашиглах, түүнчлэн өрсөлдөөний бодлого үр дүнтэй хэрэгжихгүй байгаа зэргээс үүдэлтэй байж болно.** Төвлөрсөн зах зээлийн бүтэц нь зах зээлийн шинж чанараас (жишээ нь, өндөр үр ашигтай, хэмжээний хувьд жижиг зах зээл гэх мэт) хамааран жам ёсоор бий болсон байж болох хэдий ч Засгийн газар эсвэл зах зээл дээрх тоглогчдын тогтоосон өрсөлдөөний

хязгаарлалттай ч мөн холбоотой байж болно. Зах зээлийн өрсөлдөөнийг хязгаарлаж, өрсөлдөөний бодлогын хэрэгжилтийг сулруулж буй төрийн бодлого, зохицуулалт, практик дадалтай холбоотой асуудлыг шийдвэрлэх нь хөрөнгө оруулалтын таатай орчныг бүрдүүлэхэд зайлшгүй шаардлагатай боловч, өрсөлдөөний зохицуулалтыг үр дүнтэй хэрэгжүүлэх нь үүнтэй тэнцэхүйц чухал зүйл. Бизнесийн орчныг сайжруулах, өрсөлдөөнтэй, нээлттэй зах зээлийг хөхиүлэн дэмжих бодлогын хүчин чармайлтын уялдаа холбоог хангах нь бизнес эрхлэх хөшүүргийг бий болгож, инновацид хөтөлдөг гол түлхүүр хүчин зүйлд тооцогддог.

- 36. Өрсөлдөөний үр дүнтэй бодлогын тогтолцоо нь бүх аж ахуйн нэгжүүд зах зээлд тэгш өрсөлдөх нөхцөлийг бүрдүүлж, зах зээлд нэвтрэх боломжийг хялбарчлахын зэрэгцээ өрсөлдөөнийг хязгаарлах үйлдлийг шийтгэх, үүнээс урьдчилан сэргийлэх замаар өрсөлдөөнийг дэмждэг.** Өрсөлдөөний бодлогын тогтолцоо гэдгийг “эдийн засгийн сайн сайхан байдлыг бууруулахуйц түвшинд зах зээл дэх өрсөлдөөнийг хязгаарлахгүй байхад чиглэсэн цогц бодлого, хууль тогтоомжийн бүрдэл” хэмээн тодорхойлдог.³⁹ Практик талаас нь авч үзвэл, өрсөлдөөний бодлогод ихэвчлэн монополийн эсрэг хууль тогтоомжийг хэрэгжүүлэх (гол төлөв давамгайл байдлыг урвуулан ашиглах, өрсөлдөөнийг хязгаарлахад чиглэсэн гэрээ хэлцэл, хуулийн эдгээдийн нэгдэх зохицуулалт) болон аж ахуй эрхлэгч зах зээлд нэвтрэх, өрсөлдөөнийг сурталчлан таниулах гэж нэрлэгддэг өрсөлдөх боломжийг бүрдүүлэхэд чиглэсэн арга хэмжээг сурталчлах үйл ажиллагаа багтдаг. Эхнийх нь аж ахуй эрхлэгчдэд чиглэсэн байдаг бол хоёр дахь нь төрийн байгууллагуудыг хамардаг.
- 37. Монгол Улсад өрсөлдөөний бодлогын цогц, үр дүнтэй тогтолцоо үгүйлэгдэж байна.** 2010 онд батлагдсан Монгол Улсын Өрсөлдөөний тухай хуульд (“Өрсөлдөөний тухай хууль”) зах зээл дэх өрсөлдөөнд саад учруулж болзошгүй эдийн засгийн томоохон

39 Массимо Мотта. 2004. *Өрсөлдөөний бодлого*. Кембрижийн ном, Кембрижийн их сургуулийн хэвлэл, х.30.

асуудлуудыг тусгаж өгсөн.⁴⁰ Харин үүнийг амьдралд хэрэгжүүлж, дагаж мөрдөх зохицуулалт нь бүс нутаг, олон улсын жишигт нийцсэн байх шаардлагатай. Өрсөлдөөний тухай хуулийн хэрэгжилт, тухайлбал, хуулийн этгээд нэгдэхэд тавих хяналт, картелийг хориглох, зах зээлд давамгайлсан буюу ноёлсон аж ахуйн нэгжүүдтэй харилцах харилцаатай холбоотой заалтуудыг сайжруулах боломж бий. Өрсөлдөөний тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөл, түүнийг дагалдаж гарах хууль тогтоомжийн төслийг боловсруулсан хэдий ч, хараахан батлагдаагүй байна.⁴¹ Зах зээлийн гажуудлыг багасгахын тулд тодорхой салбарт гадаадын хөрөнгө оруулагчдын оролцоог хязгаарлаж, зах зээлийн тоглогч болохын хувьд Засгийн газрын үүрэг нэмэгдэж байгаад хяналт тавих шаардлагатай. Эцэст нь, харилцаа холбоо, агаарын тээвэр, түлшний хангамж гэх мэт сонгосон зах зээлийн нөхцөл байдал, хязгаарлагдмал зохицуулалтад үнэлгээ хийж, цаашдын бодлого, үйл ажиллагааны тэргүүлэх чиглэлийг тодорхойлох шаардлагатай.

38. Монгол Улсад үр дүнтэй өрсөлдөөний бодлогын тогтолцоог бий болгоход тулгарч буй гол сорилт бэрхшээлүүд

- Хуулийн этгээд нэгдэхэд тавих хяналтын бодлого нь бизнес эрхлэх зардлыг зүй бусаар нэмэгдүүлдэг. Шударга өрсөлдөөн, хэрэглэгчийн төлөө газар (ШӨХТГ) нь эдийн засгийн төвлөрлийг хянах эрхтэй боловч одоогийн хуулийн этгээд нэгдэхэд тавих хяналтын тогтолцоо давамгайл байдлыг мэдэгдлийн шалгуур болгон ашигладаг. Түүнээс гадна, нотлох баримтын стандарт тодорхой бус, хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны горим журам тогтоогдоогүй. Хуулийн этгээдийн нэгдэхэд тавих хяналтыг үр ашигтай, үр нөлөөтэйгөөр, цаг тухайд нь хэрэгжүүлэх үүднээс хуулийн этгээд нэгдэхэд тавих хяналтын бодлогыг боловсруулж хэрэгжүүлэх ёстой. Уг бодлого нь өрсөлдөөнийг мэдэгдэхүйц бууруулах үйл ажиллагаанаас урьдчилан сэргийлэх, зах зээлийн хөгжилд саад учруулахгүйн тулд

бизнест үзүүлэх захиргааны горим журмын ачааллыг багасгахад чиглэгдэх ёстой гэсэн үг. Бизнесийн өрсөлдөөнт орчинд нэвтэрч орох, өсч хөгжих, гарах нь жам ёсны зүйл тул хуулийн этгээд нэгдэхтэй холбоотой зохицуулалт нь эдгээр үр ашигтай үйл явцад саад учруулах ёсгүй. Олон улсын сайн туршлагын дагуу хуулийн этгээд нэгдэхэд тавих хяналтыг давамгайл байдлаас ялгаж салгахын тулд Өрсөлдөөний тухай хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах шаардлагатай. Мөн түүнчлэн, зах зээлд эзлэх хувь эсвэл давамгайлах байр суурь гэхээсээ илүү эргэлт ба/эсвэл активт суурилсан бодит босго оноог хуулийн этгээд нэгдэхэд тавих хяналтад оньс болгон ашиглаж болно. Бүтцийн болон/эсвэл үйлдлийн нэгдлийн тухайд авах арга хэмжээг мэдүүлэх, хянах, тохиролцох үйл явцыг тодорхойлох зэргийг багтаасан нэг талын болон зохицуулалттай үр нөлөөг багтаасан хуулийн этгээд нэгдэхэд хийх бодит үнэлгээний талаар илүү нарийвчилсан тогтолцоо бий болгосноор Өрсөлдөөний тухай хууль сайжрах боломжтой. **Үүнтэй холбогдуулан хуулийг хэрэглэх нарийвчилсан журам боловсруулж мөрдөх нь нотлох баримтын стандарт, нэгдэх үйлдлийг үнэлэхэд шаардагдах мэдээлэл, холбогдох бодит мөн чанар болон процедурын талын асуудалтай холбоотой тодорхой бус байдлыг багасгах нь ашигтай механизм байж болох юм.** Ил тод, урьдчилан таамаглаж болохуйц дэг журам нь хуулийн этгээд нэгдэх үйл ажиллагаа явагдах үеийн бизнесийн эрсдэлийг бууруулж, үр ашигтай хөрөнгө оруулалтад дэмжлэг үзүүлнэ. Өрсөлдөөний бодлогыг хэрэгжүүлэх үндсэн ойлголтуудыг зах зээлийн тодорхойлолт, төвлөрөл гэж юу болох гэх мэтийг тусгасан журам гаргах замаар тодруулж болно.

- Өрсөлдөгчид хоорондын өрсөлдөөнийг хязгаарлахад чиглэсэн гэрээнд халдах хууль эрх зүйн орчин сул байна. Өрсөлдөөнийг сааруулдаг картел болон бусад хэвтээ гэрээ хэлцлүүд нь нийт эдийн засгийн асар их

40 2010 онд батлагдсан Монгол Улсын Өрсөлдөөний тухай хуулиар картел, монополь (түүний дотор байгалийн монополь), хуулийн этгээд нэгдэх, төрийн болон орон нутгийн өмчийн хөрөнгөөр бараа, ажил, үйлчилгээ худалдан авах үйл ажиллагаа /Төрийн болон орон нутгийн өмчийн хөрөнгөөр бараа, ажил үйлчилгээ худалдан авах тухай хуулиар мөн зохицуулсан/-г зохицуулсан. Хуулиар, Шударга өрсөлдөөн, хэрэглэгчийн төлөө газар (ШӨХТГ)-т хараат бус статус, өрсөлдөөний хэрэгжилтийг хангах, өрсөлдөөнийг сурталчлах өргөн эрх мэдэл олгосон. Тус газар нь ихэвчлэн монополийн эсрэг тогтолцоонд хамрагддаг өрсөлдөөнд харш үйлдлээс ялгаатай арилжааны шударга бус үйлдлүүдийн эсрэг арга хэмжээ авах эрхтэй бөгөөд хэрэглэгчийн эрхийг хамгаалах (зөвхөн худал сурталчилгаа, бүтээгдэхүүний шинж чанарын талаар худал ташаа мэдээлэх гэх мэт шударга бус арилжааны үйл ажиллагаатай холбоотой бус, мөн бүтээгдэхүүний аюулгүй байдалтай холбоотой) үүрэгтэй. ШӨХТГ нь Өрсөлдөөний тухай, Хэрэглэгчийн эрхийг хамгаалах тухай, Зар сурталчилгааны тухай болон Төрийн болон орон нутгийн өмчийн хөрөнгөөр бараа, ажил үйлчилгээ худалдан авах тухай хуулийн зарим зүйл, заалтын хэрэгжилтэд хяналт тавьж ажилладаг.

41 ШӨХТГ нь Японы Холбооны худалдааны комисстой хамтран Өрсөлдөөний тухай хууль болон холбогдох журмыг шинэчлэн боловсруулахаар ажиллаж байна. Жишээлбэл, "Монгол Улсад шударга өрсөлдөөний орчныг сайжруулах нь" төслийн 2019 оны тайланг үзнэ үү? (<283229838283938353838B8BA39188964095F18D908F912E706466>jica.go.jp)

хэмжээний баялаг алдагдахад хүргэдэг.⁴² Эдүгээ мөрдөгдөж буй Өрсөлдөөний тухай хуулиар өрсөлдөөнийг хязгаарлах гэрээ хэлцэлхийхийг хориглосон боловч картелийг дангаар нь хориглохын оронд үр нөлөөнд суурилсан арга барил хэрэглэх талаар заасан, мөн өрсөлдөөнийг хязгаарласан гэрээ хэлцлийг үнэлэхдээ хэвтээ ба босоо гэрээ хэлцлийг ялгаж салгаж өгөөгүй зэрэг тодорхой бус зүйлүүд байна. Иймд, хуульд «картел» болон «өрсөлдөөнийг хязгаарлахад чиглэсэн гэрээ хэлцэл» гэсэн нэр томъёоны тодорхойлолтыг оруулахаас гадна «ужиг болсон» (hard-core) картелийн гэрээ хэлцлийг⁴³ зөрчлийн хувьд⁴⁴, үр нөлөөг нь үндэслэн үнэлж дүгнэдэг бусад хэлцлээс тусад нь авч үзэх нь зүйтэй. **Өрсөлдөөнийг хязгаарлахад чиглэсэн гэрээ хэлцлийг хэрхэн хэрэгжүүлэх талаар тусгасан одоогийн Өрсөлдөөний тухай хуулийн 11-р зүйлийг тодорхой болгохын тулд олон улсын туршлагад нийцсэн хоёрдогч хууль тогтоомж гаргах шаардлагатай.**

- Картелийн үйлдлийг илрүүлэх хязгаарлагдмал механизм. Өршөөл үзүүлэх үр дүнтэй бодлого нь картелийн бусад гишүүдэд ногдуулсан торгууль, шийтгэлийг хөнгөлөх нөхцөлтэйгөөр картелийн нэг гишүүний өгсөн мэдээлэлд үндэслэн картелийг илрүүлэх, шийтгэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг.⁴⁵ Энэ заалт Өрсөлдөөний тухай хуульд (28-р зүйл) байсан хэдий ч, 2015 онд хүчингүй болгосон. **Өршөөлийн бодлогыг сэргээж, торгууль төлөхөөс чөлөөлөх**

горим журам, нөхцөл, шаардлагыг тодорхойлсон журам гаргах нь Монголын картелтай тэмцэх бодлогыг сайжруулахад чухал ач холбогдолтой байх болно.

- Өрсөлдөөнийг гажуудуулсан төрийн тусламж дэмжлэг үзүүлэхээс урьдчилан сэргийлэх дүрэм журам бүрэн бус/тодорхой бус байна. Бүх аж ахуйн нэгжүүд тэгш өрсөлдөөний талбарт өрсөлдөх, зах зээлд нэвтрэх боломж бүрдүүлэхүйц дүрэм журам нь үр ашигтай, нээлттэй зах зээлийг баталгаажуулахад нэн чухал. Түүнчлэн, төр нь тодорхой компаниудад татаас эсвэл бусад шууд болон шууд бус давуу тал олгох замаар өрсөлдөөний үйл явцад хөндлөнгөөс оролцох эсвэл өрсөлдөөнийг хязгаарлах явдлыг багасгах нь зүйтэй. Одоогийн мөрдөгдөж буй Өрсөлдөөний тухай хуульд төрийн тусламжийн хяналтын тогтолцоог хөгжүүлэх үндсэн элементүүдийг⁴⁶ тусгаж өгсөн ч эрх зүйн орчныг цаашид тодорхой болгох, боловсронгуй болгох шаардлагатай байна. Энэ нь жишээлбэл, татвараас чөлөөлөх эсвэл тэргүүлэх ач холбогдолтой салбар дахь хөрөнгө оруулалтыг дэмжихэд чиглэсэн хөнгөлөлттэй зээл олгох зэрэгт хамаатай. **Төрөөс үзүүлэх тусламжийн дүрэм журмын хамрах хүрээ, хэрэглээг тодорхойлсон цогц арга хэмжээ авах нь Монголын зах зээл дээрх гажуудлыг багасгах, энэ нь засгийн газрын тусламжаас хүлээгдэж буй үр өгөөжтэй тэнцэхүйц байх нөхцлийг бүрдүүлнэ.**

⁴² Хэвтээ хэлцэл нь нийлүүлэлтийн сүлжээний ижил түвшинд байгаа бодит эсвэл боломжит өрсөлдөгчдийн хоорондын гэрээг хэлдэг бол босоо хэлцэл нь нийлүүлэлтийн сүлжээний өөр өөр түвшинд байгаа компаниудын хооронд, тухайлбал, үйлдвэрлэгч ба дистрибьютерийн хооронд, эсвэл дистрибьютер, жижиглэнгийн борлуулагч хооронд байгуулсан гэрээ хэлцлийг хэлнэ. Талуудын аль нэг нь зах зээлийн эрх мэдэлгүй, босоо гэрээ хэлцлийг ихэнхдээ өрсөлдөөнт гэж үздэг.

⁴³ Ужиг болсон картел гэсэн нэр томъёо нь OECD-ийн 1998 оны «Ужиг болсон» картелийн эсрэг үр дүнтэй арга хэмжээ авах тухай Зөвлөлийн зөвлөмж»-ийн дагуу үнийг тогтоох, бүтээгдэхүүнийг хязгаарлах, тохиролцсон тендер зарлах, зах зээлийг хуваах эсвэл хуваалцах зорилгоор өрсөлдөгчдийн хооронд байгуулсан өрсөлдөөнийг хязгаарлах гэрээ хэлцлийг хэлнэ гэж тодорхойлсон. Энэ талаар дараах холбоосоор орж танилцах боломжтой: <http://www.oecd.org/competition/cartels/2350130.pdf>

⁴⁴ Практик үйл ажиллагааны объект нь өрсөлдөөнийг хязгаарлах явдал тул зөрчлийн практик үйл ажиллагааг буруушаахын тулд зах зээлийн үр нөлөөг нотлох шаардлагагүй гэсэн үг юм. ЭЗХАХБ-ын 1998 оны зөвлөмжийн 2-р хуудсанд дурдсанчлан, «Ужиг болсон» картелууд нь үнээ өсгөж, нийлүүлэлтийг хязгаарлах зэргээр олон орны хэрэглэгчдийг хохироож, улмаар зарим худалдан авагчдад бараа, үйлчилгээг бүрэн ашиглах боломжгүй, заримд нь шаардлагагүй өндөр өртөгтэй болгодог тул өрсөлдөөний хуулийг хамгийн ноцтойгоор зөрчдөг.»

⁴⁵ Сайн үйлчилдэг өршөөлийн хөтөлбөр нь торгууль төлөхөөс зайлсхийхийн тулд аль нэг гишүүн нь эрх баригчдад хандаж болзошгүй байнгын аюул заналхийллийг бий болгосноор картелийг тогтворгүй болгож, таслан зогсоох боломжтой. Картелийг зогсооход бэрхшээлтэй зүйл бол нууцлал юм Өршөөл үзүүлэх хөтөлбөрүүд нь картелийн гишүүдийн чимээгүй байдлын кодыг эвдэж, илрэхгүй байж болзошгүй хуйвалдааныг илрүүлж чадна. Түүнчлэн, эдгээр хөтөлбөрүүд нь мөрдөн шалгалтыг илүү үр ашигтай, үр нөлөөтэй болгодог. Өршөөл үзүүлэх хөтөлбөрүүд нь картелийн гишүүдийн чимээгүй байдлын кодыг эвдэж, илрэхгүй байж болзошгүй хуйвалдааныг илрүүлж чадна. Түүнчлэн, эдгээр хөтөлбөрүүд нь мөрдөн шалгалтыг илүү үр ашигтай, үр нөлөөтэй болгодог. Хамгийн амжилттай болох нь нотлогдсон хөтөлбөрүүд нь картелийн анхны гишүүнд бүрэн өршөөл үзүүлж, өрсөлдөөний хууль сахиулагчдад картелийн дотоод үйл ажиллагааг илчилдэг. Тиймээс дэлхийн ихэнх, тухайлбал ЕХ болон АНУ, Колумби, Турк, Канад, Бразил, Мексик, Чили, Хятад, Солонгос, Энэтхэг зэрэг орны өрсөлдөөний асуудал эрхэлсэн байгууллагууд мөрдөн шалгах ажиллагаанд хамтран ажилласан хууль зөрчсөн этгээдийг шийтгэлээс чөлөөлөх, эсвэл торгууль, шийтгэлийн хэмжээг мэдэгдэхүйц бууруулах боломжтой байдаг. Миллер (2009) тэрээр, АНУ-ын өршөөл үзүүлэх хөтөлбөр нь картел үүсэн бий болох хурдыг 59%-иар бууруулж, картелийн илрүүлэлтийн түвшинг 62%-иар нэмэгдүүлсэн болохыг тогтоожээ.

⁴⁶ Европын Холбооны Үйл ажиллагааны гэрээний 107 дугаар зүйлд заасан тодорхойлолтын дагуу, төрийн тусламж гэдэг нь тодорхой бизнес эрхлэх, тодорхой бараа бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэхийг дэмжих замаар өрсөлдөөнийг гажуудуулах, гажуудуулахаар заналхийлдэг ЗГ, бүс нутгийн болон орон нутгийн төрийн байгууллагаас, буюу аливаа хэлбэрийн төрийн хөрөнгөөс олгож буй аливаа хэлбэрийн тусламж юм.

- Байгалийн монополь болон давамгайл байдалтай компаниудын зохицуулалтын тогтолцооны шинэчлэл. Одоогийн мөрдөж буй Өрсөлдөөний тухай хуулиар ШӨХТГ-т байгалийн монополь аж ахуй эрхлэгчдийг илрүүлж, хяналт тавихаас гадна тэдгээрийн үйлдвэрлэл, үнийг зохицуулах боломжийг олгодог. ШӨХТГ-ын байгалийн монополь аж ахуй эрхлэгчдэд хяналт тавих эрх мэдлийг өргөжүүлсэн тул, тэдгээрийг тодорхойлох аргачлал улам бүр ач холбогдолтой болж байна. Түүнчлэн цахилгаан, хий, ус түгээх зэрэг салбарт байгалийн монопольт эрх мэдэл оршин байдаг тул ШӨХТГ-ын шийдвэрийн чанар, боломжийг баталгаажуулахын тулд салбарын зохицуулагч байгууллагуудтай илүү нягт хамтран ажиллах шаардлагатай байна. Түүгээр ч зогсохгүй, байгалийн монополиуд ихэнхдээ давамгайл байдалтай компаниуд байдаг учраас олон улсын жишгээр давамгайлах боломжгүй компаниудыг үүнд хамруулж ажлын хэт ачаалал үүсгэхээс зайлсхийх, үүний тулд, Өрсөлдөөний тухай хуулийн давамгайл байдлын тухай тодорхойлолтыг (Өрсөлдөөний тухай хуульд зах зээлд эзлэх хувийг хэт доогуур тогтоосон) өөрчлөх шаардлагатай. Хэрэглэгчдэд ашигтай үнэ тогтоох, босоо харилцааг хязгаарлахаас зайлсхийхийн тулд, давамгайл байдалтай аж ахуй эрхлэгчийн үйл ажиллагаанд хориглох заалтыг сайтар тайлбарлах хэрэгтэй. **Олон улсын шилдэг туршлагад нийцүүлэхийн тулд байгалийн монополь болон давамгайл байдалтай аж ахуй эрхлэгчдэд хамаарах зохицуулалтын тогтолцоог шинэчлэх нь зүйтэй.**
 - Ил тод бус байдал нь бодлогын үр нөлөөг бууруулдаг. ШӨХТГ-ын үйл ажиллагаагаа хэрхэн явуулах талаарх тодорхой бичигдсэн горим журам байхгүй байгаа нь торгууль ногдуулсан компаниуд ШӨХТГ-ын шийдвэрийг шүүхэд хянан шийдвэрлэх ажиллагааны журмаар эсэргүүцэх боломж олгож байна. **Нууц мэдээлэлтэй харьцах, файлд хандах, талууд өмгөөлөх эрхээ эдлэх мөрдөн шалгалтын гол үе шатууд зэргийг багтаасан процедурын тодорхой, үр дүнтэй горим журмыг бий болгох нь шийдвэрийн ил тод байдлыг хангах, чанарыг сайжруулах, асуудлыг шүүхээр хянан шийдвэрлүүлэхийн эсрэг найдвартай байдлыг бий болгоно.**
- Энэ нь хариуцлага хүлээлгэх, ил тод байдлыг нэмэгдүүлэх, улмаар хөрөнгө оруулалтын тогтвортой орчныг бүрдүүлэхэд чиглэсэн тууштай үйл ажиллагааг дэмжих зорилготой өрсөлдөөний тухай хуулийг хэрэгжүүлэх журмаар харилцан нөхөгдөнө.
- Эрх мэдлээ дутуу ашиглах нь эдийн засгийн голсалбаруудад ШӨХТГ-ын гүйцэтгэхүүргийг хязгаарладаг. Монгол Улсын Өрсөлдөөний тухай хуулиар төрийн болон орон нутгийн засаг захиргааны байгууллагууд өрсөлдөөнийг хязгаарлах, өрсөлдөөний соёлыг сурталчлах, өрсөлдөөнд хор хөнөөл учруулсан зохицуулалтын талаар дүгнэлт өгөхийг хориглох бүрэн эрхийг ШӨХТГ-т олгосон ч тус газар эдгээр эрх мэдлээ бүрэн хэрэгжүүлэхгүй байна. Зүй зохистой өрсөлдөөний бодлого нь тодорхой салбаруудад нэвтрэх эсвэл өрсөлдөөнд саад учруулах хүчин зүйлүүдэд төвлөрөх ёстой. Өрсөлдөөнийг хязгаарласан зохицуулалтыг болиулахыг сурталчлан таниулах нь эдийн засгийн гол салбаруудад өрсөлдөөний зарчмыг нэвтрүүлэх боломж олгодог тул тус газрын эрх мэдлээ хэрэгжүүлэх чадавхид зайлшгүй шаардлагатай нэмэлт хэрэгсэл болж өгдөг. **ШӨХТГ-ын нөлөөллийн чадавхид тулгуурлан түүний эдийн засагт гүйцэтгэх үүргийг нэмэгдүүлэх нь төрийн худалдан авах ажиллагаа зэрэг салбар, зах зээлд өрсөлдөөний зарчмуудыг нэвтрүүлэх, харилцаа холбоо, агаарын тээвэр, түлшний хангамж зэрэг салбаруудад өрсөлдөөнд бэрхшээл учруулж буй саад тотгорыг арилгахад нэн чухал юм.**⁴⁷
 - ШӨХТГ монополийн эсрэг хууль тогтоомжийг хэрэгжүүлэх, бизнесийн шударга бус үйл ажиллагаатай тэмцэх, зах зээлийн гажуудал үүсэхээс урьдчилан сэргийлэх, олон төрлийн арга хэрэгслийг хослуулан сурталчлан таниулах чиглэлээр өргөн хүрээтэй эрх мэдлээ хэрхэн хэрэгжүүлж болдогийн сайн жишээг шатахууны хангамжийн зах зээл харуулж байна. Монголын шатахууны нийлүүлэлтийн зах зээл бөөний худалдааны түвшинд өндөр төвлөрч, жижиглэн худалдааны түвшинд мөн босоо байдлаар нэгддэг. ШӨХТГ-аас өрсөлдөөнийг хязгаарласан зөрчил (жишээлбэл, үнэ тогтоох) болон шударга бус үйлдлүүдтэй тэмцэхийн тулд хэд хэдэн арга хэмжээ авсан боловч үр дүн нь тодорхойгүй

⁴⁷ Эдгээр салбарыг 2012 онд НҮБ-ын ХХБХ-аас гаргасан "Монгол Улсын өрсөлдөөний эрх зүй ба бодлогын үнэлгээ"-гээр урьдчилсан байдлаар тодорхойлсон хэдий ч энэ нь ямар нэг байдлаар асуудалтай байгаа тул нэмэлт салбаруудад тулгамдаж буй асуудлуудыг тодорхойлж, тэдгээрийн хөрөнгө оруулалт, эдийн засгийн өсөлтөд хамааралтай эсэхийг тодорхойлох зорилгоор уг асуудлыг цаашид судлах шаардлагатай.

хэвээр байна. Түүгээр ч зогсохгүй шатахуун импортлогчдод их хэмжээний татаас өгч байгаа нь энэ салбарын өрсөлдөөнийг гажуудуулж байгаа бололтой. **Иймд өрсөлдөөнд харшлах үйл ажиллагаа болон гажуудал үүсгэдэг төрийн тусламжтай холбоотой ШӨХТГ-ын бүрэн эрхийн хэрэгжилтийг Монголын эдийн засгийн гол салбар дахь зах зээлийн ашиг тустай үйл ажиллагааг дэмжих хэрэгсэл болгон ашиглах боломжтой.**

39. Гол зөвлөмж:

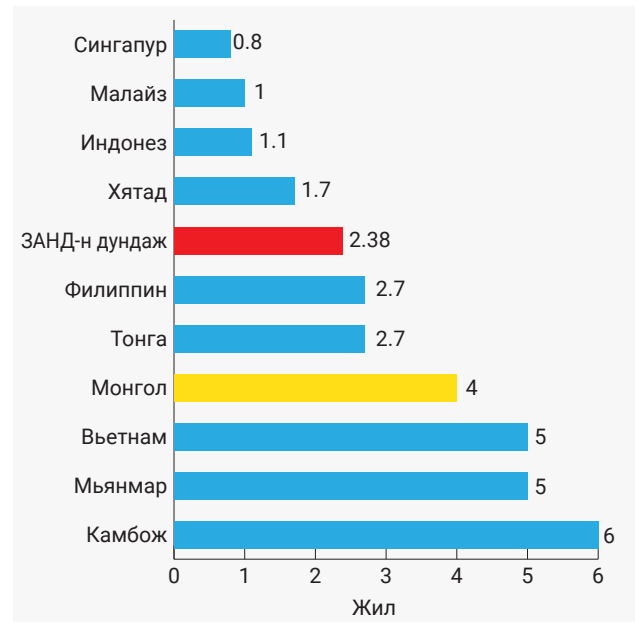
- Өрсөлдөөний тухай хууль, хоёрдогч хууль тогтоомж буюу түүнийг дагалдаж гарах эрх зүйн баримт бичигт бүс нутгийн болон олон улсын туршлагад нийцүүлэн нэмэлт өөрчлөлт оруулах, үүнд картелийн тодорхойлолт, өрсөлдөөнийг хязгаарласан гэрээ хэлцэл, өршөөлийн бодлого, байгалийн монополь, давамгайл байдлын үнэлгээ, түүнчлэн үйл явцыг нарийвчлан зохицуулах горим журам зэрэг багтана.

- Аж ахуй эрхлэгчдэд ШӨХТГ-аас хэрхэн хянан шалгах ажиллагаа явуулж, хуулийн этгээд нэгдэхийн өрсөлдөөнд үзүүлэх харш нөлөөллийн талаар ойлгоход нь туслах, ШӨХТГ-ын шийдвэр гаргах үйл явц дахь ил тод байдлыг нэмэгдүүлэхийн тулд холбогдох журмыг боловсруулж мөрдүүлэх эсвэл журмыг шинэчлэн өөрчлөх. Ингэхдээ олон нийтийн санал хүсэлтийг авч тусгасан байх шаардлагатай.
- Харилцаа холбоо, агаарын тээвэр, шатахууны ханган нийлүүлэлт зэрэг стратегийн тодорхой салбаруудад өрсөлдөөнийг хязгаарлаж буй зохицуулалтыг залруулахад ШӨХТГ-ын нөлөөллийн үүргийг нэмэгдүүлэх.

в. Төлбөрийн чадваргүйдэл буюу дампуурал

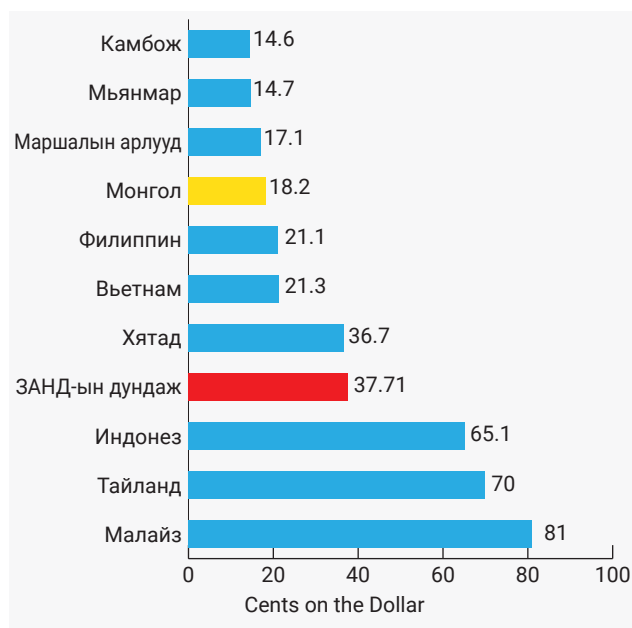
40. Төлбөрийн чадваргүйдэл нь Монголын бизнес эрхлэгчдийн хувьд тулгамдсан асуудал юм. Дэлхийн банкны хамгийн сүүлийн үеийн мэдээллээс үзэхэд, төлбөрийн чадваргүйдлийн асуудлыг шийдвэрлэхэд зайлшгүй шаардлагатай ажиллагааг явуулахад дөрвөн хүртэл хугацаа шаардагддаг. Энэ нь Зүүн Ази, Номхон далайн бүс нутгийн улс орнуудын дунджаас (2.6 жил) бараг нэг жил хагасаар илүү хугацаа юм. Зүүн Азийн орнуудад зөвхөн Вьетнам (5 жил), Мьянмар (5 жил), Камбож (6 жил) зэрэг орнууд Монгол Улсаас тааруу гүйцэтгэлтэй байна (Зураг 4). Монгол Улс бүс нутагтаа төлбөрийн чадваргүйдлээс сэргэлт хамгийн доогуур буюу нэг ам.доллар тутамд 18.2 центтэй тэнцэж байгаа нь гайхах зүйл биш юм. Бүс нутгийн хэмжээнд зөвхөн Камбож (14.6 цент), Мьянмар (14.7 цент), Маршаллын арлууд (17.1 цент) илүү муу үзүүлэлттэй байна (Зураг 5).⁴⁸

Зураг 4: Төлбөрийн чадваргүйдлийг хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд зарцуулдаг хугацаа:

⁴⁸ Эх сурвалж: Бизнес эрхлэхүй 2020.

Зураг 5: Төлбөрийн чадваргүйдлээс сэргэлтийн хувь

41. Зээлийн эрүүл буюу хэвийн эргэлтэд зүйд нийцсэн үйл ажиллагаа бүхий төлбөрийн чадваргүйдлийн тогтолцоо нэн чухал.

Төлбөрийн чадваргүйдлийн дэг журам үр дүнтэй тохиолдолд, зээлдүүлэгчид өндөр дүнтэй, бага хүүтэй зээл олгох магадлал өндөр байдаг. Төлбөрийн чадваргүйдлийн тэнцвэртэй тогтолцоо нь амьдрах чадвартай компаниудад сэргэх боломж олгох, амьдрах чадваргүй компаниудыг хурдан татан буулгах, улмаар эхний хувилбарын тохиолдолд, ажлын байр, аж ахуйн нэгжийн үнэ цэнийг хадгалан үлдэх, хоёр дахь тохиолдолд илүү сайн ашиглах өөр газарт зориулахаар капитал, эд хөрөнгийг чөлөөлөх тогтолцоог бүрдүүлж, эдийн засгийн үр ашгийг дээшлүүлэх шүүлтүүрийн үүрэг гүйцэтгэдэг. Төлбөрийн чадваргүйдлийн үр дүнтэй тогтолцоо нь бизнесээс үр ашигтай байдлаар гарах нөхцөлийг бүрдүүлж, амьдрах чадваргүй компаниудыг татан буулгах замаар эдийн засаг даяарх нөөцийн үр ашигтай дахин хуваарилалтыг дэмждэг.⁴⁹ Төлбөрийн чадваргүйдлийн тогтолцоог боловсронгуй болгосны дараах шинэчлэлийн үр нөлөө шууд мэдрэгддэггүй бөгөөд шинэ дэг журмын

дагуу төлбөрийн чадваргүйдлийн хэрэг үүсгэсэн, шүүхэд хандсан, эсвэл өөр бусад аргаар шийдвэрлэснээс хойш хэдэн жилийн дараа тодорхой, хэмжигдэхүйц болдог тул тогтвортой, тасралтгүй хүчин чармайлт шаардагддаг.

Хуулийн этгээдийг төлбөрийн чадваргүйд тооцох ажиллагааг 1997 оны 11 дүгээр сарын 20-ны өдрийн Дампуурлын тухай хуулиар (Төлбөрийн чадваргүйдлийн тухай хууль гэж ч нэрлэгддэг) зохицуулдаг.

Шүүхийн хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа, татан буулгах үйл ажиллагааны ерөнхий зохицуулалт, холбогдох заалтыг Иргэний хэрэг шүүхэд хянан шийдвэрлэх тухай хууль, Иргэний хууль болон Компанийн тухай хуулиас мөн харж болно. Төлбөрийн чадваргүйдлийн хэргийг тухайн харьяаллын иргэний хэргийн шүүх хянан шийдвэрлэдэг. Төлбөрийн чадваргүйдэлтэй холбоотой асуудлыг шийдвэрлэх чиглэлээр ажилладаг дагнасан шүүх, шүүгч байхгүй. Цаашилбал, дампуурлын ажиллагаа нь харьцангуй ховор тохиолддог бөгөөд нийтлэг бус. Тухайлбал, 2004 оноос 2016 оны эхний хагас хүртэлх хугацаанд ердөө 174 хэрэг шүүхэд шилжсэн байна.⁵⁰ Цаашилбал, шүүхийн харьяалал нь үүрэг гүйцэтгэгч буюу хариуцагчийн байршилд суурилдаг бөгөөд төлбөрийн чадваргүйдлийн мэргэжилтнүүд (өөрөөр, итгэмжлэгдсэн төлөөлөгч гэгддэг) төлбөрийн чадваргүйдлийн асуудлаар үйл ажиллагаа явуулах тусгай магадлан итгэмжлэл, бүртгэл, тусгай зөвшөөрөлтэй байхыг шаарддаггүй.⁵¹

42. Төлөвлөж буй хууль тогтоомжийн шинэчлэлд шийдвэрлэвэл зохилтой хэд хэдэн сул талууд байгааг одоогийн хууль тогтоомж илтгэн харуулж байна. Үүнд, үүрэг гүйцэтгэгч буюу хариуцагчийн эд хөрөнгө, бүтцийн өөрчлөлттэй холбоотой болон төлбөрийн чадваргүйдлийн ажиллагаанд зээлдүүлэгчдийн оролцоотой холбоотой зохицуулалтыг боловсронгуй болгох зэрэг багтана. Тухайлбал, төлбөрийн чадваргүйдлийн хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа эхэлснээс хойш зээлдэгч зээл авах боломжийн талаар хуульд заагаагүй.

⁴⁹ Жанков, Симеоныг үзнэ үү. 2009. "Санхүүгийн хямралын үеийн дампуурлын дэглэм." Мимео, Дэлхийн банк групп; Фуншал, Бруно. 2008. "Бразил дахь 2005 оны дампуурлын шинэчлэлийн үр нөлөө." Эдийн засгийн захидал, 101: 84–86; Клаппер, Леора. 2011. "Ашиглах боломжтой бизнесийг аврах нь." Үзэл бодол 328, 2011 оны 9-р сар, Дэлхийн банк групп; Висариа, Сужата. 2009. "Эрх зүйн шинэчлэл ба зээлийн эргэн төлөлт: Энэтхэг дэх өр барагдуулах шүүхийн микро эдийн засагт үзүүлэх нөлөө." Америкийн эдийн засгийн сэтгүүл: Хэрэглээний эдийн засаг, 1(3): 59-81.

⁵⁰ Хууль зүй, дотоод хэргийн яамнаас бэлтгэсэн Төлбөрийн чадваргүйдлийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн үзэл баримтлалтай дараах холбоосоор орж танилцах боломжтой: <https://mojha.gov.mn/wp-content/uploads/2020/09/Tulburiin-chadvarguidei-Uzel-barimtlal.pdf> (монгол хэлээр).

⁵¹ Төлбөрийн чадваргүйдлийн мэргэжилтэн нь үүрэг гүйцэтгэгч буюу хариуцагчийн үйл ажиллагаанд санхүү, эдийн засгийн хувийн ашиг сонирхолгүй, хууль зүй, санхүү, эдийн засгийн чиглэлээр мэргэшсэн иргэн, эсхүл хууль, санхүү, эсвэл эдийн засгийн чиглэлээр мэргэжлийн зөвлөх үйлчилгээ үзүүлэх эрх, үүрэг бүхий хуулийн этгээд байх ёстой. Дэлгэрэнгүй мэдээллийг: [https://ebrd-restructuring.com/storage/uploads/documents/13472%20EBRD%20\(Mongolia%20Country%20Profile%20ARTWORK\).pdf](https://ebrd-restructuring.com/storage/uploads/documents/13472%20EBRD%20(Mongolia%20Country%20Profile%20ARTWORK).pdf) холбоосоор орж авна уу.

Олон улсын практик туршлагын дагуу гагцхүү бүтцийн өөрчлөлтийн төлөвлөгөөгөөр эрх нь хөндөгдөж буй эсвэл өөрчлөгдөж буй төдийгүй бүх зээлдүүлэгчид бүтцийн өөрчлөлтийн төлөвлөгөөнд саналаа өгдөг. Цаашилбал, эсрэг саналтай байсан зээлдүүлэгчид зээлдэгч ахуйн нэгж татан буугдах үед авах боломжтойгоос багагүй хэмжээний өр төлбөр цуглуулахыг үүрэг болгосон заалт байхгүй. Төлбөрийн чадваргүйдлийн мэргэжилтнийг томилох эсвэл үүрэг гүйцэтгэгч буюу хариуцагчийн их хэмжээний хөрөнгийг худалдах тохиолдолд зээлдүүлэгчээс зөвшөөрөл авах тухай заалт тусгагдаагүй байна. Эцэст нь, тухайлсан зээлдүүлэгч нь төлбөрийн чадваргүйдлийн мэргэжилтнээс үүрэг гүйцэтгэгч буюу хариуцагчийн талаарх санхүүгийн мэдээллийг шаардах, хариуцагч өөрөө болон бусад зээлдүүлэгчийн гаргасан нэхэмжлэлийг батлах, эсхүл татгалзах тухай шүүхийн шийдвэрийг (эсвэл төлбөрийн чадваргүйдлийн мэргэжилтний) эсэргүүцэх эрхгүй байна.

43. Монгол Улсын төлбөрийн чадваргүйдлийн асуудлыг шийдвэрлэх тогтолцоо нь шүүхээс гадуур сайн дурын гэрээ хэлцэл (шүүхээс гадуур ажиллагаа) хийх хөшүүрэг, эсвэл журмыг санал болгодоггүй. Олон улс орон санхүүгийн хүндрэлд орсон нийтлэг зээлдэгчтэй тохиолдолд хэд хэдэн институцийн зээлдүүлэгчид (банк эсвэл бусад томоохон зээлдүүлэгчид) хамтран ажиллах тогтолцоог бий болгох үүднээс заавал биелүүлэх албагүй журам, зарчмуудыг баталсан байдаг. Журам нь ихэнхдээ шүүхээс гадуур үйл явцын хугацааг тогтоодог бөгөөд банкууд өөр хоорондоо өр төлбөр цуглуулах, эсвэл үйл ажиллагааг сэргээх арга хэмжээг хойшлуулахаар тохиролцдог. Шүүхээс гадуур ажиллагааны зорилго нь банкуудыг, бизнесийн үйл ажиллагааны гол хэсэг нь хүчинтэй хэвээр бөгөөд бизнес нь амьдрах чадвартай хэвээр байгаа бизнесийг аврах төлөвлөгөөний талаар зээлдэгчтэй тохиролцоо уян хатан, албан бус механизмаар хангахад оршдог. Шүүхээс гадуур ажиллагаа нь зээлдүүлэгчид зээлдэгчийн бизнесийн тодорхой хэрэгцээнд уян хатан, хялбар дасан зохицох боломжийг олгодог, албан ёсны төлбөрийн чадваргүйдлийн ажиллагаатай харьцуулахад албан ёсны шинж чанар болон сөргөлдөөн багатай зэрэг олон давуу талтай байдаг. Мөн, ийм ажиллагааны үед нууцлалыг чандалдаг, ингэснээр үүрэг гүйцэтгэгч буюу хариуцагчийн нэр хүндэд учрах хохирлыг багасгах ба зээлдэгч бизнесээ үргэлжлүүлэн хянахад хялбар болгодог. Доорх Шигтгээ 4-т Латви Улсын Шүүхээс гадуур сайн дурын ажиллагааны (ШГА) журмын жишээг үзүүлэв.

Шигтгээ 4: Латви Улсын Шүүхээс гадуур ажиллагааны (ШГА) журмын жишээ

Латви улс нь "Төлбөрийн чадваргүйдлийг зохицуулах алба" төрийн байгууллага, Латвийн арилжааны банкны холбоо, Латвийн төлбөрийн чадваргүйдлийн үйл явцыг зохицуулагчдын итгэмжлэгдсэн холбоо, Латвийн Хөдөлмөрийн нэгдсэн холбоо, Латви дахь гадаадын хөрөнгө оруулагчдын зөвлөл, Латвийн Худалдаа, аж үйлдвэрийн танхим, Латвийн зээлдэгчдийн холбооны хамтран боловсруулсан шүүхээс гадуур өрийн бүтцийг өөрчлөх тухай заавал биелүүлэх албагүй журмыг 2009 онд баталсан. Энэхүү журам нь олон зээлдэгчтэй ажиллагаанд дэлхийн хэмжээнд мөрдөгддөг Төлбөрийн чадваргүйдлийн зарчмууд дээр үндэслэгдсэн. Латвийн Хууль зүйн яамнаас 2010 онд хийсэн судалгаагаар уг журмыг шүүхээс гадуур хийгдсэн өрийн бүтцийг өөрчлөх ажиллагааны 90 хувьд нь амжилттай ашигласан байна. Индонез, Малайз болон ЗАНД-н бүс нутгийн бусад улс орнууд мөн шүүхээс гадуур ажиллагааны журмыг баталсан бөгөөд энэ нь санхүүгийн хүндрэлд орсон зээлдэгчдийн өрийн бүтцийг өөрчлөхөд амжилттай хэрэглэгдэж байна. Гэхдээ, ШГА-ны тухай журмыг үр дүнтэй ашиглахын тулд, үүнийг зохицуулсан эрх зүйн орчин, энэ талаар сурталчлан таниулдаг байгууллага (ихэвчлэн Төв банк)-тай байх шаардлагатай.

44. Монголын эрх баригчид Төлбөрийн чадваргүйдлийн тухай хуулийг орлох шинэ хуулийн төслийг батлах гэж байна. Засгийн газраас Төлбөрийн чадваргүйдлийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийг 2022 оны 3-р сард УИХ-д өргөн мэдүүлсэн бөгөөд УИХ-ын 2022 оны хаврын ээлжит чуулганаар батлах хуулийн жагсаалтад уг хуулийн төсөл багтсан. Төлбөрийн чадваргүйдлийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөл нь дээр дурдсан асуудлыг олон улсын практикт нийцүүлэн шийдвэрлэх, шүүхээр хянан шийдвэрлэх ажиллагаа болон үүрэг гүйцэтгэгчийг дахин санхүүжүүлэхтэй холбоотой нарийвчилсан зохицуулалтаар хангах зорилго агуулжээ.

45. Гол зөвлөмж:

- УИХ-д өргөн мэдүүлсэн Төлбөрийн чадваргүйдлийн тухай хуулийн шинэчлэн найруулсан төслийг олон улсын стандартад бүрэн нийцсэн байдлаар, тэр дундаа үүрэг гүйцэтгэгч буюу хариуцагчийн эд хөрөнгө, бүтцийн өөрчлөлт, төлбөрийн чадваргүйдлийн ажиллагаанд зээлдүүлэгчдийг оролцуулахтай холбоотой асуудлыг тусган батлах.
- Олон зээлдүүлэгчтэй (ханган нийлүүлэгч, банк эсвэл бусад томоохон зээлдүүлэгчид) үүрэг гүйцэтгэгч буюу хариуцагчийн ашиглах шүүхээс гадуур ажиллагаа (ШГА)-нд заавал дагаж мөрдөх албагүй зарчмуудыг тусгасан журмыг боловсруулж хэрэгжүүлэх.

с. Гэрээний хэрэгжилтийг хангуулах

46. Янз бүрийн улс орнуудад хийсэн судалгаанаас харахад, аж ахуй эрхлэгчид үр ашигтай шүүхийн тогтолцоо байхгүй тохиолдолд бага хөрөнгө оруулалт хийдэг, харин өдөр тутмын ажил гүйлгээ илүү сонирхол татахуйц болж ирдэгийг харуулсан. 27 улсыг хамруулж хийсэн судалгаагаар, улс орны хэмжээнд хууль дээдэлдэг эсэхийг хэмждэг хэмжигдэхүүнээр болон аж ахуй эрхлэгчдийн зүгээс шүүхийн ажиллагаа шударга гэж үнэлэгдсэн тохиолдолд, гэрээ хэрэгжилтийн чанар сайжирч, албан бус секторын эдийн засгийн нийт үйл ажиллагаанд эзлэх хувь буурдаг гэсэн дүгнэлт гарсан.⁵² Шүүх ажиллагааны үр ашиг дээшилсэн нь эдийн засгийн нийт үйл ажиллагаанд албан бус секторын эзлэх хувь багасч, хөрөнгө оруулагчдын итгэл нэмэгдэж, компаниудын шинэ хөрөнгө оруулалтад зориулах банкны санхүүжилт нэмэгдсэнтэй холбоотой байсан байна.⁵³ Жишээлбэл, зээлдүүлэгчдийн эрхийн асуудал зэрэг бусад чиглэлээр хийсэн шинэчлэл нь гэрээний хэрэгжилтийг шүүхээр дамжуулан хангах боломжтой тохиолдолд л банкны зээлийг нэмэгдүүлэх боломж бүрдүүлдэг⁵⁴. Хэд хэдэн судалгаанд гэрээний хэрэгжилтийг ГШХО-ын илүү өндөр урсгалтай дотоодын үр ашигтай өөр маргаан шийдвэрлэх арга (ADR) зэрэгтэй холбож үзсэн нь ч бий.⁵⁵

47. Хөгжиж буй олон орны нэгэн адил Монголд арилжааны гэрээний хэрэгжилт, ялангуяа шүүхийн шийдвэрийн гүйцэтгэлийг хангуулах ажиллагаа хүндрэлтэй тулгардаг. Доорх Зураг 6-д үзүүлсэн ДБГ-ийн хамгийн сүүлийн үеийн мэдээллээс харахад, энгийн арилжааны маргааныг анхан шатны шүүхээр хянан шийдвэрлэхэд нэг жилээс илүү хугацаа шаардагддаг бөгөөд үүнд нэхэмжлэлийн үнийн дүнгийн тавны нэг орчим хувийг зарцуулдаг. Гэхдээ энэ үзүүлэлтээр, Монгол Улс Сингапур, Тонга улсаас бусад Зүүн Ази, Номхон далайн (ЗАНД) бүс нутгийн улс орнуудаас илүү сайн үзүүлэлттэй байна⁵⁶. Арилжааны арбитрагийн шүүхтэй холбоотой зардал нь мөн харьцангуй бага бөгөөд ЗАНД-н бүс нутагт бүртгэгдсэн дундаж зардлын талаас бага хувийг эзэлдэг⁵⁷. Гэсэн хэдий ч шүүхийн шийдвэрийг биелүүлэх нь шүүх хуралд шаардагддаг шиг их цаг хугацаа шаарддаг урт процесс байж болох юм⁵⁸. Бидэнд байгаа мэдээллээр, шүүхийн шийдвэр гүйцэтгэх ажиллагааны үргэлжлэх хугацаа нь эдийн засаг, санхүүгийн хямралын үед зээлдүүлэгчид, тухайлбал банк барьцаа хөрөнгө хураах явдлыг удаашруулах зорилго агуулсан 2017 оны 6 дугаар сард батлагдсан Шүүхийн шийдвэр гүйцэтгэх тухай хууль⁵⁹-тай холбоотой.⁶⁰

⁵² Дабла-Норрис, Эра, Мария Габриэла Инчаусте Комбони нар. 2008. "Албан бус байдал ба зохицуулалт: Пүүсүүдийн есөлтийг юу хөдөлгөдөг вэ?" ОУВС-гийн ажилтнуудын баримт бичиг 55 (1): 50–82. <http://www.palgrave-journals.com/imfsp/journal/v55/n1/full/9450030a.html>

⁵³ Бусад баримт бичгүүдийн дундаас Г.Б. Рамелло ба С.Войгт, 2012. "Үр ашгийн эдийн засаг ба шүүхийн тогтолцоо," Олон улсын эрх зүй ба эдийн засгийн тойм; МехназСафавиан, Сидхарт Шарма, 2007. "Зээлдүүлэгчийн эрх хэзээ ажилладаг вэ?" [Дэлхийн банкны бодлогын судалгааны ажлын баримт No4296](#); Жон Ахлквист болон Асем Пракаш, 2010. "ГШХО ба хөгжиж буй орнууд дахь гэрээ хэрэгжилтийн зардал," [Бодлогын шинжлэх ухаан](#), Спрингер, боть. 43(2), 181-200 хуудас, 6-р сар; Инесса Лав, 2011. "Шүүхээс гадуур шийдвэрлэх нь: Маргааныг өөр бусад аргаар шийдвэрлэх нь хэр үр дүнтэй вэ," үзэл баримтлалын тэмдэглэл №329, Дэлхийн банк групп, 10-р сар.

⁵⁴ МехназСафавиан, Сидхарт Шарма, 2007. "Зээлдүүлэгчийн эрх хэзээ ажилладаг вэ?" Дэлхийн банкны бодлогын судалгааны ажлын баримт No4296.

⁵⁵ Жон Ахлквист ба Асем Пракаш, 2010. Бодлогын шинжлэх ухаан, 2010, боть. 43, дугаар 2, 181-200.

⁵⁶ Нийслэлийн дүүргийн шүүхээр дамжуулан арилжааны гэрээний хэрэгжүүлтийг хангуулах асуудлыг шийдвэрлэхэд дунджаар 374 хоног, Сингапурт 164 хоног, Тонгад 350 хоног зарцуулдаг. ЗАНД бүс нутгийн дундаж нь 581 хоног байна. Эх сурвалж: Бизнес эрхлэхүй 2020.

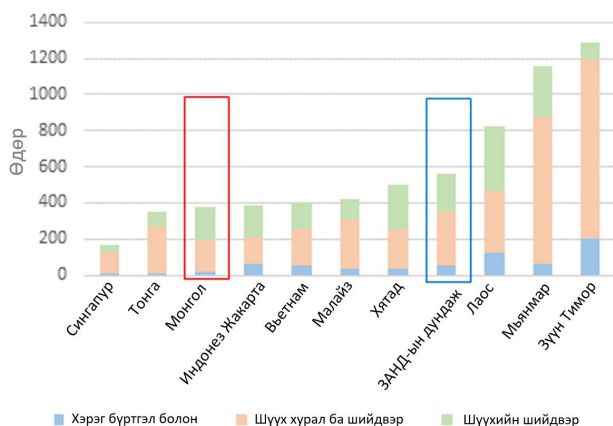
⁵⁷ Монгол Улсад гэрээний хэрэгжилтийг хангуулах зардал нэхэмжлэлийн үнийн дүнгийн 18.3%-тай тэнцдэг. ЗАНД бүс нутгийн дундаж нь нэхэмжлэлийн үнийн дүнгийн 47.2%-тай тэнцдэг ба харин зардал багатай орны тоонд Хятад (Бээжинд 17.5%; Шанхайд 15.1%), Хонг Конг, БНХАУ (18.3%), Тайланд (16.9%), Зүүн Тимор (16.5%) ордог. Эх сурвалж: Бизнес эрхлэхүй 2020

⁵⁸ Бизнес эрхлэхүй 2020.

⁵⁹ 2017 оны 06 дугаар сарын 09-ний өдөр батлагдсан уг хуулийг 2017 оны 07 дугаар сарын 01-ний өдрөөс эхлэн дагаж мөрдөж байгаа бөгөөд уг хуулийг <http://legalinfo.mn/law/details/12701?lawid> хаягаар орж үзэх боломжтой. Хуульд оруулсан гол өөрчлөлт нь "урамшууллын төлбөрийн гэрээ"-ний үндсэн дээр шүүхийн шийдвэр гүйцэтгэх албан тушаалтны урьдчилж авдаг байсан урамшууллыг халсан явдал юм. Үүний үр дүнд, шүүхийн шийдвэрийг биелүүлэхийн тулд ялсан талын одоо төлөх ёстой цорын ганц төлбөр нь дуудлага худалдаа явуулахтай холбоотой сонины зарын төлбөр болон гүйцэтгэх ажиллагааны зардлын төлбөр юм. Сүүлийнхийг Хууль зүйн сайдын 2013 оны 8 дугаар сарын 23-ны өдрийн А/181 тоот тушаалаар батлагдсан Шүүхийн шийдвэр гүйцэтгэх ажиллагааны зардал тогтоох тухай журмаар тогтоосон.

⁶⁰ Монгол Улс дахь Европ худалдааны танхимын 2021 оны баримт бичигт энэ хуулийг илүү ажиллагаатай, цар тахлын дараах нөхцөл байдалд тохируулан өөрчлөхийг зөвлөсөн. Дэлгэрэнгүй мэдээллийг: <https://resource4.sodonsolution.org/eurochamber/File/2021/11/08/lsjftg56pnmm6sb/FOREIGN%20INVESTMENT%20CHIMATE%20IN%20MONGOLIA-final%20printing.pdf> вэб хуудаснаас авна уу.

Зураг 6: Шүүхийн шийдвэр гүйцэтгэлийг хангах боломжтой нөхцөлд, арилжааны асуудлаар шүүхэд хандан хохирлоо барагдуулах нь тийм ч хэцүү биш.

Эх сурвалж: Бизнес эрхлэлтийн мэдээллийн сан.

48. Хэд хэдэн жижиг гадаадын хөрөнгө оруулагчид Монголын бизнесийн түншүүд гэрээгээ зөрчсөн, чухал шийдвэр гаргахдаа зөвлөлдөөгүй зэрэг үндэслэлгүй, ёс зүйгүй үйлдлээс болж хохирсон. Эдгээр жижиг хөрөнгө оруулагчдад Монголын шүүхэд хандан хохирлоо барагдуулах, үндэслэлтэй шийдлийг олоход хүндрэлтэй байгаа нь нэг талаар, гадаадын компаниуд харьцангуй бага зардлаар шүүхийн тогтолцоог өөрсөдөө ашигтайгаар урвуулан ашиглах магадлалтай гэсэн ойлголттой холбоотой. Шударга ёсыг хэрэгжүүлэхээс зайлсхийх, хойшлуулахын тулд бүх шатны шүүх болон Шүүхийн шийдвэр гүйцэтгэх ерөнхий газар («Гүйцэтгэх алба») аар дамжуулан шүүхийн ажиллагааг сунжруулдаг маш түгээмэл практик байдаг. Бусад зарим улс орнуудаас ялгаатай нь шүүхийн шийдвэр гүйцэтгээгүйтэй холбоотой төлбөрийн хүүгийн хуримтлал үүсдэггүй тул үүрэг гүйцэтгэгч буюу хэрэг хариуцагчид торгууль төлөх эрсдэлгүйгээр аль болох удаан хугацаанд хохирлыг төлөх эсвэл төлж барагдуулах боломж олгож, улмаар шүүхийн шийдвэрийг гүйцэтгэхгүй байх хүндрэлтэй байдалд хүргэдэг.⁶¹

49. Шүүн таслах ажиллагааны чанарыг мэдэгдэхүйц сайжруулах боломжтой. Арилжааны асуудлыг хянан шийдвэрлэдэг шүүн таслах ажиллагааны практик туршлагыг мэдэгдэхүйц сайжруулдаг олон улсын авууштай туршлага Монголд дутагдсаар байна. Захиргааны хэргийн дагнасан шүүх, хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа нь төрийн байгууллагын эсрэг гаргасан нэхэмжлэлийг

шийдвэрлэхэд харьцангуй үр дүнтэй гэж үздэг ч бага дүнтэй нэхэмжлэлийг шуурхай шийдвэрлэх арилжааны дагнасан танхим, арилжааны шүүх, жижиг хэргийн шүүх байдаггүй. Түүнчлэн, хуулиар урьдчилан тооцоолоогүй, онцгой нөхцөл байдал үүссэнээс бусад тохиолдолд түр завсарлага авах буюу шүүх хурлыг хойшлуулахыг хязгаарладаг ч, бодит байдал дээр ийм дүрмийг тэр бүр дагаж мөрддөггүй тул нэхэмжлэгч болон шүүгдэгч нарыг шүүх ажиллагаа сунжрах тактикт өртөмтгий болгодог. Цаашилбал, эвлэрүүлэн зуучлалыг зохицуулсан нэгдсэн хууль байгаа ч талууд энэ аргыг хэрэглэхийг эрэлхийлэх санхүүгийн хөшүүрэг байхгүй байна. Эцэст нь, шүүх хуралдааны өмнөх сонсголын талаар иргэний хэрэг шүүхэд хянан шийдвэрлэх тухай хууль тогтоомжид заагаагүй бөгөөд шүүгч, өмгөөлөгч нарт хэрэг хянан шийдвэрлэх цахим хэрэглүүрээр хангагдаагүй байдаг. Давж заалдах шатны болон дээд шүүх зэрэг бүх шатны шүүх дэх арилжааны хэргийн шийдвэрүүдийг цахимаар гаргах шаардлагатай байдаг ч шүүхийн автоматжуулалтын түвшин доогуур байна. Хэргийн цахим бүртгэл, хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны цахим үйлчилгээ, шүүхийн төлбөр, хураамжийг цахимаар төлөх боломж хараахан бүрдээгүй байна.

50. Шүүхийн шийдвэр гүйцэтгэх тухай хууль цагаа өнгөрөөсөн, олон улсын сайн туршлагад зохицоогүй байна. Одоогийн хууль Монгол Улс эдийн засаг санхүүгийн хямралд орсон үе болох 2017 оны 6-р сард хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж эхэлсэн. Цар тахлын дараах эдийн засгийн шинэ нөхцөл байдлыг харгалзан шүүхийн шийдвэрийг оролцогч талуудад хүндрэл учруулахгүйгээр үр дүнтэй гүйцэтгэх нөхцөлийг хангахын тулд хуулиа эргэн харж, шинэчлэх нь зүйтэй. Жижиг нэхэмжлэл, арилжааны хэргийг хянан шийдвэрлэдэг тусгайлсан, хялбаршуулсан процесс байхгүй байгаа нь талуудын, тэр дундаа худалдаачид, хөрөнгө оруулагчдын ашиг сонирхолд нийцдэггүй урт хугацааны саатал, нарийн төвөгтэй үйл явц үргэлжлэхэд хүргэж байна.

51. Ихэнх хөгжиж буй эдийн засагтай орнуудын нэгэн адил Монгол Улс аж үйлдвэр, худалдааг урт хугацаанд хөгжүүлэхийн тулд найдвартай, үр ашигтай шүүхийн тогтолцоог хөгжүүлэхийг эрмэлзэх нь зүйтэй. Үүний тулд, шүүхийн төсвийг нэмэгдүүлэхийн зэрэгцээ арилжааны маргааныг шийдвэрлэх тодорхой хэрэгцээний талаарх шүүх

⁶¹ Олон улс оронд зээлийн хүүг ихэвчлэн тогтмол түвшинд, төв банкны бодлогын хүүгээс хэдэн хувиар дээгүүр тогтоодог. Жишээлбэл, Австрали, Хонг Конгийн жишээг үзнэ үү: <https://www.fedcourt.gov.au/forms-and-fees/interest-rates> болон https://www.judiciary.hk/en/court_services_facilities/interest_rate.html

ажиллагааны арга барилыг өөрчлөх ёстой. Хувийн хэвшлийн үр ашгийн төлөөх зорилго болон мөн арилжааны гэрээ хэлцлийн гүйцэтгэл, өр, барьцаа хөрөнгийн асуудалд шүүгчдийн зүгээс шударга хандах явдлыг дэмжих хэрэгтэй. Гэрээний хэрэгжилт болон маргаан шийдвэрлэх ажиллагааг бизнес эрхлэгчдэд хялбар дөхөм болгон сайжруулах нь бизнесийн харилцаанд итгэх итгэлийг бий болгох, хугацааны уртад арилжааны практик үйл ажиллагааг сайжруулахад чухал үндэс суурь болж өгнө. Үнэнч шударга нэхэмжлэгч нь эрхээ шударгаар, зардал багатайгаар хэрэгжүүлэх боломжийг олгох ёстой. Үгүй тохиолдолд, шүүх эрх мэдлийн тогтолцоо үр ашиггүй байсны шууд үр дагавар нь хувийн хэвшлийнхний дунд гэрээгээр хүлээсэн үүрэг бүхий бизнесээс илүүтэй гэр бүл, хувийн харилцаандаа тулгуурлан бизнесээ хөгжүүлэх хандлага давамгайлахад хүргэдэг.

52. Энэхүү зорилгод хүрэхийн тулд Монгол Улс шүүх тогтолцооны ажиллагаа, ялангуяа шүүгч, шүүхийн ажилтнуудыг арилжааны эрх зүйн чиглэлээр сургах асуудлыг судалж үзэх шаардлагатай. Ажиглагчдын үзэж байгаагаар, олон шүүгчид орчин үеийн бизнесийн үйл ажиллагааны нарийн төвөгтэй байдлын талаар мэдлэг, ойлголтгүй байна. Банкны эрх зүй, баталгаатай гүйлгээ, оюуны өмчийн эрх зэрэг шинээр гарч ирж буй зарим хууль эрх зүйн хүрээний бизнесийн үйл ажиллагаа, эрх зүйн асуудлын нарийн төвөгтэй байдлын талаар хангалттай мэдлэгтэй шүүгч цөөхөн байдаг. Шүүгчдэд зориулсан сургалтыг (а) хувийн хэвшил, хуулийн их, дээд сургууль, хуулийн мэргэжил хоорондын харилцаа, хамтын ажиллагааг нэмэгдүүлэх; (б) шүүгчдийн боловсролыг тасралтгүй дээшлүүлэх; (в) арилжааны маргааныг хянан шийдвэрлэх чиглэлээр шүүх, шүүгчийг мэргэшүүлэх замаар сайжруулж болох юм.

53. Түүнчлэн шүүхийн тогтолцооны үйл ажиллагаа нь хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай дүрэм журмын шинэчлэлээс ихээхэн шалтгаална. Эдгээр дүрэм журам нь шүүгчдэд тодорхой удирдамж чиглэл өгөх, муу санаа агуулсан нэхэмжлэгч нар шүүхийн үйл ажиллагааг урвуулж ашиглахаас урьдчилан сэргийлэх, шударга ёсонд хүрэх боломжийн зардлыг тодорхойлох ёстой. Шүүхийн шийдвэр гүйцэтгэх албан хаагчид ч хариуцлага хүлээдэг байх ёстой. Хэрэв шүүхийн захирамж буюу шийдвэрийг үр дүнтэй гүйцэтгэх боломжгүй бол шүүх хуралдааны бүхий л ажиллагаа дэмий хоосон зүйл болж хувирна. Барьцаа хөрөнгийг буцаан авах, хураах зэрэг жишээ Монголд ихэвчлэн

тохиолддог гэдгийг жигтэй баримт нотлон харуулдаг.

54. Гол зөвлөмж:

- Шүүх ажиллагааг автоматжуулах, цаг хугацааны стандартыг чанд мөрдөх, шүүх хуралдааныг хойшлуулах, үргэлжлүүлэх үйл явцад илүү хатуу дэг журам нэвтрүүлэх замаар хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааг сайжруулах.
- Шүүхийн шийдвэр гүйцэтгэх тухай хуулийг шинэчлэн найруулж, мэдэгдэл хүргүүлэх, гүйцэтгэх ажиллагааг чангатгах.
- Арилжааны маргааныг хянан шийдвэрлэх дагнасан арилжааны шүүх (эсвэл Танхим) байгуулах, арилжааны хэрэг хянан шийдвэрлэх шүүгчдийг зохих түвшинд сургаж бэлтгэх асуудлыг судалж үзэх.
- Бага дүнтэй нэхэмжлэлийг түргэн шуурхай, үр дүнтэй шийдвэрлэхийн тулд бага дүнтэй нэхэмжлэлийн шүүх (эсвэл Танхим) байгуулах талаар бодолцож үзэх.
- Шүүхийн цахим хэрэг бүртгэл, шүүх хуралдааны цахим үйлчилгээ, шүүхийн хураамжийн цахим төлбөр тооцоог нэвтрүүлэх, өмгөөлөгч, шүүгчдэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны арга хэрэгсэл бүхий цахим шүүхийн тогтвортой тогтолцоог хөгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх замаар шүүхийн автоматжуулалтыг сайжруулах.
- Арилжааны хэргээр эвлэрүүлэн зуучлах оролдлого хийж буй этгээдэд урамшууллын хөшүүрэг хэрэглэх замаар маргааныг өөр бусад арга буюу хувилбараар шийдвэрлэх (МӨХШ)-д түлхэц үзүүлэх.

V

АЖ АХУЙН ҮЙЛ АЖИЛЛАГАА ЭХЛҮҮЛЭХ, АЖИЛЛУУЛАХ ЖУРМЫГ ХЯЛБАРЧЛАХ

-
- a. Аж ахуйн нэгжийн улсын бүртгэл
 - b. Барилга, цахилгаан, үл хөдлөх хөрөнгийн улсын бүртгэлийн журам
 - c. Бизнесийн эрхлэх зөвшөөрөл ба тусгай зөвшөөрөл
 - d. Бизнесийн үйл ажиллагааны хяналт шалгалт
 - e. Гаалийн бүрдүүлэлтийн горим

а. Аж ахуйн нэгжийн бүртгэл

55. Монгол Улс 2010-аад оны эхэн үед аж ахуй эрхлэх үйл явцыг хялбарчлахад чиглэсэн арга хэмжээг авч хэрэгжүүлсэн байдаг.

2011 оны аравдугаар сард УИХ Компанийн тухай хуулийг шинэчлэн баталсан. Мөн онд хэрэгжиж эхэлсэн шинэчилсэн хуулиар компани байгуулахад шаардагдах хөрөнгийн доод хэмжээг хассан. Үүнээс хоёр жилийн дараа буюу 2013 онд Улсын бүртгэлийн ерөнхий газар компани үүсгэн байгуулах баримт бичгийг нотариатаар батлуулахыг шаардахаа больсон.⁶² Түүнчлэн төрийн хоёр байгууллагын хооронд шинээр бүртгүүлсэн аж ахуйн нэгжийн бүртгэлийн мэдээг үе үе солилцож байхаар Татварын ерөнхий газартай гэрээ байгуулаад байна. Улмаар 2015 оны 1-р сард УИХ-аас Хуулийн этгээдийн улсын бүртгэлийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгыг баталсан бөгөөд, ингэснээр УБЕГ-ын Хуулийн этгээдийн улсын бүртгэлийн газар (ХЭУБГ) гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжийн бүртгэлийг ажлын арав хоногийн дотор, дотоодын аж ахуйн нэгжийн бүртгэлийг ажлын хоёр өдрийн дотор хийх хуулийн зохицуулалттай болсон. Үүний дараа УИХ 2018 оны 11 дүгээр сарын 01-ний өдрөөс хэрэгжиж эхэлсэн Хуулийн этгээдийн улсын бүртгэлийн тухай шинэчилсэн хуулийг 2018 оны 6 дугаар сарын 21-ний өдөр баталж, хуулийн хугацаанд бүрэн хэрэгжиж эхлээгүй байсан цахим бүртгэлийн системийг нэвтрүүлсэн байна.⁶³

56. Аж ахуйн үйл ажиллагаа эрхэлж эхлэхийн тулд, төрийн янз бүрийн байгууллагуудын хооронд гүйлгэдэг хэвээр байна. УБЕГ 2018 оноос эхлэн төрийн үйлчилгээг цахимжуулж, нийгмийн даатгал, татвар, гааль зэрэг бусад байгууллагатай ажлын уялдаа холбоог сайжруулснаар аж ахуйн нэгжийн бүртгэл, төрөл бүрийн бичиг баримт олгох үйлчилгээнд мэдэгдэхүйц өөрчлөлт хийж эхэлсэн. Зарчмын хувьд дотоодын хуулийн этгээдийг бүртгэхтэй

холбоотой үйл ажиллагаа явуулахад ердөө хоёрхон хоног шаардагдах ёстой. УХГ-аас 2019 оны хоёрдугаар сард байгуулсан Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжийг бүртгэх ажлыг Нэг цэгийн үйлчилгээний төв (НЦҮТ)-ийн дэргэдэх төлөөллийн нэгжүүд хариуцан ажиллаж эхлээд байгаа.⁶⁴ НЦҮТ-ийн бусад оролцогчдод Татварын ерөнхий газар, Гадаадын иргэн, харьяатын газар, Нийгмийн даатгалын ерөнхий газар зэрэг байгууллага багтдаг. НЦҮТ нь гадаадын хуулийн этгээдийн бүртгэлд тусалцаа үзүүлэхээс гадна хөрөнгө оруулалтын эрх зүй, хөрөнгө оруулалтын татварын болон татварын бус дэмжлэг, баталгааны зөвлөгөө, болон мэдээллээр хангадаг. Хөрөнгө оруулагчдын оршин суух зөвшөөрлийн өргөдлийг цахим хэлбэрээр хүлээн авч байна. Гэсэн хэдий ч бодит байдал дээр аж ахуй эрхлэгчид бизнесээ эхлүүлэх, ажиллуулахын тулд ХЭУБГ, орон нутгийн татварын алба, нийгмийн даатгалын хэлтэс зэрэг хэд хэдэн байгууллагатай биечлэн харилцах шаардлагатай хэвээр байна. Мөн аж ахуйн нэгжүүд ХЗДХЯ-аас өгсөн тодорхой дугаартай компанийн тамга, тэмдэг авах шаардлагатай хэвээр байна.⁶⁵ Сүүлийн саруудад ялангуяа ХЭУБГ-аас үзүүлж буй үйлчилгээний талаар томоохон ахиц дэвшил гарсан.⁶⁶ Цаашид, бизнес эхлүүлэх үйл явцыг дуусгахын тулд шаардлагатай бичиг баримтыг цаасан хэлбэрээр ирүүлэх, аль нэг байгууллагад биечлэн очих шаардлагагүй болгож, хүнд суртлыг багасгахын тулд НЦҮТ-ийн албан ёсны бүх үйлчилгээг үр дүнтэй цахим нэг цонхны интерфэйсийн системээр хангах шаардлагатай.⁶⁷

57. Бүртгэлийн үйл явцыг бүхэлд нь цахимжуулснаар байгууллага хоорондын ажлын уялдаа холбоо, харилцан ажиллах чадвар сайжирна. Улсын бүртгэлийн ерөнхий газраас эрхэлж буй бизнесийн бүртгэл нь улс орныг бүхэлд нь хамардаг бөгөөд аж ахуйн

⁶² УБЕГ-ын 2013 оны 2-р сарын 26-ны өдөр батлагдсан журам.

⁶³ Тухайлбал, 2022 оны 6-р сард ярилцлага өгсөн хувийн хэвшлийн төлөөлөл 2022 оны 4-р сарын байдлаар гэхэд гадаадын хөрөнгө оруулалттай компанийг цахимаар бүртгүүлэх боломжгүй байгаа талаар мэдээлсэн. Вэб хуудсыг үзнэ үү: www.invest-assist.gov.mn

⁶⁴ Вэб хуудсыг үзнэ үү: www.invest-assist.gov.mn

⁶⁵ Хууль зүй, дотоод хэргийн сайдын 2018 оны 11-р сарын 19-ний өдрийн А/216 тоот тушаал.

⁶⁶ 2022 оны 6-р сард ярилцлагад хамрагдсан ХЭБГ-ын ажилтнууд цахим Монголоор дамжуулан хуулийн этгээдийн өвөрмөц оноосон нэрийг захиалах, холбогдох бичиг баримтыг бүрдүүлэх, аж ахуйн нэгжийг цахимаар бүртгүүлэх боломжтой болсон талаар мэдээлсэн. Тэд мөн бүртгэлийн системийг сажруулсан учраас сүүлийн үед өргөдөл гаргагчид ХЭБГ-т зөвхөн нэг удаа очиж бүртгүүлэн гэрчилгээ авах боломжтой гэж мэдэлсэн. ДБГ-ийн баг өдөр тутмын практикт эдгээр мэдээллүүд үнэн зөв эсэхийг бие даан шалгаж чадахгүй болохыг анхаарна уу.

⁶⁷ Хуулийн этгээдийн улсын бүртгэлийн тухай хуульд, энэ хуульд заасан бүртгэлийн үйлчилгээг цахимаар авах боломжтой гэж заасан байдаг. Харин дээрх хуулийн 12.4-т "Цахим хэлбэрээр өргөдөл гаргагч энэ хуулийн 12.1-д заасны дагуу улсын бүртгэлд бүртгэх тухай мэдэгдэл хүлээн авсан өдрөөс хойш энэ хуулийн 16.1, 16.2, 16.3-т заасан, эх хувь нь шаардлагатай баримт бичгийг улсын бүртгэлийн байгууллагад ажлын 5 өдрийн дотор хүргүүлнэ" гэж заасан.

нэгжүүдэд олгосон бизнесийн өвөрмөц дугаар (БӨД)-аар тэдгээрийг тодорхойлдог. Одоогоор Монголд компанийн бүртгэлийн үйл ажиллагааг бүхэлд нь хамарсан цахим систем байхгүй. Үүнээс шалтгаалаад, өргөдөл гаргагчид холбогдох өөр байгууллагуудтай тус тусад нь харьцах шаардлагатай тулгардаг бөгөөд ихэвчлэн нэг ижил баримт бичгийг өөр өөр байгууллагуудад дахин дахин ирүүлдэг.⁶⁸ Компанийн бүртгэлийг цахим хэлбэрээр хадгалдаг хэдий ч, бүртгэгч болон бусад байгууллагуудын хооронд цахим мэдээлэл солилцох ажил бараг хийгдээгүй байна. Эцэст нь, компанийн бүртгэлийг хайх боломжгүй, өмчлөлийн өөрчлөлтийг цахимаар бүртгэдэггүй, цахим гарын үсгийг компанийн бүртгэлд ашигладаггүй.⁶⁹ Мөн, бүртгэлтэй аж ахуйн нэгжүүдийн талаарх олон нийтэд нээлттэй мэдээлэл нэлээд хязгаарлагдмал байна (өөрөөр хэлбэл зөвхөн компанийн нэр, хаяг, итгэмжлэгдсэн төлөөлөгчид, шууд хувьцаа эзэмшигчид гэх мэт мэдээллийг л ихэнхдээ оруулсан байдаг).⁷⁰

58. Гол зөвлөмж:

- Улсын бүртгэлийн ерөнхий газар, орон нутгийн татварын алба, орон нутгийн нийгмийн даатгалын хэлтэс хоорондын мэдээллийн солилцоог нэмэгдүүлж, системийн уялдаа холбоог сайжруулах,

- Бизнесийн өгөгдөл, мэдээллийн агуулах болох бизнесийн бүртгэлийн чанар, найдвартай байдал, ил тод байдлыг хангахад тохиромжтой практик механизмыг баталгаажуулах,
- Бизнес эхлүүлэх бүх процедурт үр дүнтэй цахим нэг цонхны интерфэйсийн системийг бий болгож, шаардлагатай бичиг баримтыг цаасан хэлбэрээр ирүүлэх болон/эсвэл өргөдөл гаргагч болон эрх бүхий байгууллагын хооронд биечлэн харилцах шаардлагагүй болгох,
- Компанийн тамга тэмдэг авах шаардлагыг халж, төрийн захиргааны байгууллагатай харилцах өдөр тутмын практик үйл ажиллагаанд шаардлагагүй гэдгийг баталгаажуулах,
- Урт хугацаандаа, төрийн бүх байгууллагуудад бизнесийн мэдээллийг дамжуулах, хуваалцах чадвартай, харилцан ажиллах боломжтой МХХТ-ийн системийг хөгжүүлэх нөхцлийг бүрдүүлэх буюу баталгаажуулах.

в. Барилга, цахилгаан, эд хөрөнгийн бүртгэлтэй холбоотой зохицуулалт

59. Эд хөрөнгийн бүртгэл, барилга барих зөвшөөрөл, цахилгаан эрчим хүчний хүртээмжийг хэмжих “Бизнес эрхлэхүй 2020”-д ашигладаг шалгуур үзүүлэлтийн хамгийн сүүлийн үеийн мэдээлэл, оноог тоймлон үзэхэд, Монгол Улс төрийн байгууллагуудтай харилцах журам, харилцааг улам хялбарчилж, багасгах боломжтой болохыг харуулж байна. Монгол Улс мөрдөгдөж буй журмын дагуу зардлаа хэмждэг өгөгдлийн хувьд харьцангуй сайн байгаа хэдий ч үе шатуудын тоо, хэрэгжүүлэх хугацааг хэмждэг өгөгдлийн үзүүлэлтээр ЗАНД-н бүс нутгийн дунджаас доогуур байна. Шилдэг туршлагыг нэвтрүүлж, ил тод байдлыг сайжруулж, цахим гүйлгээ хийхэд дижитал технологийг ашиглахын тулд хууль

тогтоомжийг олон удаа өөрчилж, шинэчлэн найруулсан ч төрийн байгууллагуудтай ажиллах журам, харилцааг үр дүнтэй хялбаршуулахын тулд цаашид илүүтэй хүчин чармайлт гаргах шаардлагатай хэвээр байна.

60. Монгол Улс барилгын чанарын хяналтаа олон улсын хэд хэдэн шилдэг туршлагатай нийцүүлсэн. Барилгын тухай хууль тогтоомжийг цахимаар чөлөөтэй олж үзэх боломжтой. Эдгээрт барилгын ажилд тавигдах нөхцөл шаардлага, шаардлагатай урьдчилсан зөвшөөрөл, төлбөрийн хуваарийг ерөнхийд нь тодорхой зааж өгсөн байдаг. Бүтцийн гажиг согог, асуудалд хариуцлага хүлээх талуудыг хууль тогтоомжоор тодорхой

⁶⁸ Тухайлбал, Нийгмийн даатгалын дугаар авах, татвар төлөх, НӨАТ-ын дугаар авахын тулд бүртгүүлэхдээ улсын бүртгэлийн гэрчилгээний хуулбарыг өгөх ёстой.

⁶⁹ Бизнес эрхлэхүй мэдээллийн сан. Энэ мэдээллийг 2022 оны 3-р сард хувийн хэвшлийнхэнтэй хийсэн ярилцлагаар баталгаажуулсан. Цахим гарын үсгийн тухай шинэ хууль хэрэгжиж эхэлснээр ийм байдал өөрчлөгдөх магадлалтай.

⁷⁰ ЕСБХБ. Монгол дахь бизнесийн өөрчлөн байгуулалтын үнэлгээ.

заасан байдаг ба барилга угсралтын ажилд оролцож буй ажиллагчид нийтийн хариуцлага, бие махбодын гэмтэл (амь насын даатгал гэх мэт), гуравдагч этгээдийн эд хөрөнгө, гүйцэтгэгчийн даатгалд заавал хамрагдсан байх зохицуулалттай. Мөн мэргэжил, мэргэшлийн гэрчилгээжүүлэлт нь олон улсын шилдэг туршлагад нийцдэг.⁷¹ Барилга угсралтын ажил эхлэхээс өмнө гуравдагч этгээд (тусгай зөвшөөрөлтэй архитекторууд эсвэл инженерүүд) тухайн барилгын ажлын төлөвлөгөө одоо байгаа барилгын дүрэм журмыг дагаж мөрдөж байгаа эсэхийг баталгаажуулах шаардлага тавигддаг. Барилга угсралтын ажлын явцад хяналт шалгалтыг үе шаттайгаар хийдэг бөгөөд барилгын ажлын явцад тодорхой хугацаанд эсвэл төлөвлөөгүй (жишээлбэл, аюулгүйн ажиллагааны стандарт, ажлын нөхцөлтэй холбоотой бол) буюу гэнэтийн хяналт шалгалт хийдэг. Барилгын ажил дууссаны дараа холбогдох байгууллагаас эцсийн шалгалтыг хийж, барилга нь холбогдох стандартад нийцэж, ашиглалтад ороход бэлэн эсэхийг шалгадаг. Эдгээр дурдсан сайн туршлагыг хэрэгжүүлж буй хэдий ч, Монголд эрсдэлд суурилсан хяналт шалгалтын тоо, төрөл нь барилгын эрсдэлийн тодорхой ангиллаас хамаардаг уялдаа холбоотой хяналт шалгалтын тогтолцоо дутмаг хэвээр байна.⁷²

61. Монгол Улсад барилгын зөвшөөрөл олгох үйл явц нь олон эрх бүхий байгууллагатай олон удаа харилцаж ажиллах шаардлагатай тулгардаг тул үр ашиггүй хэвээр байна. Барилгын компаниуд болон бүтээн байгуулагчид барилгын зөвшөөрөл авахаас өмнө олон янзын байгууллагуудад хандах, ихэвчлэн түвэгтэй горим журмыг дагаж мөрдөх шаардлагатай байдаг. Цогц буюу нарийн төвөгтэй барилгуудын хувьд эдгээрт холбогдох Гал түймэртэй тэмцэх газар, Хот төлөвлөлт, хөгжлийн газраас (ХТХГ) урьдчилан зөвшөөрөл авах, дулаан, цахилгаан, ус, бохир усны шугам сүлжээний

ханган нийлүүлэгчдийн техникийн нөхцөлийг дагаж мөрдөх зэрэг багтана. ХТХГ-аас барилгын зөвшөөрөл авахад гурван долоо хоногоос багагүй хугацаа шаардагдах боловч урьдчилсан нөхцөл нь хэдэн сараас нэг жил хүртэл үргэлжлэх бөгөөд авлигад өртөмтгий байдаг.⁷³

62. Цахилгаан түгээх сүлжээнд шинээр холболт хийх нь улам хүндрэлтэй болж байна. Монгол Улсад цахилгаан эрчим хүчээр найдвартай хангагдахын тулд Зүүн Ази, Номхон далайн бүс нутгийн аль ч улс орноос илүүтэй эрх баригчид болон гадны талуудтай харилцах шаардлагатай тулгардаг.⁷⁴ Улаанбаатар хотод барилга байгууламжаа цахилгаан түгээх сүлжээнд холбохын тулд компаниуд зөвхөн нийтийн аж ахуйн үйлчилгээний байгууллагуудтай төдийгүй Замын газар, Цагдаагийн газар, Хотын захиргаа, тусгай зөвшөөрөлтэй гүйцэтгэгч, зураг төслийн компаниуд зэрэг олон оролцогч талуудад ханддаг. Энгийн тохиолдолд энэ үйл явц нь гурван сар хүртэл үргэлжлэх бөгөөд нэг хүнд ногдох орлогын 600 орчим хувьтай тэнцэхүйц хэмжээний зардал гаргадаг. Түүнчлэн, цахилгаан тасалдлын дундаж давтамж, үргэлжлэх хугацаа нэлээд өндөр бөгөөд түгээлтийн хангамж нь үйлчилгээг сэргээх автомат механизмгүй байдаг.⁷⁵ Цахилгаан эрчим хүчний дэд бүтэц хуучирч өсөн нэмэгдэж буй эрчим хүчний хэрэгцээг хангахад шаардлагатай хуваарилах хүчин чадалгүй болох төлөв ажиглагдаж байна.⁷⁶ Уул уурхай, хүнд үйлдвэрийн салбарын өнөөгийн эрчим хүчний хэрэглээний дөнгөж 44 хувийг дотоодоосоо цахилгаан эрчим хүчээр хангадаг бол үлдсэн 56 хувийг авто үүсгүүр буюу Хятадаас импортоор авдаг (0.10 ам.доллар/кВт.ц өртөгтэй).⁷⁷

63. Монголын эрчим хүчний салбар нь эрчим хүчний үр ашиг багатай, нүүрстөрөгчийн агууламж өндөртэй, хуучирсан, нүүрсээр ажилладаг дулааны цахилгаан станц (ДЦС)-

⁷¹ Архитектурын төлөвлөгөө нь одоо байгаа барилгын дүрэм журамд нийцэж байгаа эсэхийг магадлах үүрэгтэй мэргэжилтнүүд болон барилгын ажилд хяналт тавих үүрэг хүлээсэн хүмүүс хоёулаа холбогдох их дээд сургууль төгссөн, гэрчилгээ олгох шалгалтанд тэнцсэн, архитектор, инженерийн тусгай зөвшөөрөлтэй, хамгийн багадаа тодорхой хэдэн жил ажилласан туршлагатай байх ёстой.

⁷² Энэхүү үнэлгээ нь Бизнес эрхлэхүй (2020) тайлангийн «барилгын чанарын хяналтын индекс»-д үндэслэгдсэн болно. Дэлхийн банкны мэдээллийн сангаас харахад Монгол улс барилгын чанарын хяналтын 15 онооноос 14 оноо авсан байна. Барилга угсралтын үе шатанд хэрэгжсэн эрсдэлд суурилсан хяналт шалгалтын хатуу тогтолцоо дутмаг байгаатай холбоотой 15-аас нэг оноо доогуур оноо авчээ. Дэлгэрэнгүй мэдээллийг: https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreconomies/mongolia#DB_dwcp хаягаар орж авна уу?

⁷³ 2022 оны 3-р сард хийсэн Дэлхийн банкны ярилцлагаас харахад.

⁷⁴ Энэ сэдвийн талаарх мэдээллийг дараах хаягаар орж авах боломжтой: <https://www.worldbank.org/en/programs/business-enabling-environment/doing-business-legacy>

⁷⁵ 2019 онд Монгол Улсын хувьд системийн тасалдлын дундаж индекс (SAIDI) 62 цаг байсан бол Системийн дундаж тасалдлын давтамжийн индекс (SAIFI) жилд 15 удаа байсан. Мэдээллийг https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreconomies/mongolia#DB_ge хаягаар орж авах боломжтой.

⁷⁶ Дэлхийн банк 2020. Mongolia InfraSAP. Холболт болон эдийн засгийг төрөлжүүлэх дэд бүтэц.

⁷⁷ Дэлхийн банк. 2020. Mongolia InfraSAP. Холболт ба эдийн засгийг төрөлжүүлэх дэд бүтэц.

аас үндсэндээ бүрддэг. Нийт цахилгаан эрчим хүчний хэрэглээний 74 хувийг төрийн өмчит нүүрсээр ажилладаг ДЦС, 5 хувийг сэргээгдэх эрчим хүч (СЭХ)-ээр хангаж байна.⁷⁸ Үлдсэн хэсгийг нь Орос, Хятадаас импортолдог. Монгол улс нь өөрийн хэрэгцээг болон хөрш зэргэлдээ орнуудыг илүү цэвэр эрчим хүчний эх үүсвэрээр хангахуйц хэмжээний асар их СЭХ-ний нөөцтэй орон. Тус улс салхины асар их нөөцтэй ба нарны болон усны эрчим хүчний сайн нөөцтэй. Ногоон эрчим хүч үйлдвэрлэх, дамжуулах үйл ажиллагааг дэмжих, зохицуулах зорилгоор 2007 онд Сэргээгдэх эрчим хүчний тухай хууль батлагдсан. Уг хуулиар сэргээгдэх эрчим хүчний эх үүсвэр болон сэргээгдэх эрчим хүчний эх үүсвэрт дэмжих тариф (FiTs) тогтоож, ЖДҮ эрхлэгчдийн импортоор оруулж ирэх сэргээгдэх эрчим хүчний цахилгаан станцын тоног төхөөрөмж, материалыг импортын татвар, нэмэгдсэн өртгийн албан татвараас чөлөөлсөн. Мөн Засгийн газар ОХУ, БНХАУ-ын хооронд өндөр хүчдэлийн тогтмол гүйдлийн (HVDC) цахилгаан дамжуулах системийг Монголоор дамжуулан байгуулахыг хөхүүлэн дэмждэг.⁷⁹ ДБГ-ын техникийн туслалцаа нь тогтвортой хөргөлтийн технологи болон/эсвэл СЭХ-тэй нэгтгэхтэй холбоотой ажил⁸⁰ болон сүлжээнд холбогдсон нарны цахилгаан (PV) эрчим хүч үйлдвэрлэх⁸¹ тэр дундаа ногоон технологийг дэмжих, нэвтрүүлэх тарифын шинэчлэлтэй холбоотой барилгын ажилд дэмжлэг үзүүлж байна.

64. Монгол Улсын газар нутгийн дийлэнхийг төр өмчилдөг. Газар нутгийн 5 хүрэхгүй хувь нь хувийн хэрэгцээнд, үлдсэн хэсэг нь төрийн мэдэлд байдаг. Төрийн мэдлийн газрыг хувийн хэвшлийнхэн голчлон уул уурхайн зориулалтаар түрээслэх боломжтой, харин гадаадын өмчлөлийг хориглодог.⁸² Газрын тухай хуулиар, газрыг 15-60 жилээр

эзэмшүүлэх, үүнийг үргэлжлүүдээд 40 жилээр сунгах боломжтой.⁸³ Үүний нэгэн адил газар эзэмшиж ашиглах эрхийг нэг удаа сунгах боломжтойгоор таван жилийн хугацаатай олгодог. Нийт газар нутгийн 72 хувийг эзэлдэг, “нийтийн өмчлөлийн газар” болон хамтын менежментээр ашиглах боломжтой бэлчээрийн газар нутаг үүнд хамаарахгүй буюу онцгой тохиолдол гэж үзнэ.⁸⁴ Үлдсэн газар нутгийг ургамал, амьтныг хамгаалах зэрэг тусгай хуулиар хамгаалдаг⁸⁵ (жишээлбэл, Ойн тухай хууль, Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хууль).

65. Монгол Улсын газар зохион байгуулалтын үйл ажиллагаа нь нүсэр, зардал ихтэй үйл явцаас бүрддэг. Газрын харилцаа, өмчлөх эрхийн тухай, газрын үнэлгээтэй холбоотой хуулиуд, эдгээрт оруулсан олон удаагийн нэмэлт, өөрчлөлтүүд олон нийтийг төөрөгдүүлж, тодорхойгүй байдалд хүргэж байна. Газрын тухай хууль нь анх 2002 онд батлагдсан бөгөөд батлагдсан цагаас нь хойш нийт 32 удаа нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан.⁸⁶ Газар зохион байгуулалтын үйл ажиллагаанд ЗГ болон орон нутгийн засаг захиргааны олон байгууллага оролцдог.⁸⁷ Эдгээр олон институци, ашиг сонирхлын харилцан үйлчлэл нь байгууллага хоорондын ажлын уялдаа холбоо дутмаг, өндөр өртөгтэй үйл ажиллагаа явуулахад хүргэдэг.⁸⁸ Үүнээс гадна орон нутагт үзүүлж буй үйлчилгээний чанар өөр хоорондоо хэт ялгаатай.⁸⁹

66. Өмчлөх эрх болон кадастрын зургийг бүртгэх мэдээллийн сан тусдаа, салангид байна. Эд хөрөнгийн бүртгэлийн үйл ажиллагааг УБЕГ-ын Үл хөдлөх эд хөрөнгийн бүртгэлийн газар хариуцан ажиллаж байна. Хүндрэл, чирэгдлийг (барьцаалах, моргейж гэх мэт) шалгах иж бүрэн, ажиллагаатай мэдээллийн сантай. Өмчлөх эрхийн гэрчилгээг сканнердсан

⁷⁸ Монгол Улсад 2021-2027 хэрэгжүүлэх жилийн хуваарьтай олон жилийн тусгайлсан хөтөлбөр.

⁷⁹ Ногоон эдийн засгийн төлөөх түншлэл. 2014. Монгол Улсын ногоон эдийн засгийн шилжилт: Шүүмжлэлтэй хандсан тайлан.

⁸⁰ Ухаалаг засаг II төсөл. P176631. 2022 оны 5-р сар

⁸¹ Эрчим хүчний төсөл-2. P152343.

⁸² Баркус, Эйч. Р. (2018). Өрсөлдөөнтэй орон зай, маргаантай амьжиргаа: Монголын бэлчээрийн менежмент ба газар эзэмшлийн шинэчлэлийн тойм. Газарзүйн тойм, 108(1), 138–157. Нийтлэлтэй: <https://landportal.org/book/narratives/2021/mongolia#ref25> сайт руу орж танилцах боломжтой.

⁸³ Нийтлэлтэй: <https://landportal.org/book/narratives/2021/mongolia#ref25> сайт руу орж танилцах боломжтой.

⁸⁴ Жендэр ба газар өмчлөлийн эрхийн мэдээллийн сан дахь улс орнуудын профил. НҮБ-ын Хүнс, хөдөө аж ахуйн байгууллага. <http://www.fao.org/gender-landrights-database/country-profiles/en/>

⁸⁵ Нямдорж, Б., Молен, П. ван дер, & Туладхар, А. М. (2014). Монголын хот суурин дахь газар хувьчлал: Ажиглалт. Судалгааны тойм, 46(335), 90–96.

⁸⁶ Газрын тухай хуулийн хамгийн сүүлийн шинэчилсэн найруулгын төсөлд Газрын ерөнхий хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөл, Монгол Улсын иргэнд газар өмчлүүлэх тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөл, Кадастрын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөл, Газрын төлбөрийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөл, Газрын төлбөрийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөл, Нийгмийн зайлшгүй хэрэгцээнд зориулан газар чөлөөлөх тухай хуулийн төсөл тус тус багтжээ.

⁸⁷ Дэлхийн банк. 2015. Улаанбаатар хотын газрын харилцаа, менежмент. Монгол Улс.

⁸⁸ Дэлхийн банкны багийн хийсэн ярилцлага.

⁸⁹ Үл хөдлөх эд хөрөнгийн бүртгэл, эрхийг бүртгэх, хамгаалахтай холбоотой бүх асуудлыг Эд хөрөнгийн эрхийн улсын бүртгэлийн тухай хуулиар (2018) зохицуулдаг.

хэлбэрээр хадгалдаг боловч бүрэн цахимжаагүй байна. Үүний нэгэн адил газрын хил хязгаарыг харуулсан кадастрын зургийг компьютерт сканнердаж, дүүргийн Газрын алба, нийслэлийн өмчийн харилцааны хэлтэст хадгалдаг. Өмчлөх эрх болон кадастрын зураг гэсэн хоёр мэдээллийн сан нь тусдаа бөгөөд үл хөдлөх хөрөнгөд ижил таних дугаарыг ашигладаггүй. Эдгээр мэдээллийн сангууд хоёулаа бүрэн бус, цаг тухайд нь шинэчлэлдэггүй нь анхаарал татаж байна.⁹⁰ Эцэст нь тэмдэглэхэд, Улаанбаатар хотод ч, улсын хэмжээнд ч хувийн эзэмшлийн бүх газар бүртгэгдээгүй, кадастрын зураг хийгдээгүй. Үл хөдлөх хөрөнгийн үнэлгээг ил тод, тогтсон газар, үл хөдлөх хөрөнгийн зах зээлд үндэслэн хийхгүй байгаа нь газар зохион байгуулалтын хүндрэлтэй асуудалд хүргэж болзошгүй юм.

67. Газрын харилцааны ил тод байдал, мэдээллийн хүртээмжийг сайжруулах бүрэн боломжтой байна. Үл хөдлөх хөрөнгийг шилжүүлэхэд шаардагдах хууль эрх зүйн баримт бичгийн шаардлага, кадастрын болон эд хөрөнгийн бүртгэлийн үйлчилгээний холбогдох хураамжийн төлбөрийн хуваарь зэрэг нь олон нийтэд нээлттэй байдаг.⁹¹ Түүнчлэн кадастрын байгууллага болон үл хөдлөх хөрөнгийн бүртгэлийн газар аль аль нь үйлчилгээгээ заасан хугацаанд хүргэх үүрэг хүлээдэг. Гэвч үл хөдлөх хөрөнгийн бүртгэл, кадастрын зураг аль аль нь нийтэд нээлттэй бус байна. Цаашилбал, хийгдсэн хэлцлийн тооны талаарх олон нийтэд нээлттэй статистик мэдээлэл, үл хөдлөх хөрөнгийн бүртгэлийн газар болон Кадастрын байгууллагатай харилцах үед үүссэн асуудлын талаар гомдол гаргах тодорхой, бие даасан механизм байдаггүй.⁹² Энэ нь иргэдийг өмчлөх эрхээ бүртгүүлэх үйл явцыг гүйцээх, хураамж, татвараа төлөх хөшүүрэг болж өгдөггүй.

68. Гол зөвлөмж:

- Хяналт шалгалтын тоо, төрөл нь барилгын эрсдэлийн тодорхой ангилалаас хамаардаг хяналт шалгалтын тодорхой, уялдаатай тогтолцоог нэвтрүүлэх.
- Барилга барих зөвшөөрөл олгох үйл явцыг шуурхай болгож, барилга угсралтын ажилтай холбоотой зөвшөөрлийн мэдүүлэг өгөх, зөвшөөрөл авах цахим нэг цонхны үйлчилгээг нэвтрүүлэх.
- Цахилгаан шугам сүлжээнд холбогдох үйл явцыг хялбарчлах, автоматжуулах зорилгоор нийтийн аж ахуйн үйлчилгээ үзүүлэгч байгууллага болон бусад төрийн байгууллагууд хоорондын хамтын ажиллагааг нэмэгдүүлэх.
- Кадастрын болон үл хөдлөх эд хөрөнгийн бүртгэлийн газарзүйн хамрах хүрээг цаашид өргөжүүлэх.
- Кадастрын зураг, эд хөрөнгийн эрхийн бүртгэлийг цахимжуулах ажлыг үргэлжлүүлж, үл хөдлөх эд хөрөнгийн бүртгэлийн байгууллага болон кадастрын байгууллагын бүртгэсэн мэдээллийг үр дүнтэй холбохын тулд эд хөрөнгийн нийтлэг танигчийг нэвтрүүлэх асуудлыг судалж үзэх.

⁹⁰ Үүнтэй холбоотойгоор эд хөрөнгийн бүртгэлийн систем дэх бүртгэл болон газартай холбоотой нэхэмжлэлийн хооронд ихээхэн зөрүүтэй байгааг тэмдэглэх нь зүйтэй (Дэлхийн банк. 2020. Монгол улсын Улаанбаатар хот дахь газрын харилцаа, менежмент).

⁹¹ Кадастрын төлбөрийг нийтэд зориулсан самбараар харж болох бол үл хөдлөх хөрөнгийн бүртгэлийн үйлчилгээний төлбөрийг цахимаар олж харах боломжтой. Дэлгэрэнгүй мэдээллийг: <http://burtgel.gov.mn/service/index.php/eprs-newlist> хаягаар орж авна уу.

⁹² Газар зохион байгуулалт, геодези, зураг зүйн газар (ГЗБГЗЗГ) нь газар зохион байгуулалтын хууль эрх зүйн (жишээ нь, газар эзэмших) болон газрын удирдлагатай холбоотой татварын (жишээ нь, татвар) асуудал эрхэлсэн байгууллага юм.

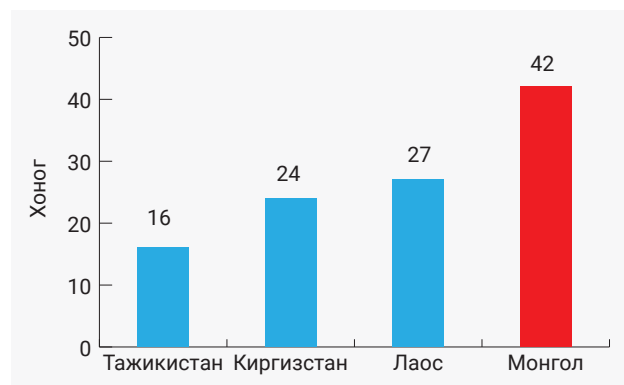
с. Аж ахуйн үйл ажиллагаа эрхлэх зөвшөөрөл

69. Аж ахуйн үйл ажиллагаа буюу бизнес эрхлэхэд төрөөс буюу эрх бүхий байгууллагаас олгодог зөвшөөрөл болон тусгай зөвшөөрөл нь аль нэг төрлийн батламжийн хэлбэртэй байдаг. Нийтлэг туршлагаас харахад, уг нь аж ахуйн үйл ажиллагаа эрхлэх зөвшөөрөл, тусгай зөвшөөрөл буюу лиценз нь нийгмийн эрүүл мэнд, аюулгүй байдал, байгаль орчныг хамгаалах, эсвэл хязгаарлагдмал нөөцийг шийдвэрлэх төрийн бодлогын зорилгод үндэслэгдсэн байх ёстой. Гэтэл, аж ахуй эрхлэх зөвшөөрөл, тусгай зөвшөөрөл авах үйл ажиллагаа нь чирэгдэл ихтэй, онцын шаардлагагүй буюу илүүдсэн, урьдчилан таамаглах боломжгүй, үйл ажиллагааны хувьд ил тод бус байна. Эдгээрийг хувийн ашиг сонирхолд үйлчлэх эсвэл хээл хахууль өгч, авалцах боломж бий болгоход ашиглах аюултай. Аж ахуй эрхлэх зөвшөөрөл болон тусгай зөвшөөрөлийг төрөөс орлого бүрдүүлэх хэрэгсэл болгон ашигладаг бөгөөд энэ нь аливаа зөвшөөрөлийг зохицуулалтын зорилгоор ашигладаг бодлоготой зөрчилдөж байна.

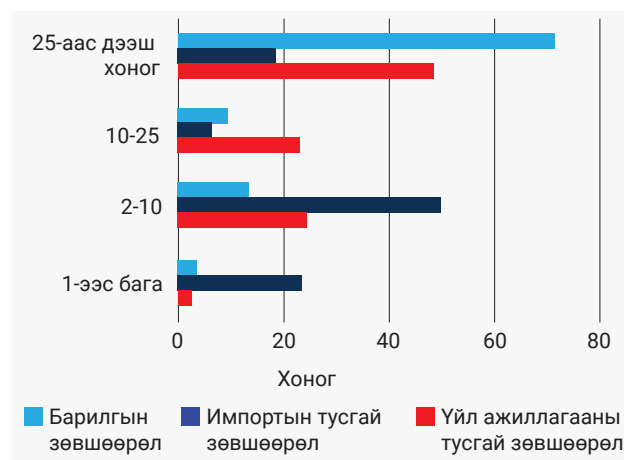
70. Тусгай зөвшөөрөл олгох үйл явцыг илүү оновчтой болгосноор аж ахуйн үйл ажиллагаа эрхлэхэд учирч болох дарамтыг бууруулж, албан бус байдалтай холбоотой асуудлуудыг цэгцлэх боломжтой. Монгол Улсад тусгай зөвшөөрөл болон бусад зөвшөөрөл олгох нь тодорхойгүй байдлыг нэмэгдүүлж, бизнесийн үйл ажиллагаанд нэмэлт зардал учруулдаг тул хүндрэлтэй, зардал ихтэй байдаг. Монгол Улсын зарим аж ахуйн нэгжүүд бүртгэлгүй, тусгай зөвшөөрөл, бусад зөвшөөрөлгүй үйл ажиллагаа явуулж, татвар төлдөггүй, гагцхүү хөдөлмөрийн аман гэрээнд тулгуурлан үйл ажиллагаа явуулж байна.⁹³ Монгол Улсад тусгай зөвшөөрөл авахад 42 хоног зарцуулдаг буюу бүс нутгийн орнуудтай харьцуулахад хамгийн их хугацаа зарцуулж байна. Тухайлбал, Тажикистанд гэхэд үүнд 16 хоног л зарцуулдаг байх жишээтэй (Зураг 7 (а)).⁹⁴ Аж ахуйн нэгжийн судалгаанаас үзэхэд санал асуулгад оролцогчдын дөнгөж 3 хувь нь үйл ажиллагаа эрхлэх тусгай зөвшөөрөл авахад нэг өдөр ба түүнээс бага хугацаа шаардагддаг гэж баталж байгаа бол компаниудын 23-25 хувь нь 2-оос 25 хоног шаардагддаг гэсэн бол, ихэнх аж ахуй эрхлэгчид түүнээс дээш хугацаа шаардагддаг гэж хариулсаны дотор

судалгаанд оролцогчдын 10 орчим хувь нь 60 хүртэлх хоногийн хугацаа шаардагдсан гэж хариулжээ (Зураг 7 (b)). Үүний нэгэн адил 25-аас дээш хувь нь импортын, 70-аас дээш хувь нь барилгын зөвшөөрөл авахад 25-аас дээш хоног шаардагдсан гэсэн байв. Бизнесийн тодорхой үйл ажиллагаа эрхлэх тусгай зөвшөөрөл авсан аж ахуйн нэгжүүдийн 60 хувь нь төрийн албан тушаалтнууд шийдвэр гаргах асуудалд мэргэжлийн үүднээс ханддаг, ил тод байдаг гэдэгтэй санал нийлсэн бол, 62 хувь нь гаргасан гомдлыг уриалгахан хүлээж авдаг гэж хариулжээ. Түүнчлэн өөр нэг эерэг тал гэвэл, судалгаанд оролцогчдын 89 хувь нь үйл ажиллагааны тусгай зөвшөөрөл хүсэхдээ албан бус бэлэг, төлбөр нэхээгүй гэж мэдэгдсэн байна.

Зураг 7 (а): 2019 онд аж ахуйн үйл ажиллагааны тусгай зөвшөөрөл авахад зарцуулсан дундаж хугацаа

Зураг 7 (b): Тусгай зөвшөөрөл авахад хэдэн хоног зарцуулсан бэ?

⁹³ ОУХБ. 2015. Монгол Улсад аж ахуйн нэгжүүдийг албажуулах нь: тулгамдаж буй асуудал, бодлогын чиглэл.

⁹⁴ Дэлхийн банкны үзүүлэлтүүд 2019. <https://data.worldbank.org/indicator/IC.FRM.DURS?locations=MN>

71. Монгол Улс өмнө нь тусгай зөвшөөрлийн шинэчлэлийг хэрэгжүүлж ирсэн. Гэхдээ хязгаарлагдмал амжилтанд хүрсэн. Нийтийн ашиг сонирхол, хүний эрүүл мэнд, хүрээлэн буй орчин, үндэсний аюулгүй байдалд хохирол учруулж болзошгүй, тодорхой нөхцөл, нарийн мэргэжил шаардах аж ахуйн зарим үйл ажиллагаа эрхлэхэд тусгай зөвшөөрөл олгох, түдгэлзүүлэх, хүчингүй болгохтой холбогдсон харилцааг зохицуулах зорилгоор 2001 оны 2 дугаар сарын 1-ний өдөр батлагдсан Аж ахуйн үйл ажиллагааны тусгай зөвшөөрлийн тухай хууль («Тусгай зөвшөөрлийн тухай» 2001 оны хууль) эдүгээ мөрдөгдөж байна. Уг хуульд 2001 онд батлагдсанаас хойш нийт 69 удаа нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан. Хуульд 19 салбарын 210 дэд төрөлд хуваасан 103 төрлийн тусгай зөвшөөрлийг олгохоор хуульчилсан.⁹⁵

72. 2001 оны Тусгай зөвшөөрлийн тухай хуульд тусгай зөвшөөрөл шаардлагатай аж ахуйн үйл ажиллагааны жагсаалт, зөвшөөрөл, тусгай зөвшөөрөл олгох, түдгэлзүүлэх, цуцлах ерөнхий зохицуулалтыг тусгаж, нарийвчилсан зохицуулалтыг тухайн салбаруудын хууль тогтоомжоор хуульчилахаар заасан. Стандарт, шаардлага, горим журмыг зохицуулдаг нэгдсэн тогтолцоо байхгүй бөгөөд энэ нь ихэвчлэн өөр өөр зохицуулах үүрэг бүхий байгууллагууд хоорондын ажлын уялдаа холбооноос үүдэлтэй байдаг.⁹⁶ Монгол дахь тусгай зөвшөөрлийн нарийн төвөгтэй орчин нь олон тооны тусгай зөвшөөрөл, бусад зөвшөөрөл, гэрчилгээ олгохоор заасан өөр өөр хуулиар зохицуулагддаг. 2001 оны Тусгай зөвшөөрлийн тухай хуульд тусгагдаагүй зөвшөөрлийг салбарын тусгайлсан хэд хэдэн хуульд зааж өгсөн. 2016 онд хийсэн судалгаанаас харахад, 54 байгууллага 914 гаруй төрлийн зөвшөөрөл олгож байсан байна. Энэ нь хил дамнасан бизнесийн үйл ажиллагаа зэрэг зарим салбарт тусгай зөвшөөрөл олгох үйл явцад төөрөгдөл үүсгэж, авлигын эрсдэлийг нэмэгдүүлдэг.

Шигтгээ 5: Монгол дахь “Тусгай зөвшөөрөл” ба “Зөвшөөрөл”

2001 оны Аж ахуйн үйл ажиллагааны тусгай зөвшөөрлийн тухай хуульд “лиценз” (монгол нэр томъёоны шууд орчуулга нь “тусгай зөвшөөрөл”) гэсэн нэр томъёог тодорхойлсон. 2001 оны Аж ахуйн үйл ажиллагааны тусгай зөвшөөрлийн тухай хууль болон холбогдох салбарын хууль тогтоомжийн дагуу төрийн байгууллага тусгай зөвшөөрөл олгодог. Гэсэн хэдий ч зарим салбарын тусгайлсан хуулиудад «зөвшөөрөл» гэсэн нэр томъёог заасан байдаг бөгөөд үүнийг төрийн байгууллагууд аж ахуйн үйл ажиллагаанд мөн олгож болно. Тухайлбал, барилгын салбарт барилгын компаниуд тодорхой төрлийн барилга барихад барилгын тусгай зөвшөөрөл /5 жилийн хугацаатай олгоно/ шаарддаг бөгөөд тусгай зөвшөөрлийг Барилга, хот байгуулалтын яамнаас олгодог. Үүний зэрэгцээ барилгын компаниуд барилгын ажил эхэлснээс барилгын ажил дуустал хүчинтэй байдаг барилгын тодорхой ажил эхлүүлэх зөвшөөрлийг орон нутгийн захиргаанаас авдаг. Өөр нэг жишээ нь банк байгуулахын тулд Монголбанкнаас олгодог банкны үйл ажиллагаа эрхлэх тусгай зөвшөөрөл авах шаардлагатай. Гэсэн хэдий ч, тусгай зөвшөөрөлтэй банк салбар, тооцооны нэгжээ байгуулахыг хүсвэл Монголбанкнаас мөн зөвшөөрөл авах шаардлагатай. Энгийн зөвшөөрөл авах нь үйл ажиллагааны шинж чанараасаа хамаараад тусгай зөвшөөрөл авахаас илүү хялбар байх ёстой. Гэтэл, энэ үйл явц нь ихэнх тохиолдолд, тусгай зөвшөөрөл авахтай адил төвөгтэй байдаг.

73. Монгол Улс зөвшөөрөл болон тусгай зөвшөөрлийн тухай олголтыг оновчтой болгох, нэгдсэн тогтолцоог баримтлах зорилгоор 2022 оны 6-р сард «Зөвшөөрлийн тухай хууль»-ийг шинээр батлаад байна. Зөвшөөрлийн тухай шинэ хууль 2023 оны 1-р сарын 1-ний өдрөөс хэрэгжиж эхлэх бөгөөд уг хууль хүчин төгөлдөр болсоноор, 2001 оны Аж ахуйн үйл ажиллагааны тусгай зөвшөөрлийн тухай хууль хүчингүй болно. Засгийн газраас 2014 онд Тусгай зөвшөөрлийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийг УИХ-д өргөн барьснаас хойш уг асуудал яригдаж эхэлсэн ч саяхныг хүртэл ахиц дэвшил гараагүй байв. Засгийн газар хуулийн төслийн өөрийн хувилбарыг УИХ-нд өргөн мэдүүлсэний дараа УИХ-ын 22 гишүүн Зөвшөөрлийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийг 2019 оны 3-р сард өргөн барьсан. Зөвшөөрлийн тухай хууль нь хоёр хуулийн төслийг нэгтгэсний үр дүн

⁹⁵ УИХ-ын гишүүн С. Бямбацогт нарын санаачилсан Зөвшөөрлийн тухай хуулийн төслийн үзэл баримтлал <http://forum.parliament.mn/projects/11132#collapse>

⁹⁶ Дэлхийн банкны багийн хийсэн ярилцлага.

юм. Тусгай зөвшөөрөл олгох, түдгэлзүүлэх, хүчингүй болгох, цуцлах үйл ажиллагааг боловсронгуй болгох, зөвшөөрлийн жагсаалтыг эцсийн байдлаар гаргах, хяналт, зохицуулалтын нэгдсэн тогтолцоог хөгжүүлэх зорилгоор Зөвшөөрлийн тухай хуулийг батлаад байна.

74. ШСБ-ын 6 дахь хэсэгт зааснаар, ЗГ төрийн эрх бүхий байгууллагаас хийдэг төрийн хяналт шалгалт, тусгай зөвшөөрөл, техникийн нөхцөлийн тогтолцоог цэгцэлж, оновчтой болгох үүрэг амлалт авсан.

Засгийн газраас бизнес эрхлэгчдийг илүү ил тод, үр ашигтай дэмжих зорилгоор тусгай зөвшөөрөл, зөвшөөрлийн тоог 50 хувиар бууруулж, тусгай зөвшөөрлийн нэгдсэн цахим мэдээллийн санг бүрдүүлж, олон нийтэд хүртээмжтэй болгох замаар ахиц дэвшил гаргах зорилт тавин ажиллаж байна. Зөвшөөрлийн тухай хуулийг баталснаар, тус улс аж ахуйн нэгжээс шаардлагагүй зөвшөөрөл авахыг шаарддаг явдлыг таслан зогсоож, ил тод байдлыг хангахын тулд зөвшөөрлийн нэгдсэн мэдээллийн санг бий болгох зорилт тавин ажиллаж байна. Зөвшөөрөл олгох горим журмыг цахимжуулж, ингэснээр аж ахуйн нэгжүүд энгийн болон тусгай зөвшөөрлийг шуурхай авах боломжийг олгох юм. Зөвшөөрлийн тухай хууль нь (i) хуульчлаагүй зөвшөөрлийг шинээр бий болгох явдлыг хязгаарлах, ii) зөвшөөрөл олгох, сунгах үйл явцын хугацааны хязгаарлалт болон эцсийн хугацааг тогтоож өгөх; (iii) Зөвлөлтэй хамтран үнэлж дүгнэх үйл явцыг бий болгох, (iv) зөвшөөрлийн цахим портал ашиглан ил тод байдлыг сайжруулахад чиглэгдэж байна. Эдгээр шинэчлэл нь бизнесийн хөгжилд нөлөөлдөг зөвшөөрлийг системтэй, үр дүнтэй хялбарчлахад дэмжлэг үзүүлэхийн зэрэгцээ байгаль орчин, нийгэмд эрсдэл учруулж болзошгүй бизнесийн үйл ажиллагаанд зохих хяналт тавихад тус дөхөм үзүүлнэ.

75. Шинэ хуульд олон эерэг шийдэл, авуштай туршлагыг тусгасан хэдий ч, олон улсын шилдэг туршлагыг тусгах замаар илүүтэй сайжруулах боломжтой. Зөвшөөрлийн тухай хуультай холбогдуулан Дэлхийн банкнаас дараах тайлбарыг хийж байна. Үүнд:

- **Зөвшөөрлийн тухай хууль болон салбарын тодорхой хуулиуд хоорондын харилцан уялдаа:** Зөвшөөрлийн тухай хууль нь хэд хэдэн чиглэлээр салбарын тодорхой хуулиудыг дагаж мөрдөхөөр заасан нь уг хуулийн нийт нөлөөллийг бууруулж болзошгүй юм. Хуулийн зарим заалт нь салбарын тодорхой хуулиудыг түүний

заалттай нийцүүлэх шаардлагатай гэж заасан бол үүний эсрэгээр, өөр бусад заалтад Зөвшөөрлийн тухай хууль нь тодорхой хуулиудтай уялдсан байх талаар заасан байна. Төөрөгдөл, эсвэл “хуулийн вакуум» үүсгэхгүй байх нөхцлийг бүрдүүлэхийн тулд Зөвшөөрлийн тухай хууль болон салбарын тодорхой хуулиуд хоорондын харилцааг тодорхой болгох шаардлагатай. Үгүй тохиолдолд, 2001 оны Аж ахуйн үйл ажиллагааны тусгай зөвшөөрлийн тухай хуульд үүссэн нөхцөл байдал хэвээр хадгалагдаж болзошгүй юм.

- **Энгийн болон тусгай зөвшөөрлийн ялгаа:** Зөвшөөрлийн тухай хуульд энгийн болон тусгай зөвшөөрлийн ялгааг тусгасан боловч эдгээр хоёр төрлийн зөвшөөрлийн илт тодорхой зааг ялгааг зааж өгөөгүй байна. Хугацааны хязгаарлалт болон зөвшөөрлийн хугацаатай холбоотой хэд хэдэн тодорхой үр дагаврыг эс тооцвол хоёр ангиллын зорилго, ашиг тус нь үндэслэл сайтай бус байж болохоор байна. Зөвшөөрлийн хоёр ангиллыг илүү тодорхой болгох шаардлагатай.
- **Зөвшөөрлийн бүртгэл, жагсаалт.** Зөвшөөрлийн тухай хуульд тусгагдсан зөвшөөрлийн жагсаалт нь хэтэрхий өргөн хүрээтэй, нарийвчилсан байна. Цаашид тодорхой үйл ажиллагааг тусгай зөвшөөрөлтэй үйл ажиллагаа болгох үндэслэл, шалгуурыг илүү тодорхой болгох нь зүйтэй.
- **Хугацааны хязгаарлалт: Өргөдөл, зөвшөөрөл** сунгуулах хүсэлтийг шийдвэрлэхтэй холбоотой хуульд заасан хугацаа тодорхой нарийн төвөгтэй үйл ажиллагаа эрхлэх зөвшөөрлийн хувьд хэт богино буюу бодит бус байж болохоор байна. Мөн салбарын тодорхой хуулиудад заасан хугацаа хэзээ давамгайлах, Зөвшөөрлийн тухай хуульд нийцүүлэн нэмэлт, өөрчлөлт оруулах эсэх асуудал эргэлзээ төрүүлэх эрсдэлтэй байна.
- **Зөвшөөрлийн цахим бүртгэл мэдээллийн сан:** Бүхий л зөвшөөрлийн цахим бүртгэлийг эхлүүлэх нь олон улсын туршлагад нийцүүлэхээр хийж буй чухал алхам гэж үзэж байна. Зөвшөөрлийн тухай хуульд, “Зөвшөөрлийн нэгдсэн сангийн мэдээлэл, түүнийг бүрдүүлэх, уг санд зөвшөөрлийг бүртгэх, лавлагаа, мэдээлэл өгөхтэй холбогдсон журам”-ыг Засгийн газар батлахаас гадна лавлагаа, холбогдох бусад мэдээллээр хангана гэж заасан.

Эдгээр процедурын статус, түүнчлэн хэд хэдэн тусгай зөвшөөрөл, маягтыг агуулсан худалдаа, арилжааны мэдээллийн портал зэрэг бусад портал хоорондын харилцан уялдааг тодруулах нь тустай байх болно. Одоогоор зөвшөөрөл олгох эрх бүхий төрийн байгууллагууд өөрсдийн цахим зөвшөөрлийн системтэй бөгөөд үүгээр дамжуулан өргөдөл гаргагч зөвшөөрөл авах хүсэлтээ гаргаж, түүний статусыг хянах боломжтой. Тухайлбал, Уул уурхай, хүнд үйлдвэрийн яам, Сангийн яам, Гаалийн ерөнхий газраас авах зөвшөөрлийг license.mn цахим порталаар дамжуулан авах боломжтой бол, Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам нь өөрийн тусгай зөвшөөрлийн порталтай. Цаасан баримт бичгийг заавал ашиглах, биетээр ашиглах, өөрчлөлтөөс хамгаалагдсан, харилцан ажиллах чадваргүй эсвэл үүнтэй төстэй хязгаарлалт зэргээс шалтгаалан салбарын тодорхой хуулиуд үйлчилгээг цахимжуулахад саад болж байгаа эсэхэд үнэлгээ хийх явдал мөн чухал байна.

- **Зөвлөл:** Зөвлөл нь төр, хувийн хэвшлийн уялдаа холбоог хангахад чухал үүрэг гүйцэтгэж, институцийн хаалгачийн үүрэг гүйцэтгэх боломжтой. Зөвлөлийн ажлын албаны чиг үүргийг ЗГХЭГ гүйцэтгэнэ. Зөвлөл нь бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхэд шаардлагатай дэмжлэг, нөөцтэй байх явдал чухал. 2022 оны 12-р сарын байдлаар, Зөвлөлийг байгуулах талаар олон нийтэд нээлттэй мэдээлэл алга байна.
- **Нийт олгогдсон зөвшөөрлийн үнэлгээ, шинээр олгогдсон зөвшөөрлийн чанарын хяналттай харьцуулан системчилсэн үнэлгээ хийх.** Зөвлөл шинээр олгох зөвшөөрөлд голчлон анхаарал хандуулахаар байна. Тусгай зөвшөөрөл болон тэдгээрийн дэд хэсгүүдийг илүү системтэй цэгцэлж, хянаж үзэх нь эдийн засгийн оролцогч талууд болон нийгэм, байгаль орчны активыг хамгаалах хяналт шалгалт шаардлагатай байгаа этгээдүүдийн хувьд байдлыг тодорхой болгох чухал ач холбогдолтой.
- **Хүчин төгөлдөр зөвшөөрөл болон тусгай зөвшөөрөлд үзүүлэх хуулийн нөлөө.** Эдүгээ хүчин төгөлдөр үйлчилж буй зөвшөөрөл болон тусгай зөвшөөрөлд Зөвшөөрлийн тухай хуулийн үзүүлэх нөлөө тодорхойгүй байна. Тодруулбал, нийт зөвшөөрөл болон тусгай зөвшөөрлийг хянаж үзэх, цуцлах, хязгаарлах эсэх нь тодорхой бус байна.

- **Өөр бусад/нэмэлт аргууд:**

- **Аж ахуйн үйл ажиллагааг зохицуулах эрсдэлд суурилсан арга.** Хийх хяналт шалгалтыг олон нийтийн аюулгүй байдал, байгаль орчинд илүү эрсдэлтэй аж ахуйн үйл ажиллагаанд л хандуулсанаар төрийн захиргааны үр ашгийг ихээхэн нэмэгдүүлэх боломжтой. Үүний тулд, эрүүл мэнд, аюулгүй байдал, байгаль орчинд үзүүлэх нөлөөлөлд нь үндэслэн эдийн засгийн үйл ажиллагааг эрсдэлийн ангилалд оруулах шаардлагатай. Нийгмийн эрүүл мэнд, аюулгүй байдал, хүрээлэн буй орчинд өндөр эрсдэлтэй үйл ажиллагаанд нарийн хяналт шалгалт хийх, заавал тусгай зөвшөөрөл авсан байхыг шаардах бол эрсдэл багатай тохиолдолд, цахим платформоор дамжуулан энгийн бүртгэлд хамруулах эсвэл мэдэгдэл өгөөд л болдог журмыг хэрэглэж болно.

- **Өргөдлийн жишиг маягт:** Хуульд мэдээлэлд тавигдах хамгийн наад захын шаардлагыг тусгасан бөгөөд үүнийг цаашид улам боловсронгуй болгох боломжтой. Цаашилбал, хууль эрх зүйн заалтаас гадна ихэнх улс орны хялбаршуулах хүчин чармайлт нь цаасан маягт, цахим маягт, төрийн захиргааны ашигладаг үйл ажиллагааны нийтлэг журам зэрэг өргөдлийн маягтуудын стандартчилал, баталгаажуулалтад анхаарлаа хандуулдаг. Эцсийн хэрэглэгчдийн хувьд ийм маягт нь захиргааны аливаа үйл ажиллагааны цорын ганц харагдах хэсэг юм. Хууль, тогтоомжийн заалтуудыг тодорхой, стандартчилсан хэлбэрт системтэй хувиргах буюу хөрвүүлэх нь ил тод байдал, үйл явцыг хялбарчлах, зөвшөөрлийг цахимжуулахад чухал үүрэг гүйцэтгэнэ.

76. Аж ахуй эрхлэгчид болон иргэдэд хэлцэл хийх үйлчилгээ үзүүлэх боломж олгохоор E-Mongolia платформыг шинэчлэх нь зөвшөөрөл олголтыг хялбаршуулах чухал алхам болно. “E-Mongolia” платформ⁹⁷ нь төрийн үйлчилгээг шуурхай, хариуцлагатай, хүртээмжтэй болгоход чиглэгдэж, иргэдийн цаг, зардлыг хэмнэх зорилготой. Өнөөдрийн байдлаар E-Mongolia платформ төрийн 684 үйлчилгээг цахимжуулаад байна.⁹⁸ Гэсэн хэдий ч санал болгож буй ихэнх үйлчилгээ нь зөвхөн мэдээллийн шинж чанартай хэвээр байна. Аж ахуйн нэгжийн бүртгэлийн тухайд, уг платформ нь ХЭБГ⁹⁹ аж ахуйн нэгжийн өргөдөлд боловсруулалт хийж, дараа нь бичиг баримтаа бүрдүүлэхийг шаарддаг.¹⁰⁰ Мөн E-Mongolia-д бүртгэлтэй аж ахуйн нэгжүүдэд тодорхой эрх болон бүртгэлээ баталгаажуулахын тулд “лавлагаа” авах боломж олгодог.¹⁰¹ Энэхүү систем нь цахим гэрчилгээг гаргадаггүй бөгөөд Цахим гарын үсгийн тухай хууль хараахан үр нөлөөтэй бус байгаа тул хянах үйл явцыг бүхэлд нь цаасан дээр суурилсан баримт бичигт үндэслэн биечлэн хийх ёстой. E-Mongolia платформын санал болгож болох бүхий л үйлчилгээ, хэлцлийн талаар иргэд, аж ахуйн нэгжүүдийн мэдлэг, мэдээлэл хомс байна. Ихэнх үйлчилгээний хувьд өргөдөл боловсруулахад шаардлагатай өгөгдөл, үе шатуудын талаар ил тод байдал хангалтгүй байгаа тул иргэд дагаж мөрдөх журам, системд байгаа мэдээллийн талаар тодорхой ойлголт мэдлэггүй байна. Интернетэд холбогдох асуудалтай тохиолдолд, платформоор дамжуулж ажиллахад хүндрэл үүсэхээр байна.¹⁰² Монголын хүн амын 70 гаруй хувь нь ухаалаг утас эзэмшдэг хэдий ч дата хэт үнэтэй тул, цөөхөн иргэдийг үл тооцвол, дийлэнх нь сошиал медиа платформ ашиглахаас өөрөөр интернетэд холбогдох боломжгүй байдаг.¹⁰³

77. Гол зөвлөмж:

- Бүх зөвшөөрөл, бүртгэл, мэдэгдлийн үйлчилгээг цахимаар үзүүлэхийн тулд e-Mongolia платформыг шинэчлэн сайжруулах.
- Төр, хувийн хэвшлийн уялдаа холбоог сайжруулах, Зөвлөлд дэмжлэг үзүүлэх орон тооны техникийн ажилтнуудыг томилон ажиллуулах, Зөвшөөрлийн зөвлөлд бүрэн эрхээ үр дүнтэй хэрэгжүүлэхэд нь туслах стандарт, зааварчилгаа бүхий нарийвчилсан зохицуулалт бий болгоход чиглэсэн Зөвлөлийн үйл ажиллагааны талаарх хоёрдогч хууль тогтоомжийг батлах.
- Аж ахуй эрхлэгчдэд тусгай зөвшөөрлийг шуурхай, ил тод байдлаар авах боломжийг олгохын тулд тусгай зөвшөөрөл олгох горим журмыг цахимжуулах ажлыг цаашид улам бүр сайжруулах. Зөвшөөрлийн тухай хууль гарсанаар, хүчин төгөлдөр зөвшөөрөл, тусгай зөвшөөрлийг хүчингүй болгох, эсвэл хязгаарлах эсэхийг тодорхой болгох.
- Зөвшөөрлийн тухай хууль болон салбарын тодорхой хуулиуд хоорондын уялдаа холбоог тодорхой болгож, эдүгээ мөрдөгдөж буй хууль тогтоомжид Зөвшөөрөл олгох тухай хуулийн дагуу өөрчлөлт оруулах шаардлагатай эсэхийг судалж үзэх.

⁹⁷ e-Mongolia вэб хуудсыг <https://e-mongolia.mn/services/citizen/sector/all> хаягаар орж үзэх боломжтой. <https://e-mongolia.mn/home> сайтын мэдээлэлд үндэслэн шинэчилсэн.

⁹⁸ <https://e-mongolia.mn/home> сайтын мэдээлэлд үндэслэн шинэчилсэн.

⁹⁹ ХЭБГ нь гадаадын хөрөнгө оруулалттай компанид цахим үйлчилгээ санал болгодоггүй.

¹⁰⁰ Энэ нь компанийн дүрэмд оруулсан өөрчлөлт, гүйцэтгэх захирлын өөрчлөлтийг тухайн аж ахуйн нэгжийн улсын бүртгэлийн гэрчилгээний ар талд тусгах шаардлагатай байдагтай холбоотой юм.

¹⁰¹ Аж ахуйн нэгжийн гүйцэтгэх захирал нь e-Mongolia-д утасны дугаар, банкны данс, цахим гарын үсэг зэргийг оруулан бүртгүүлэх ёстой. Өргөдөл гаргагч нь хүсэлт/өргөдөлтэй харьцах үйл явцыг хянах/хянах боломжтой эсэх нь тодорхойгүй байна.

¹⁰² Дэлхийн банк. 2022. Монгол Улсад тэргүүлэх ач холбогдол бүхий хүн төвтэй дижитал үйлчилгээ, эцсийн тайлан..

¹⁰³ Дэлхийн банкны ажилтнуудын хийсэн ярилцлага

d. Аж ахуйн үйл ажиллагааны хяналт шалгалт

78. Монгол Улс 2003 онд Төрийн хяналт шалгалтын тухай хуулийг баталснаар салбарын мэргэжлийн хяналтын хэд хэдэн байгууллагыг нэгтгэж, төрийн хяналт шалгалтын байгууллага болох Мэргэжлийн хяналтын ерөнхий газар (МХЕГ)-ыг байгуулсан. Шинэчлэлийн үйл явцыг 2003 онд эхлүүлсэн бөгөөд түүнээс хойш тус газрын бүтэц зохион байгуулалт, үйл ажиллагааг шилдэг туршлага, хувийн хэвшлийн хэрэгцээ шаардлагад нийцүүлэн хэд хэдэн удаа өөрчилсөн. Хяналт шалгалт гэдэг нь хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийг баталгаажуулах, хянах зорилгоор засгийн газар буюу төрийн эрх бүхий байгууллагуудын ашигладаг хэрэглэгдэхүүн юм. Эдгээр нь зохицуулагч байгууллагууд (хяналт шалгалтын байцаагч нар) газардээрхийн хяналт шалгалтаас бүрддэг бөгөөд үүнийг зөвшөөрөл олгох урьдчилсан нөхцөл (ex ante) эсвэл олгосны дараа зөвшөөрлийн нөхцөлийг дагаж мөрдөхөд хяналт тавихад (ex post) ашиглаж болно. Янз бүрийн байгууллагуудын шугамаар хийгддэг хяналт шалгалт нь ихэвчлэн стандартын бус, давхардсан, ойлгомжгүй, хээл хахууль өгч, авалцах арга зам болж хувирдаг тал бий. Гэсэн хэдий ч хяналт шалгалтын тогтолцоог илүү үр дүнтэй, үр ашигтай болгохын тулд цагдаагийн байгууллагад хандаж, торгууль, шийтгэл оногдуулдгаас зөвлөгөө өгдөг арга руу шилжих зэрэг хэд хэдэн хувилбаруудаас Засгийн газар сонгон хэрэгжүүлэх боломж бий.

79. Эдүгээ, МХЕГ нь газарзүйн хувьд өргөн уудам нутаг дэвсгэрт янз бүрийн салбарыг хамарсан үйл ажиллагаа явуулдаг тул удирдлага, зохион байгуулалт, үйл ажиллагааны хувьд цогц буюу нарийн төвөгтэй бүтэцтэй. Тус газрын хариуцан хяналт шалгалт хийдэг гуч орчим салбар буюу чиглэлийг дараах долоон хэлтэст хуваан хариуцуулдаг. Үүнд: (а) Хүнсний аюулгүй байдал, хөдөө аж ахуй; (б) Байгаль орчин, геологи, уул уурхай; (в) Эрүүл мэнд, боловсрол, соёл; (г) Дэд бүтэц; (е) Хил; (е) Хөдөлмөр, нийгмийн хамгаалал; ба (ж) Цөмийн болон цацрагийн аюулгүй байдал. Мөн эрсдэлийн удирдлага, хяналт-шинжилгээ ба үнэлгээ, төлөвлөлт, стратеги болон үйл ажиллагааны төлөвлөлт, хяналт шалгалтын талаарх мэдээллийг нэгтгэх үүрэгтэй Эрсдэлийн удирдлага, бодлого, зохицуулалт,

төрийн захиргаа, удирдлага, хууль зүй, хүний нөөц, санхүү, аж ахуй хариуцсан газар, хэлтсүүдтэйгээр үйл ажиллагаа явуулдаг. Тус байгууллага нь бүтцийн хувьд мөн газарзүйн байршлаар хуваагддаг. МХЕГ нь Улаанбаатар хотод төвтэй бөгөөд удирдах албан тушаалтан, хэвтээ бүтцийн газрууд болон захиргааны асуудал эрхэлсэн Тамгын газраас бүрддэг. Түүнчлэн, аймаг, нийслэлийн мэргэжлийн хяналтын газрууд бий. Тус газрын даргыг Засгийн газар томилдог ба ажлаа Шадар сайдад тайлагнадаг¹⁰⁴. Гэхдээ, Засгийн газраас санаачилсан Төрийн хяналт шалгалтын тухай хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлт саяхан батлагдсантай холбогдуулан, 2023 оны 1-р сарын 1-ний өдрөөс эхлэн МХЕГ татан буугдаж, аймаг, нийслэлд МХЕГ-ын харьяа байгууллагууд үйл ажиллагаа явуулахгүй (Дор дурдсаныг харна уу).

80. Дэлхийн Банк Групп 2009-2016 оны хооронд МХЕГ-ын хэд хэдэн шинэчлэлд дэмжлэг үзүүлсэн нь хяналт шалгалтын тоо хэмжээ буурч, илүү зорилтот хяналт шалгалт хийх аргыг хэрэглэдэг болоход нөлөөлсөн. 2016 оны тайланд дурдсанчлан, шинэчлэлийн үр дүнд Монгол Улсад хяналт шалгалтын ачаалал ерөнхийдөө, тэр дундаа МХЕГ-аас жил бүр хяналт шалгалт хийдэг аж ахуйн нэгжийн эзлэх хувь буурсан байна¹⁰⁵. 2009-2015 оны хооронд МХЕГ-ын харьяа орон нутаг дахь мэргэжлийн хяналтын газруудын хийсэн хяналт шалгалтын тоо дунджаар 57 хувиар буурчээ. Шалгалтын тоо ингэж буурснаар дөрвөн жилийн хугацаанд 2.6 сая гаруй ам.долларын захиргааны зардал хэмнэгдсэн бөгөөд энэ хугацаанд хийсэн шинэчлэлд эрсдэлд суурилсан хяналт шалгалт, хяналт шалгалтад хяналтын хуудас ашиглах хяналт шалгалтын төлөвлөлт зэрэг багтсан байна. Судалгаанд хамрагдагсад, МХЕГ-аас эрсдэлийн үнэлгээнд суурилсан зорилтот хяналт шалгалтын аргачлалыг нэвтрүүлсэнээр, эрсдэл багатай, тэр дундаа хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн бүртгэл сайтай аж ахуйн нэгжүүдэд хийх шалгалтын давтамж багассан болохыг баталжээ. Мөн, МХЕГ-ын байцаагчид торгууль, шийтгэл оногдуулах арга хэмжээг бага хэрэглэж, аж ахуйн нэгжүүдэд хууль тогтоомж, стандарт дагаж мөрдөх асуудлаар мэдээлэл өгөх,

¹⁰⁴ Энэ хэсгийг Дональд Макраегийн Дэлхийн Банк группийн дотоод ажлын хэрэгцээнд зориулж бэлтгэсэн тайлангаас авав.

¹⁰⁵ "Монгол Улсын хяналт шалгалтын шинэчлэлийн төсөл – 2009-2016: Шинэчлэлийн үр дүнгийн үнэлгээний тайлан", Дэлхийн банк групп, 2016 оны 5 дугаар сар.

зөвлөгөө өгөх, бусад хэлбэрээр дэмжлэг үзүүлэх чиглэлд илүүтэй их хүчин чармайлт гаргаж ажилласан байна.

81. Гэсэн хэдий ч, үнэлгээний тайланд дурдсанаар, олон байцаагчийн мэргэжлийн үр чадвар доогуур, салбарын онцлогтой холбоотой асуудлууд, шинэчлэлийг орон нутаг мэдэгдэхүйц ялгаатай хэрэгжүүлсэн зэрэг олон гомдол гарсаар байгааг тогтоожээ.

Хяналт шалгалтыг төв, болон орон нутгийн засаг захиргааны байгууллагуудын орлого бүрдүүлэх хэрэгсэл болгон ашигласаар байгаа, шалгалтаар тавьдаг олон шаардлага нь хуучирсан эсвэл хангалттай бус зэрэг нь асуудал дагуулсан хэвээр байна. Түүнчлэн, МХЕГ нь улс төрийн хэт хөндлөнгийн оролцоо, ялангуяа удирдах албан тушаалтнуудын байнгын халаа сэлгээний улмаас хохирол амсдаг.

82. Өөр нэг чухал шинэчлэл болох “Шилэн хяналтын портал”-ыг (2015–21) байршуулсан нь аж ахуйн нэгжүүдэд өөрийн файлыг хянах, мэдэгдэл, үр дүнг хүлээн авах (ямар арга хэмжээ, торгууль ногдуулсан зэрэг), улсын байцаагчтай холбоотой гомдлоо байршуулах боломжийг олгох зорилготой юм. Мөн уг порталыг МХЕГ эрсдэлд суурилсан хяналт шалгалтыг төлөвлөх, мэдээлэл солилцох, ажлын урсгалыг удирдах, шалгалтын үр дүнг бүртгэх, дүн шинжилгээ хийх зэрэгт ашиглаж ирсэн. Тодруулбал, портал нь дараахь онцлог шинж чанартай. Үүнд:

- Аж ахуйн нэгжүүдэд шалгалтын мэдээллийн санд байгаа өөрийн хувийн хэрэгтээ өвөрмөц нэвтрэх нэр, нууц үг ашиглан аюулгүй, найдвартай нэвтрэх боломжийг олгох, ингэснээр тэд бүх хяналт шалгалтын тайлантай танилцах, хяналтын хуудсыг бөглөх, авсан арга хэмжээ, тогтоосон эрсдэлийн түвшинг харах, хяналт шалгалтын тайланд тайлбар өгөх, эсвэл байцаагчийн өгсөн дүгнэлт, арга хэмжээтэй санал нийлэхгүй байгаагаа илэрхийлэх боломж олгодог. Хэрэв байцаагчийн эсрэг гомдол гаргасан бол систем нь дээд шатны улсын байцаагч эсвэл ахлах байцаагчид мэдэгдэл хүргүүлэх ба ингэснээр дээд шатны албан тушаалтан асуудлыг хянаж, аж ахуйн нэгжид хариу өгөх боломж бүрдүүлдэг.
- Нэгээс олон зохицуулалтын чиглэлийг хамарсан “хамтарсан” хяналт шалгалтыг төлөвлөхийг МХЕГ-т зөвшөөрсөн. Улсын байцаагч нарын багийг ихэвчлэн тухайн аж ахуйн нэгжийн эрхэлж буй үйл ажиллагааны давамгайлсан салбарыг хариуцсан

байцаагч тэргүүлдэг. Тухайлбал, уул уурхайн салбарын хувьд тэргүүлэх байцаагч нь уул уурхай эсвэл байгаль орчны байцаагч, харин өмнө нь тухайн компани хөдөлмөрийн аюулгүй байдлыг хангаагүй байсан бол хөдөлмөрийн аюулгүй байдлын байцаагч багийг тэргүүлэх жишээний.

- Мөн энэхүү систем нь улсын байцаагч болон аж ахуйн нэгжийн хяналт шалгалт хийхэд зарцуулсан цаг хугацааг хянах боломжийг олгодог. Бизнес эрхлэгчид ажиллагчдынхаа хяналт шалгалтын үйл ажиллагаанд туслахад зарцуулсан нийт цаг хугацаа болон үүнд зориулж гаргасан зардлын тухай мэдээллийг хүртэл байршуулж болно.

83. Хяналт шалгалтыг цахимжуулах ажил хийгдэж байна. Гэхдээ өгөгдлийн дүн шинжилгээнд тулгуурлан түүнийг удирдах, бодлого боловсруулах ажлыг сайжруулах шаардлагатай байна. МХЕГ 2021 оноос эхлэн www.E-khyanalт.mn вэб хуудсыг Шилэн хяналтын порталыг орлох систем болгон хөгжүүлж эхэлсэн бөгөөд энэ нь 2015-21 онд хийгдсэн шалгалтын түүхийн архив хэлбэрээр цааш үргэлжилнэ. Шинэ систем нь харилцан ажиллах боломжтой 1. Байцаагчийн портал; 2. Хэрэглэгчийн портал болон 3. Аж ахуйн нэгжийн портал гэсэн гурван порталаас бүрдэнэ. Хэрэглэгчийн портал нь иргэдэд бүтээгдэхүүн, үйлчилгээтэй холбоотой санал гомдлоо байршуулах боломжийг олгоно.

Дараа нь улсын байцаагч хэрэглэгчийн санал гомдолтой танилцаад, арга хэмжээ, эсвэл хянат шалгалт хийх эсэхээ тодорхойлно. Үүний эцэст, ийм үйлдлийн талаарх тайланг системд байршуулж, авсан арга хэмжээний үр дүнг гомдол гаргагчид эргэн мэдэгдэнэ. Аж ахуй эрхлэгчид порталын хяналтын хуудсыг ашиглан шаардлагад нийцүүлэн өөрийгөө шалгах боломжтой. Тэд мөн хариултын хамт шалгах хуудсыг бөглөж, шаардлагатай нотлох баримтыг (баримт бичиг, гэрэл зураг, видео бичлэг) хавсаргаж, байцаагчийн порталтай хуваалцах боломжтой. Дараа нь улсын байцаагч аж ахуй эрхлэгчийн ирүүлсэн хариу, нотлох баримтын чанарт үндэслэн газар дээрх буюу биет хяналт шалгалт хийх эсэхээ шийдэж болох юм. Уг систем нь эдүгээ хөгжүүлэлтийн шатандаа байна.

84. Системийг хөгжүүлэхээр төлөвлөж байгаа тохиолдолд, МХЕГ-ын бүтцийн өөрчлөлтөөс үл хамаарч, системийг бүрэн хөгжүүлж, байршуулснаар цуглуулсан мэдээллийн тоо хэмжээ эрс нэмэгдэнэ. Стратеги, зорилгоо тодорхой, зорилготойгоор боловсруулаагүй тохиолдолд, асар их хэмжээний өгөгдөл,

мэдээллийг удирдахад хэцүү болно. Цаашилбал, хуурамч өгөгдлийг системд оруулахаас сэргийлэхийн тулд үүнийг зохицуулсан үйл явцыг тогтоосон байх шаардлагатай. Эдгээр үйл явцыг хөгжүүлж, аж ахуй эрхлэгчид болон хэрэглэгчидтэй нээлттэй хуваалцах нь шаардлагатгүй төлөвлөгөөт бус хяналт шалгалт хийхэд хүргэхүйц хуурамч, төөрөгдүүлсэн мэдээлэл системд оруулахаас зайлсхийх боломж олгох ач холбогдолтой. Хэрэглэгчид болон аж ахуй эрхлэгчид бизнесийн үйл ажиллагаа нь хүний эрүүл мэнд, аюулгүй байдал, хүрээлэн буй орчинд үзүүлэх эрсдэл, аюул, нөлөөллийн талаар мэдлэгтэй байх ёстой. Мөн хэрэглэгч, аж ахуйн нэгжийн ашиглах үйл ажиллагааны систем, порталыг хөгжүүлэхэд МХЕГ, тэр дундаа аймаг, нийслэлийн мэргэжлийн хяналтын байгууллагууд оролцох явдал чухал юм.

- 85. Хяналт шалгалтын шинэчлэлийн санаачлагыг хэрэгжүүлэхэд ч саатал гарч байсан байна.** 2017 оны 5 дугаар сарын 11-ний өдөр хэрэгжиж эхэлсэн Зөрчлийн тухай хууль батлагдсанаар төрөл бүрийн хуульд заасан хариуцлага хүлээлгэх асуудлуудыг нэг хуульд нэгтгэсэн. Харин Зөрчлийн тухай хуулийн нэг сөрөг нөлөөлөл нь зөрчлийн түвшингээр нь бага шийтгэл оногдуулдаг, тухайлбал, анхааруулга өгөх, асуудлыг шийдвэрлэх боломж олгох хувилбарыг хассан харагдаж байна. Зөрчлийн хэргийг шийтгэх хуулийг баталснаар янз бүрийн хууль зөрчсөн этгээдэд хариуцлага хүлээлгэх ажиллагаанд прокурор мөн оролцдог болсон.
- 86. Төрийн хяналт шалгалтын тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийг УИХ-ын нэр бүхий гишүүд санаачлан 2020 оны 5 дугаар сарын 1-ний өдөр УИХ-д өргөн мэдүүлсэн бол, Засгийн газар мөн Төрийн хяналт шалгалтын тухай хуулийг шинэчлэн найруулах хуулийн төсөл дээр ажиллаж байна.** Төрийн хяналт шалгалтын тухай хууль нь зөвхөн МХЕГ-аас гадна төрийн бусад байгууллагын хяналт шалгалтад хамаарна гэдгийг дурдах нь зүйтэй. Хяналт шалгалтын үйл явц, үр дүн, салбарын хууль тогтоомжид заасан улсын байцаагчийн эрх хэмжээ, үүрэг хариуцлагын талаар зөрчилтэй зохицуулалт, хяналт шалгалтын нарийвчилсан горим журам дутмаг, тухайлбал салбар/чиглэл бүрт ямар хяналт шалгалт явуулах нь тодорхойгүй, хяналт шалгалтын үйл ажиллагаанд хувь хүн, хуулийн этгээдийн эрх, үүрэг, оролцоо тодорхой бус байгаа

тул эрх зүйн орчныг боловсронгуй болгох шаардлагатай байна. Түүнчлэн төрийн хяналт шалгалтын өөр хэлбэр, тухайлбал зөвлөгөө өгөх, анхааруулж сэрэмжлүүлэх зэрэг хуулийн зохицуулалт дутмаг байна. Мөн аюулгүй байдал, нийтийн эрх ашгийг хамгаалах, ноцтой хохирол учруулахаас урьдчилан сэргийлэхэд чиглэсэн хяналт шалгалтыг эрэмбэлэх, зорилтот үйл ажиллагаанд чиглүүлэх шаардлагатай байна. Одоогийн байдлаар үйл ажиллагааны цар хүрээ өргөн учраас эрсдэлтэйд тооцогдохгүй, эрсдэл багатай аж ахуйн нэгжүүдэд давтан, шаардлагагүй хяналт шалгалтыг хийж байна. Эцэст нь, шалгалтын үйл явцыг Хөнгөн гэмт хэргийн тухай хууль болон Хөнгөн гэмт хэргийг хянан шийдвэрлэх тухай хуульд заасан хөнгөн буюу захиргааны зөрчлийг шалгах, хариуцлага хүлээлгэхээс ялгаж салгах хэрэгтэй. Хуулийн төсөл нь эдгээр дутагдалтай талууд, хязгаарлалтыг шийдвэрлэх зорилготой хэмээн хууль санаачлагчийн зүгээс үзэж байна.

- 87. Үүнтэйзэрэгцэн, Засгийн газраас Төрийн зарим хяналт шалгалтыг түр зогсоох тухай хуулийн төслийг УИХ-д өргөн мэдүүлээд байна¹⁰⁶.** “Ковид-19” цар тахлын эдийн засагт үзүүлэх сөрөг нөлөөллийг бууруулах, эдийн засгийн үр өгөөжийг нэмэгдүүлэх, улсын төлөвлөгөөт хяналт шалгалтыг түр зогсоох замаар эдийн засгийн сэргэлтийг хурдасгахын тулд уг хуулийн төслийг санаачилсан. Хуулийн төсөлд гурван жилийн хугацаанд төлөвлөгөөт хяналт шалгалт хийхгүй бөгөөд зөвхөн олон нийтээс гомдол, хүсэлт, өргөдөл гаргасан, төрийн байгууллагын шийдвэр, эсвэл хүний амь нас, эрүүл мэнд, хүрээлэн буй орчинд шууд хохирол үзүүлэхүйц гэж үзсэн тохиолдолд л хяналт шалгалт хийхээр тусгасан. 2022 оны 12-р сарын байдлаар хуулийн төсөл батлагдаагүй байна.
- 88. Хяналт шалгалт хийх эрх бүхий байгууллагуудад хяналт шалгалтын чухал шалгууруудыг өөрөө тодорхойлж, тогтоох боломж олгох нь ашиг сонирхлын зөрчил үүсгэн, хэрэгжилтэд хүндрэл учруулж болзошгүй.** Олон хуульд, хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийг хяналт шалгалт хийх эрх бүхий байгууллагуудад хариуцна гэж заасан байдаг ч тодорхой хүрээ буюу тодорхой шалгуурыг зааж өгөөгүй. Энэ нь эдгээр эрх бүхий байгууллагуудаас шинэ мэдлэг олж авах шаардлагатай нэмэлт ажил бий болгоод зогсохгүй, эрсдэлд тулгуурлан хяналт шалгалт хийх ёстой эрх бүхий байгууллагуудад хэрэгжилтийн зохицуулалтын цоорхойг

¹⁰⁶ Монголбанк, Санхүүгийн зохицуулах хороо, татвар, гааль, нийгмийн даатгал, эрүүл мэндийн даатгал, хүүхэд, гэр бүлийн хөгжлийн асуудал эрхэлсэн төрийн байгууллагын хийх хяналт шалгалтад уг хууль үйлчлэхгүй.

бий болгож байна. Ийм маягийн сүүлийн жишээг Мал, амьтны эрүүл мэндийн тухай хуулийн хэрэгжилтээс харж болно. Уг хуульд малын эмч, мэргэжлийн хяналтын улсын байцаагчийн экспортын гэрчилгээ олгох, хяналт шалгалт хийхтэй холбоотой чиг үүргийг тодорхой заагаагүй. Үүнээс шалтгаалан, малын гаралтай бүтээгдэхүүн экспортлогчид засч залруулах арга хэмжээ авахыг шаарддаг ихээхэн зардал, цаг хугацаа зарцуулахад хүргэдэг олон удаагийн, шил шилээ дарсан хяналт шалгалттай тулгарахад хүргэсэн байна.

89. Бодлогыг аймаг, нийслэл, дүүргийн мэргэжлийн хяналтын байгууллагуудаар дамжуулан улс даяар хэрэгжүүлэх шаардлагыг хангахын тулд мэдээлэл харилцаа, хяналт, үнэлгээг сайжруулах шаардлагатай бөгөөд энэ нь ялангуяа сүүлийн үеийн бүтцийн өөрчлөлттэй холбоотойгоор сорилт бэрхшээлтэй тулгарч болзошгүй юм.

2019 оны Хугацаа зарцуулалтын судалгаа (ХЗС-TRS)-ны мэдээллийг цуглуулах явцад МХЕГ-аас гаргасан шийдвэрийн хэрэгжилт байгууллагын түвшинд жигд бус байгаа нь илт болсон. Иймд, үйл явцыг нэгдмэл болгохын тулд шаардлагатай стандарт буюу үйл ажиллагааны нийтлэг журмыг боловсруулах явдал чухал. Иймд, хяналт шалгалт хийх эрх бүхий байгууллагууд хоорондын харилцаа холбоо, хяналт, үнэлгээг сайжруулахад онцгой анхаарал хандуулах хэрэгтэй.

90. Цаашид, улсын байцаагч нарт зориулсан сургалтыг улам боловсронгуй болгохын зэрэгцээ сүүлийн үед эрсдэл багатай аж ахуй эрхлэгчдэд зөвлөгөө, зааварчилгаа өгөх, сургалт явуулахад илүүтэй анхаарч байгааг дэмжих шаардлагатай байна.

МХЕГ-аас 2016 онд 6366 аж ахуйн нэгжид ийм “зөвлөгөө өгөх” үйлчилгээг үзүүлэхээр төлөвлөснөөс 5336 аж ахуйн нэгжид уг үйлчилгээг хүргэсэн байна. Аж ахуй эрхлэгчдэд зөвлөгөө, зааварчилгаа өгөх, сургалт явуулах нь улсын байцаагч нарын хувьд шинэ чиг үүрэг юм. Эдгээр шинэ чиг үүргийг хэрэгжүүлэх эхэн үед байцаагчид өөрсдийн үндсэн үүрэг гэж үзсэн зүйлээ алдахаас айж байсан тул аж ахуй эрхлэгчдэд зөвлөгөө өгөхийн оронд аль болох зөрчил гаргасан компаниудыг онилж, торгууль, шийтгэл ногдуулдаг байсан. Аж ахуйн нэгжүүдээс авсан урьдчилсан санал асуулгаас харахад, зөвлөгөө өгөх нь үнэ цэнэтэй бөгөөд байцаагч болон компаниудын хоорондын илүү үр бүтээлтэй харилцааг хөгжүүлэхэд хувь нэмэр оруулах боломжтой гэж үзсэн байна. Улсын байцаагчид, Эрсдэлийн удирдлагын

газар, дунд шатны удирдах албан тушаалтнууд, өндөр дээд түвшний бодлогын зөвлөхүүдийг тодорхой жишээ (жишээлбэл, шалгах хуудас боловсруулах, хяналт шалгалтыг загварчлах) ашигласан сургалтад хамруулах нь институцийн болон үйл ажиллагааны өөрчлөлт шинэчлэлийг тасралтгүй үргэлжлүүлэхэд нэн чухал.

91. Төрийн хяналт шалгалтын тухай хуульд саяхан оруулсан нэмэлт, өөрчлөлт ба МХЕГ-ын бүтцийн өөрчлөлт.

МХЕГ байгуулагдахаас өмнө төрийн өөр өөр байгууллагуудын дэргэд үйл ажиллагаа явуулдаг салбарын мэргэжлийн хяналтын байцаагчид хяналт шалгалтыг хийдэг байв. МХЕГ-ыг холбогдох яамдын харьяа 30 гаруй чиглэлээр хяналт шалгалт хийдэг 20 гаруй хяналтын нэгж, байгууллагуудыг нэгтгэх үндсэн дээр байгуулсан. Гэтэл, МХЕГ үйл ажиллагаа явуулж эхэлсэнээс хойш хэдэн жилийн дараа зарим гол оролцогч талууд хяналт шалгалтын үйл ажиллагааг МХЕГ-ын дор нэгтгэсэн нь хяналт шалгалтын тоо болон холбогдох зохицуулалтын ачааллыг бууруулна гэж тооцсон хүлээгдэж буй үр дүнд хүрээгүй гэж дүгнээд байна. Эсрэгээрээ, МХЕГ нь аж ахуй эрхлэгчдэд үзүүлэх дарамт шахалтаа нэмэгдүүлж, торгууль шийтгэл оногдуулахыг урьтал болгож, ачааллыг улам бүр нэмэгдүүлсэн гэж талууд үзжээ. 2022 оны 11-р сарын 11-ний өдөр Төрийн хяналт шалгалтын тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулснаар МХЕГ-т бүтцийн өөрчлөлт хийгдэхээр болсон. Энэхүү нэмэлт, өөрчлөлтийг 2023 оны 1-р сарын 1-ний өдрөөс эхлэн дагаж мөрдөнө. Хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтөөр хяналт шалгалтыг (i) төрийн захиргааны төв байгууллага (өөрөөр хэлбэл, яамд), (ii) төрийн захиргааны байгууллага (өөрөөр хэлбэл агентлагууд) болон (iii) хэрэгжүүлэх үүрэг бүхий байгууллагууд орон нутгийн түвшний хяналт шалгалтыг хийнэ. Түүнчлэн, «улсын хяналт шалгалтыг хэрэгжүүлэх төв байгууллага» (өөрөөр хэлбэл, МХЕГ) гэсэн тодотголыг хассан. Хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах үндэслэл нь (i) төрийн улсын хяналт шалгалтын байгууллага, улсын байцаагчийн давхардсан чиг үүргийг арилгах, (ii) салбарын бодлогыг төлөвлөх, батлах, хэрэгжүүлэх, хэрэгжилтэд хяналт тавих үйл ажиллагааг нэгдсэн удирдлагаар хангах, (iii) бодлого, шийдвэрийн ын хэрэгжилтийг сайжруулах, (iv) хяналт шалгалтын үр дүнд үндэслэн бодлого, шийдвэр, түүний хэрэгжилтийг сайжруулах явдал гэж үзсэн¹⁰⁷. Үүний дагуу МХЕГ-ын бүх чиг үүргийг холбогдох яамд, агентлагууд, аймаг, нийслэлийн буюу

¹⁰⁷ Төрийн хяналт шалгалтын тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийн танилцуулгыг <https://online.flipping-book.com/view/240352611/2/ 249-250-р хуудаснаас үзнэ үү>.

орон нутгийн Засаг дарга болон/эсвэл хяналт шалгалт хийх эрх бүхий бусад байгууллагуудад (мэргэжлийн холбоод зэрэг) шилжүүлж, эдгээр байгууллагууд тус тусын салбарын төрийн хяналт шалгалтыг хариуцах юм. Мөн хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөөр төрийн хяналт шалгалтын байгууллага нь улсын болон орон нутгийн төсөвт орлого оруулах үүрэг хүлээхгүй байхаар тусгасан. Тодруулбал, төрийн хяналт шалгалт нь хууль бус үйл ажиллагаа, хүний амь нас, эрүүл мэнд, олон нийт, байгаль орчны аюулгүй байдалд учирч болзошгүй эрсдэлээс урьдчилан сэргийлэх, илрүүлэх, таслан зогсоох зорилгоор хийх "Төрийн урьдчилан сэргийлэх хяналт шалгалт" байх тухай үзэл баримтлал буюу ойлголтыг энэхүү нэмэлт өөрчлөлтөд тусгаж өгсөн байна.

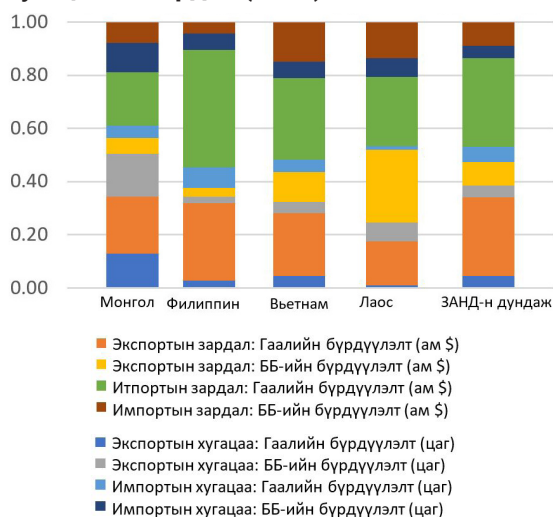
92. Гол зөвлөмж:

- Аж ахуй эрхлэгчдэд үр дүнтэй зөвлөгөө, зааварчилгаа өгөх, сургалт зохион байгуулах чадвартай байхуйц түвшинд төрийн хяналт шалгалтыг хэрэгжүүлэх эрх бүхий байгууллагуудын үүргийг нэмэгдүүлэх,
- Сургалтын хөтөлбөрийг системтэй боловсруулж, байцаагчдад зориулсан зорилтот сургалт явуулах, тэр дундаа сургалтын зарим хэсгийг албан журмын болгох замаар төрийн хяналт шалгалтыг хэрэгжүүлэх эрх бүхий байгууллагуудын чадавхийг бэхжүүлэх,
- Тухайн байцаагч хэд хичнээн сургалтанд хамрагдсаныг төдийгүй тодорхой үйл явцад, тухайлбал, зөвлөлдөн ярилцах, зөвлөгөө өгөхдөө олж авсан мэдлэгээ хэрхэн ашигласан зэргийг үндэслэн байцаагч нэг бүрийн ажлын гүйцэтгэлийг хэмждэг болох,
- Хэрэглэгчид, аж ахуй эрхлэгчид болон нийгмийн хамгаалал, татвар гэх мэт асуудал эрхэлсэн зохицуулах эрх бүхий байгууллагуудад зориулсан нээлттэй мэдээлэл агуулсан мэдээллийн удирдлагын бодлогыг бий болгох. Зөвхөн оногдуулсан, хураасан торгууль төдийгүй эрсдэлийг бууруулахтай холбоотой асуудлаар төрийн болон хувийн хэвшлийнхэнд системтэйтэйгээр тайлагнадаг байх,
- Бусад орны мэргэжлийн хяналтын байгууллагуудтай, тэр дундаа шилдэг туршлагатай тооцогддог байгууллагуудтай гадаад харилцаагаа сайжруулах замаар мэргэжил нэгтнээсээ суралцах чадварыг дээшлүүлэх,
- Хяналт-шинжилгээ ба үнэлгээ нь ахиц дэвшлийг ялангуяа эрсдэлийн удирдлагатай холбоотой үр дүн, нөлөөлөлтэй харьцуулж үнэлдэг байх,
- Төрийн хяналт шалгалтын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн талаар өргөн хүрээтэй хэлэлцүүлэг зохион байгуулж, оршин буй хийдэл болон хязгаарлалтыг зохих ёсоор засч залруулах, төрийн хяналт шалгалтын талаар заасан болон холбогдох бусад хууль тогтоомжийг уялдаа холбоотой, ойлгомжтой болгох үүднээс нягталж үзэх.

е. Гаалийн горим журам

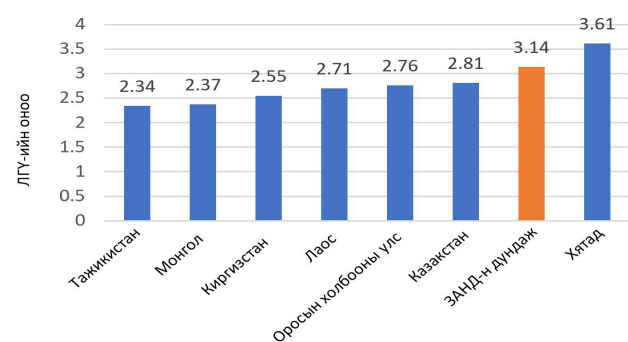
93. Монгол Улс худалдааг хөнгөвчлөх, гаалийн горим журмыг шинэчлэх талаар ихээхэн хүчин чармайлт гаргаж ирсэн хэдий ч, Зүүн Ази, Номхон далайн (ЗАНД) бүс нутгийн дунджаас хоцрогдсон хэвээр байна. ЗАНД-ын бүс нутгийн орнуудын дундажтай харьцуулахад, Монгол улс хил дамнасан худалдаанд хугацаа урт боловч зардал багатай горимыг хэрэгжүүлэхийг шаарддаг (Зураг 8). Логистикийн гүйцэтгэлийн үзүүлэлтээр (ЛГҮ-LPI) Монгол улс дэлхийн хэмжээнд 160 орноос 130-д жагссан бөгөөд бусад улс орнууд болон ЗАНД-н бүс нутгийн дундаж үзүүлэлтээс (2.37 оноотой) доогуур оноотой байна (Зураг 9).¹⁰⁸

Зураг 8: Хил дамнасан худалдаанд шаардагдах хугацаа ба зардал (2020)

Эх сурвалж: Дэлхийн банк, Бизнес эрхлэхүй мэдээллийн сан.

Зураг 9: ЛГҮ-ийн оноо

Эх сурвалж: ЛГҮ, Дэлхийн банк.

¹⁰⁸ ЛГҮ-ийн оноог зургаан өөр түвшинд хэмждэг: гааль, дэд бүтэц; ачаа тээвэрлэлтийг зохион байгуулахад хялбар байдал, логистикийн үйлчилгээний чанар, мөшгөлт, болон цаг үеэ олсон байдал. Индекс нь 1-4 хооронд хэлбэлздэг бөгөөд өндөр оноо нь илүү сайн гүйцэтгэлийг илэрхийлдэг.

¹⁰⁹ ОУСК. 2019. Хугацаа зарцуулалтын судалгааны тайлан.

¹¹⁰ ДБГ ХОШЗ 2019.

¹¹¹ ОУСК. 2019. Хугацаа зарцуулалтын судалгааны тайлан.

¹¹² Тухайлбал, Худалдааг хөнгөвчлөх үндэсний замын зураглалыг батлах, Худалдааг дэмжих үндэсний хороог байгуулах, нэг цонхны үйлчилгээг хөгжүүлэх, цахим мэдээллийн солилцоог бий болгох.

¹¹³ Нийтлэлийг: https://www.wto.org/english/tratop_e/tp_r_e/tp506_crc_e.htm хаягаар орж авах боломжтой.

94. Олон улсын худалдаанд учирч буй саад тотгорыг бууруулж, бараа бүтээгдэхүүнийг улсын хилээр нэвтрүүлэх, гаргах үйл явцыг хөнгөвчилснөөр дотоодын эдийн засгийг идэвхжүүлж, гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих боломжтой нь олон улсын туршлага, судалгаагаар тогтоогдсон зүйл.¹⁰⁹ Энэ нь Монгол Улс үр ашгийг эрэлхийлсэн ГШХО буюу хамгийн их хувьсан шинэчлэгдэх чадвартай ГШХО-ыг татахад илүү ач холбогдолтой бөгөөд байгалийн баялаг хайх хөрөнгө оруулалтаас эдийн засгаа илүүтэй төрөлжүүлэхэд шилжих боломжийг олгоно.¹¹⁰ 2019 онд ДБГ-ээс хилийн хяналтын байгууллагууд болон хувийн хэвшлийн оролцогч талуудын бараа импортлох, экспортлоход зарцуулсан бодит цаг хугацааг хэмжих, хүндрэлтэй асуудал, саад бэрхшээлийн талаар мэдээлэл цуглуулах, эдгээр байгууллагууд болон хувийн хэвшлийн оролцогч талуудын уялдаа холбоо, гүйцэтгэлийг сайжруулах, худалдааг хөнгөвчлөх гэрээний хэрэгжилтийг хангаж, худалдааг хөнгөвчлөх үйл явцыг гүнзгийрүүлэх зорилгоор Хугацаа зарцуулалтын дэлгэрэнгүй судалгаа хийсэн. ДБГ-ын энэхүү судалгааны тайланд дурдсанаар, хил дамнасан худалдаанд (i) хилийн хяналтын байгууллагуудын уялдаа холбоо сул, мэдээллийн нэгдсэн систем дутмаг, (ii) МХЕГ, Гаалийн байгууллагаас хийсэн шалгалтын тоо; (iii) терминалын дэд бүтэц стандарт шаардлага хангахгүй, хуучирсан, (iv) худалдаачид гадаад худалдааны тухай хууль тогтоомжийн талаар мэдлэггүй, (v) экспорт/импортын гэрчилгээ олгоход хүнд суртал их байна.¹¹¹ Монгол улс гаалийн бүрдүүлэлт, хяналт шалгалтын горимын шинжтэй хүндрэлтэй тулгарсаар байгаа бөгөөд энэ нь барааг экспортлох/импортлоход шаардагдах дундаж хугацаанд нөлөөлдөг (Хүснэгт 3-ыг үзнэ үү) хэвээр байгаа хэдий ч, хэд хэдэн шийдвэртэй арга хэмжээ авсанаар¹¹² улс орны өрсөлдөх чадвар, худалдаалах чадвараа дээшлүүлж чадсан.¹¹³

Хүснэгт 3: Экспорт/Импортын үйл ажиллагааны жагсаалт ба хилээр бараагаа гаргах, оруулж зөөх дундаж хугацаа

Үйл ажиллагаа	Дундаж хугацаа
Авто замаар тээвэрлэсэн импортын барааг хуурай газрын терминалд буулгаж авах	3 хоног 12 цаг 7 минут
Авто замаар тээвэрлэсэн импортын барааг төмөр замаар дамжуулан тээвэрлээд хуурай замын терминалд буулгаж авах	3 хоног 40 минут
Төмөр замаар тээвэрлэсэн импортын барааг хуурай замын терминалд буулгаж авах	4 хоног 20 цаг 10 минут
Агаараар тээвэрлэсэн импортын барааг Буянт-ухаа нисэх онгоцны буудалд буулгаж авах	2 хоног 12 цаг 32 минут
Барааг хилийн боомтоос агаараар экспортлох	18 цаг 25 минут
Дуудлагын үйлчилгээгээр дамжуулан барааг агаараар экспортлох	4 хоног 20 цаг 35 минут
Дуудлагын үйлчилгээгээр дамжуулан барааг авто замаар экспортлох	2 хоног 18 цаг 51 минут
Импорт, экспортын гэрчилгээ болон зөвшөөрөл авах	11 цаг 56 минут

Эх сурвалж: Монгол Улсын Хугацаа зарцуулалтын судалгааны тайлан 2019.

95. Монгол улс худалдааны гэрээ, хэлцлээ сайжруулахын тулд эдгээрийг олон улсын жишигт нийцүүлээгүй хэвээр байна. 1997 оноос хойш ДХБ-ын гишүүн орны хувьд Монгол Улс Япон улстай Чөлөөт худалдааны анхны хэлэлцээр (ЧХХ) болон Эдийн засгийн түншлэлийн гэрээнд (ЭЗТГ)-д гарын үсэг зурж,¹¹⁴ Ази, Номхон далайн худалдааны хэлэлцээр (АНДХХ)-т нэгдэн ороод байна. АНДХХ-ийн хүрээнд¹¹⁵ Хятадтай хийх худалдаанд, хэд хэдэн бүтээгдэхүүнээс дунджаар 24.2 хувийн хөнгөлөлт эдлэх боломжтой болсон.¹¹⁶ Энэ нь тус улсад "Бүс ба зам" санаачлагыг дэмжих, Хятад улстай хоёр талын эдийн засаг, худалдааны хамтын ажиллагааг гүнзгийрүүлэхэд тус дөхөм үзүүлсэн. Түүнчлэн, Монгол Улс экспортоо төрөлжүүлэх зорилгоор, ДХБ-ын гишүүн орнуудын Хөнгөлөлтийн ерөнхий систем (ХЕС/GSP)-ийн хэд хэдэн хөтөлбөрт хамрагддаг¹¹⁷. ХЕС-ийн хүрээнд хийсэн Монгол Улсын нийт экспортын 31 хувийг АНУ-д хийсэн экспорт эзэлж буй бол, ХЕС-ийн хүрээнд бараа л дан ганц вольфрамын худалдаа хийгджээ.¹¹⁸ Монголын нийт экспортын 85.9 хувийг эрдэс бүтээгдэхүүн эзэлдэг бөгөөд хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүн зэрэг бусад салбарын бүтээгдэхүүнээр төрөлжилт маш бага байна (Зураг 10). Монголын ноолууран бүтээгдэхүүнийг АНУ-д татваргүй экспортлох

хэлэлцээр үргэлжилж байна. Гэсэн хэдий ч Монгол Улс Ариун цэврийн болон ургамлын эрүүл ахуйн (SPS) шаардлагыг хангах асуудал, зарим хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний импортын квот тогтоодог, Хятадтай худалдаа хийх үеийн хил дээрх хяналт шалгалт (ялангуяа цар тахлын сэргэлтийн үе шатанд) зэргээс харахад олон улсын стандартаас хол хоцорсон байдалтай байна. Энэ бүхэн нь ДХБ-ийн өмнө хүлээсэн үүргээ биелүүлэхэд бэрхшээл учруулж, улс орны өрсөлдөх чадварт нөлөөлж байна.

96. Монгол Улс бусад улс руу бүтээгдэхүүн экспортлохдоо сав, баглаа боодлын стандарт, шаардлагыг чанд мөрдөх ёстой.¹¹⁹ Экспортод гаргах боловсруулсан бүтээгдэхүүн нь гадна болон дотор савлагааны хувьд олон улсын ариун цэврийн стандартыг хангасан байх ёстой. Холбогдох бүх стандартыг Монгол Улсын хууль болон Хүнсний аюулгүй байдлын үндэсний стандартын ерөнхий дүрэмд тусгасан. Мөн хилийн мэргэжлийн хяналтын байцаагч экспортын барааны бичиг баримт, биет байдлыг шалгадаг. Тухайлбал, экспортын махан бүтээгдэхүүнд, ялангуяа Орос, Хятадтай худалдаанд импортлогч улсын маш хатуу журам, стандарт мөрдөгддөг

¹¹⁴ Япон-Монголын эдийн засгийн түншлэлийн хэлэлцээрээр Монгол Улсаас экспортолж буй гүн боловсруулсан арьс ширэн бүтээгдэхүүний импортын татварыг тэглэх боломжтой болсон.

¹¹⁵ АНДХХ нь НҮБ-ын Ази, Номхон далайн эдийн засаг, нийгмийн комиссын ивээл дор хөгжиж буй орнуудын хооронд байгуулсан худалдааны хөнгөлөлттэй хэлэлцээр бөгөөд өмнөд-өмнөд хамтын ажиллагааг хөгжүүлэх зорилготой юм. Хятад улс 2001 онд тус гэрээнд албан ёсоор нэгдэн орсон бөгөөд эдүгээ Бангладеш, Хятад, Энэтхэг, Лаос, Солонгос, Монгол, Шри-Ланка гишүүнээр элсээд байна.

¹¹⁶ Нийтлэлтэй дараах холбоосоор орж танилцах боломжтой: <http://english.mofcom.gov.cn/article/newsrelease/significant-news/202101/20210103029223.shtml>

¹¹⁷ Нийтлэлтэй дараах холбоосоор орж танилцах боломжтой: https://www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/tp506_crc_e.htm.

¹¹⁸ АНУ-ын худалдааны төлөөлөгчийн газар. Монгол Улс ба Хөнгөлөлтийн ерөнхий систем (ХЕС)-ийн хөтөлбөр

¹¹⁹ Эцсийн тайлан. BSH. Экспортын үйл явцын дүн шинжилгээ.

Зураг 10: Экспортын төрөлжилт, бүтээгдэхүүнээр (2019)

Эх сурвалж: Эдийн засгийн цогц байдлын атлас, Харвардын их сургууль

97. Худалдааг хөнгөвчлөх ил тод, орчин үеийн тогтолцоо нь Монголын бизнес эрхлэгчдэд илүү хялбар худалдаа хийх, улсын нийт экспортын өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлэх боломж олгоно. Монгол Улс Хятад, Оросын дунд орших далайд гарцгүй орны хувьд хоёр хүчирхэг хөрштэйгээ хийх худалдааны харилцаандаа ихээхэн түшиглэдэг. Гэвч дэд бүтэц сул хөгжсөн, худалдааг хөнгөвчлөх өнөөгийн тогтолцоо нь эдийн засгийг төрөлжүүлэх, салбаруудын өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлэхэд саад учруулсаар байна. ШСБ-ын дагуу Гадаад харилцааны яамнаас худалдаатай холбоотой бүхий л зохицуулалтын цахим мэдээллийн сан болох «Монголын худалдааны мэдээллийн портал»-ыг ажиллуулж эхлээд байна. Энэхүү портал нь худалдаа, гаалийн зохицуулалтыг оновчтой болгох, хилийн хяналт шалгалтыг хялбарчлах, экспортын төрөлжилт, ялангуяа хөдөө аж ахуйг дэмжих зорилгоор экспортын шаардлагыг хангах хувийн хэвшлийн чадавхийг нэмэгдүүлэх зорилготой юм.¹²⁰

98. Гол зөвлөмж:

- Тээврийн бичиг баримт, төлбөр тооцоог хилийн хяналтын байгууллага, мөн төмөр зам, үндэсний агаарын тээврийн МИАТ компани цахимаар бүрдүүлж, хийдэг болгохуйц түвшинд гаалийн бүрдүүлэлтийн автоматжуулалтыг сайжруулах.

- Худалдааны нэг цэгийн үйлчилгээний системийг боловсруулж, холбогдох бүх байгууллагуудыг холбож, худалдаатай холбоотой бүх горимыг бүрэн автоматжуулах.
- Гаалийн байгууллагад мэдүүлэхээс өмнөх ажиллагааны тогтолцоог хөгжүүлэх, бараа мэдүүлэх, төлбөр төлөх үйл явцыг дэмжихийн тулд эрх бүхий операторын програм хангамж, мэдээллийн технологийн системийг хөгжүүлэх.
- Дунд зэргийн болон бага эрсдэлтэй ачаанд хийдэг гаалийн болон төрийн хяналт шалгалт хийх эрх бүхий байгууллагын биет хяналт шалгалтыг эрс багасгахын тулд илүү хүчирхэг эрсдэлийн үнэлгээ, удирдлагын тогтолцоог бий болгож, хэрэгжүүлэх.
- Жигд бус гүйцэтгэлийг цэгцлэх, нэгжүүдийн боловсруулсан шаардлагагүй алхам, журмыг багасгахын тулд хилийн бүхий л боомтууд болон дотоод терминалуудад стандартчилагдсан буюу үйл ажиллагааны нийтлэг журмыг мөрдүүлэх.
- Эдийн засгийг төрөлжүүлэхийн тулд олон улсын стандартад нийцсэн худалдааны логистикийн дэд бүтцэд хөрөнгө оруулалт хийх.
- Гаалийн болон хилийн хяналтын бусад байгууллага хоорондын ажлын уялдааг хангаж, чиг үүргийн давхардлыг арилгах замаар экспортод хяналт шалгалт хийх үйл явцыг оновчтой болгох.

¹²⁰ <https://pressroom.ifc.org/all/pages/PressDetail.aspx?ID=16763>

VI

ГАДААДЫН ХӨРӨНГӨ ОРУУЛАГЧИД БОЛОН ХӨРӨНГӨ ОРУУЛАЛТЫГ ТАТАХ, ХАДГАЛЖ ҮЛДЭЭХ

-
- a. Хөрөнгө оруулалтын бодлого
 - b. Хөрөнгө оруулалтын тухай шинэ хууль

а. Хөрөнгө оруулалтын бодлого

99. ДБГ-ын баг ОУСК-ийн зөвлөх үйлчилгээний төслийн хүрээнд 121 “Монгол Улсын хөрөнгө оруулалтын шинэчлэлийн зураглал” (ХОШЗ 2018) 122 сэдэвтэй гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтын иж бүрэн диагностик судалгааг 2018 онд хийсэн. Хөрөнгө оруулалтын институцийн тогтолцоог шинэчлэх тодорхой шинж тэмдэг ажиглагдаж буй хэдий ч 2018 оны 6-р сард уг судалгааны тайлан нийтлэгдсэнээс хойш ГШХО-ын бодлогын хүрээний томоохон шинэчлэлүүдийн цөөн хэдэн нь л хэрэгжсэн бөгөөд ихэнх зөвлөмжүүд нь эдүгээ ч ач холбогдолтой бөгөөд хэрэгжих боломжтой хэвээр байна. Иймд, тэдгээрийг энэхүү тайланд зохистой гэж үзсэн тохиолдолд, оруулсан нэмэлт тодруулгын хамт иш татсан болно. ХОШЗ 2018 судалгаа нь “Монгол Улс эдийн засгаа төрөлжүүлж эхлэхийн хамт, хувийн хэвшлийн хөрөнгө оруулалт, тэр дундаа гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтыг (ГШХО) идэвхжүүлэх, тогтвортой өсөлтийг хангах, хувийн хэвшлээ орчин үетэй хөл нийлүүлэх боломжоор хангах, илүү олон, илүү сайн ажлын байр бий болгохын тулд томоохон өөрчлөлт шинэчлэл хийх шаардлагатай байна” гэсэн ерөнхий дүгнэлт хийсэн. Уг тайланд дотоод, гадаадын хөрөнгө оруулагчдад чухал ач холбогдолтой хэд хэдэн чиглэлийг хөндсөн олон тодорхой зөвлөмжийг тусгасан бөгөөд гол зөвлөмжөө анхаарал хандуулбал зохих гурван тэргүүлэх ач холбогдолтой сорилт бэрхшээлийг шийдвэрлэхээр бүлэглээд, үүнийхээ дагуу бодит зөвлөмжөө томъёолсон.

100. Эхний тэргүүлэх ач холбогдолтой чиглэл: Хөрөнгө оруулалтын орчныг шинэчлэх цогц хөтөлбөр хэрэгжүүлэх хэрэгтэй. ХОШЗ 2018-д хөрөнгө оруулалтын орчин зарим талаар сайжирсан хэдий ч дотоод болон гадаадын хөрөнгө оруулагчид хувийн хэвшлийн тогтвортой өсөлтөд нийцгүй мэдэгдэхүйц сорилт бэрхшээл бүхий орчинтой тулгарсаар байна гэсэн гол дүгнэлт хийсэн. Иймд, бизнесийн эрх зүйн орчныг боловсронгуй болгох, сайн засаглалыг бэхжүүлэх, хувийн хэвшлийн ХОО-ыг сайжруулах шинэчлэлийн тэргүүлэх чиглэлийг тодорхойлж, МУЗГ-т санал болгох үр нөлөөтэй, үр дүнд тулгуурласан төр, хувийн хэвшлийн хэлэлцүүлэг (ТХХХ) хийдэг платформын бий

болгох зэрэг асуудлыг хамарсан хөрөнгө оруулалтын орчныг (ХОО) шинэчлэх цогц хөтөлбөрийг боловсруулж хэрэгжүүлэхийг юун түрүүнд зөвлөмж болгосон. Эдгээр зөвлөмж нь олон талаараа өнөөгийн улс төр, эдийн засгийн нөхцөл байдал, ШСБ-ын хэрэгжилтэд ач холбогдолтой хэвээр байна. Өрсөлдөөнт бизнесийн орчин нь дотоод болон гадаадын хөрөнгө оруулалтын аль алинд нь нэгэн адил чухал бөгөөд ХОШЗ 2018-д ч, одоогийн тайланд ч хөрөнгө оруулагчдын нэг ангиллыг нөгөөгөөс нь илүүд үзэхийг санал болгоогүй. Цэцэглэн хөгжиж, эдийн засгаа төрөлжүүлж, нийгэм, эдийн засгийн зорилтоо хэрэгжүүлэхэд нь Монгол Улсад гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулалт шаардлагатай бөгөөд хөрөнгө оруулалтын таатай орчин нь зорилгодоо хүрэхэд чухал ач холбогдолтой.

101. Хоёр дахь тэргүүлэх ач холбогдолтой чиглэл: Хөрөнгө оруулалтын шинэ, тодорхой бодлого хэрэгтэй. Хэдийгээр Монгол Улс ГШХО-ыг, ялангуяа олборлох салбарт татах чиглэлээр маргах аргагүй амжилт гаргасан ч, ГШХО Монголын эдийн засгийг төрөлжүүлэх, дотоодын хувийн хэвшлийг бэхжүүлэх, Монгол Улсыг дэлхийн нэмүү өртгийн сүлжээнд (ДНӨС/GVC) нэгтгэхэд санаанд хүрэхүйц үүрэг гүйцэтгэсэнгүй. Хоёрдмол утгатай, ойлгомжгүй, тогтворгүй, заримдаа илт нөхөрсөг бус бодлого явуулсны улмаас гадаадын хөрөнгө оруулагчдын Монголд итгэх итгэл эрс буураад байна. Юун түрүүнд өгөх тодорхой зөвлөмж гэвэл, Монгол Улс, гадаадын хөрөнгө оруулалттай харилцах харилцаагаа хэд хэдэн арга хэмжээ авах замаар “шинэчлэх” шаардлагатай байна. Эдгээр зөвлөмжийн нэг нь гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг тайвшруулж, Монгол Улс ГШХО-д нээлттэй, илүү их гадаадын хөрөнгө оруулалт татах хүсэлтэй байгааг тайлбарласан, ГШХО-ыг түлхүү татах замаар хүрэхээр төлөвлөж буй зорилтоо тодорхойлсон, Засгийн газар ГШХО-ын тусламжтайгаар хөгжүүлэхийг хүсч буй шинэ салбаруудаа зааж өгсөн Хөрөнгө оруулалтын бодлогын мэдэгдэл (ХОБМ) гарган батлах явдал байв. ХОБМ гаргаснаар, хөрөнгө оруулагчдыг хамгаалах, 2018 онд бий болгосон Хөрөнгө оруулагчийн гомдол

¹²¹ Монгол Улсын Хөрөнгө оруулалтын бодлого, хөдөө аж ахуйн хөрөнгө оруулалтыг дэмжих (ХОБХААХОДТ) төсөл

¹²² “Монгол Улсын Хөрөнгө оруулалтын шинэчлэлийн зураглал: Хөрөнгө оруулалтын шинэ бодлого ба дэмжих стратегийн үндэс”, ОУСК, Дэлхийн банк групп, 2018 оны 6-р сар. Цахимаар үзэж танилцах боломжтой: <http://...>”.

шийдвэрлэх механизмыг (ХОГШМ)¹²³ бүрэн ажиллуулахаар авсан амлалтаа Монгол Улсын Засгийн газар дахин баталгаажуулах юм. Зарчмын хувьд, ХОБМ нь Хөрөнгө оруулалтын тухай шинэ хууль гарахаас өмнө эсвэл хууль батлагдсаны дараа нэг ёсондоо шинэ хуулийг хэрэгжүүлэх байдлаар ч батлагдаж болно.

102. Дор дурдсан учир шалтгаанаар «хөрөнгө оруулалтын бодлогыг шинэчлэх»-д чиглэсэн эдгээр цуврал зөвлөмжүүд нь эдүгээ хүртэл чухал ач холбогдолтой хэвээр байна. Үүнд:

- ХОБМ-ийг боловсруулаагүй байгаа бөгөөд үүнээс шалтгаалан Монгол Улсын хөрөнгө оруулалтын бодлого ямар байгаа, ямар зорилт дэвшүүлж байгаа, ямар төрлийн хөрөнгө оруулалт татах хүсэлтэй байгаа нь тодорхойгүй хэвээр байна. Хөрөнгө оруулагчдын Монголд итгэх итгэл буцаж сэргээгүй байгаа тул шинэ хөрөнгө оруулагчид зах зээлд орохдоо болгоомжтой хандаж байж магадгүй бөгөөд одоо байгаа хөрөнгө оруулагчид ч мөн адил хянамгай, эсвэл дахин хөрөнгө оруулалт хийх, өргөжүүлэхээсээ өмнө «хүлээзнэх, харзнах» хандлагатай байж болох талтай. Зарим нь бүр Монголын зах зээлийг орхиж ч болзошгүй юм.
- ХОБМ-ийн механизмыг эрх баригчдын нэрийн өмнөөс бий болгосон боловч одоог хүртэл бүрэн хэрэгжээгүй, хөрөнгө оруулагчид энэ талаар хангалттай мэдээлэлтэй бус, ашиглахгүй байгаа нь МУЗГ энэ санаачилгад бүрэн ач холбогдол өгөөгүй, хөрөнгө оруулагчид үүнийг нь ЗГ уг асуудалд хайхрамжгүй хандаж байна хэмээн ойлгосонтой холбоотой байж болох юм. Ковид-19-ын дараах сэргэлтийн үед эдийн засгийн үйл ажиллагаа удаашралтай байгаа, гадаад валютын нөөц шавхагдаж буй зэргээс үүдээд хөрөнгө оруулагчдаа хадгалж үлдэх нь Монгол Улсын хувьд нэн тэргүүний зорилт тул ХОБМ урьд өмнөхөөсөө ч илүү чухал ач холбогдолтой. Монгол Улс үр дүнд хүрэхийн тулд хөрөнгө оруулагчдын гомдлыг нэг нэгээр нь авч үзэж шийдвэрлэх гэхийн оронд илүү системчилсэн арга барилыг хэрэгжүүлэх шаардлагатай бөгөөд энэ нь одоо байгаа хөрөнгө оруулагчдын Монголд итгэх итгэлийг нэмэгдүүлж, хөрөнгө оруулагчдаа хадгалж үлдэхэд хувь нэмэр оруулах болно. Багийнхны үзэж байгаагаар,

эдгээр зорилтыг хэрэгжүүлэх арга зам бол нэгэнт бий болгосон ХОГШМ-ыг Засгийн газрын хэмжээнд аль болох өндөр түвшинд улс төрийн хүсэл зоригоор баталгаажсан байдлаар бүрэн хэрэгжүүлэх явдал юм.¹²⁴

103. Гурав дахь тэргүүлэх ач холбогдолтой чиглэл: Хөрөнгө оруулалтыг илүү сайн, илүү хүчтэй дэмжих хэрэгцээ. Хэд хэдэн институцийн шинэчлэл буюу хөрөнгө оруулалтыг дэмжих асуудал эрхэлсэн агентлагуудыг татан буулгаж, дахин шинээр байгуулж, эдгээр байгууллагуудын нэг хэсэг байсан мэргэжлийн ур чадвараа хадгалаагүйн улмаас хөрөнгө оруулалтыг дэмжих чадавхи сүүлийн 10 жилийн хугацаанд эрс буурсан.

Монгол Улс шинэ хөрөнгө оруулагчдыг татахын төлөө тэмцсээр байхын зэрэгцээ шаардлагатай чадавхийг буцаан сэргээх хүртэл одоо байгаа хөрөнгө оруулагчдаа авч үлдэхийн төлөө чармайсаар байх болно. ХОШЗ 2018 тайланд, а) хөрөнгө оруулалтыг дэмжих чадавхийг дахин бий болгох буюу бэхжүүлэх, б) дор дурдсан 3 тулгуурыг өөртөө багтаасан хөрөнгө оруулалтыг дэмжих стратегийг боловсруулж хэрэгжүүлэх нь зүйтэй гэсэн гол зөвлөмжийг санал болгосон. Үүнд:

- Хөгжих ирээдүй бүхий шинэ, хөгжиж амжаагүй салбарт (агробизнес, цахим худалдаа, эко аялал жуулчлал болон бусад) чиглэсэн **ГШХО-ыг татах, төрөлжүүлэх стратеги**
- Дотоодын нийт нэмүү өртгийн үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх, шинэ технологи, чадавхийг хөгжүүлэх буюу татах, боломжтой бол дотоодын компаниудыг гадаадын хөрөнгө оруулагчдын нийлүүлэлтийн сүлжээнд илүү сайн нэгтгэхийн тулд ГШХО болон дотоодын хувийн хэвшил хоорондын харилцааг дэмжих **хэлхээ холбоог бэхжүүлэх хөтөлбөр буюу санаачлага.**
- Одоо байгаа хөрөнгө оруулалт, тэр дундаа олборлох салбар дахь хөрөнгө оруулалтаа тэдний хэрэгцээнд нийцүүлэн хадгалж үлдэхэд тус дөхөм үзүүлэх хөрөнгө оруулсаны дараа **Хөрөнгө оруулагчид дэмжлэг тусламж үзүүлэх хөтөлбөр.**

104. Хөрөнгө оруулалтыг дэмжихэд чиглэсэн эдгээр зөвлөмжүүдийн заримыг хэсэгчлэн хэрэгжүүлсэн, заримыг нь хараахан

¹²³ Хөрөнгө оруулагчийн гомдол шийдвэрлэх механизм (ХОГШМ/SIRM) нь Засгийн газрын үйл ажиллагаанаас үүдэлтэй гомдлыг олж тодорхойлох, шийдвэрлэхэд эрт анхааруулах, хянах механизм юм.

¹²⁴ ОУСК-ийн шинээр баталсан (2022 оны 5-р сар) Монгол Улсын Хөрөнгө оруулалтын бодлогын хэд хэдэн чиглэлд анхаарлаа хандуулсан зөвлөх үйлчилгээний төсөл нь хөрөнгө оруулагчдад ХОГШМ-ын талаар сурталчлан таниулахад туслахын сацуу ХОГШМ-ын дүрмийг Засгийн газрын шинэ бүтэцтэй уялдуулах, холбогдох гол байгууллагуудын чадавхийг бэхжүүлэх замаар ХОГШМ-ыг бүрэн хэрэгжүүлэх хүчин чармайлтыг үргэлжлүүлэн дэмжихэд чиглэгдэнэ.

хэрэгжүүлээгүй байна. Тухайлбал, дээр дурьдсан ОУСК-ийн зөвлөх үйлчилгээ үзүүлэх төслийн дэмжлэгтэйгээр хөдөө аж ахуйн бизнесийг дэмжих стратегийн элементүүдийг боловсруулсан боловч ГШХО-ыг татах, төрөлжүүлэх иж бүрэн стратеги тодорхой болоогүй байна. Үүний нэгэн адилаар, ҮХГ-аас иж бүрэн холболтын хөтөлбөр, хөрөнгө оруулсаны дараах дэмжлэг үзүүлэх хөтөлбөрийг боловсруулаагүй байна. Тиймээс саяхан ҮХГ-г татан буулгаж, шинээр байгуулагдсан ЭЗХЯ-ны харьяанд шинээр Хөрөнгө оруулалтыг дэмжих газар байгуулах боломжтой болсон нь эдгээр зөвлөмжийг эцэслэн хэрэгжүүлэх онцгой боломжийг олгож байна. ДБГ нь шинээр байгуулагдах газарт техникийн туслалцаа, дэмжлэг үзүүлж, хөтөлбөрийн загварыг гаргахад нь хамтарч ажиллахаас гадна стратегийн гол чиглэлүүдээр чадавхийг бэхжүүлэх боломжтой. Энэ нь хөрөнгө оруулалтыг дэмжих, гадаадын хөрөнгө оруулагчид шаардлагатай үйлчилгээгээ авч чаддаг болох, хөрөнгө оруулалтыг хадгалах (зөвхөн шинэ хөрөнгө оруулагчдыг татахад бус), хөрөнгө оруулалт Монгол Улсад илүү боломж олгох салбаруудад төвлөрөх нөхцлийг бүрдүүлнэ.

105. ГШХО-ын талаас нь авч үзэхэд, уул уурхайн салбарыг хөгжүүлэхэд саад болж буй нэг томоохон хүчин зүйл бол олборлох чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулж буй компаниудын татварын зохицуулалт уялдаа холбоогүй байгаа явдал юм. Дийлэнх хувьцаа эзэмшигчийг өөрчлөхтэй холбоотой шаардлага тавигддаг болсоноор, татварын албанд 30-аас дээш хувийн босгыг давсан хөрөнгө оруулалтыг дэмжихийг зорьж буй аж ахуйн нэгжүүдэд татвар ногдуулах аргачлалыг хэрэгжүүлэхдээ өөрийн үзэмжээр хандах өргөн боломж олгосон. Энэ аргачлалаар, тухайлбал, ашиглалтын ордыг олоогүй байсан ч, хайгуулын нийт зардалд

10 хувийн татвар ногдуулж болдог. Өмнө нь татварын албанаас татварын асуудалгүй гэж тодорхойлогдсон байсан ч дараагийн татварын хяналт шалгалтаар шийдвэрээ буцааснаас тухайн компани ихээхэн хэмжээний өр төлбөрт ороход хүргэж байсан хэд хэдэн төслийн жишээ бий. Цаашилбал, хууль тогтоомжид тодорхой тусгагдсан давхар татварын гэрээний асуудлаар дотооддоо өөрчлөн зохион байгуулалт хийх, тайлбарлахаас татгалзаж, эсэргүүцдэг. Олборлох салбарт бизнес эрхлэгчдийн татвартай холбоотой ухаалаг, тууштай бодлого, чиглэл гарах хүртэл уул уурхайн салбарт боломжит хөрөнгө оруулагчдын оруулах хөрөнгө оруулалт маш өндөр эрсдэлтэй хэвээр байх болно.

106. Гол зөвлөмж:

- *Монгол Улсын Засгийн газрын хөрөнгө оруулагчдын эрх ашгийг хамгаалах, 2018 онд бий болгосон Хөрөнгө оруулагчийн гомдол шийдвэрлэх механизмыг (ХОГШМ) бүрэн хэрэгжүүлэх амлалтыг дахин баталгаажуулсан Хөрөнгө оруулалтын бодлогын мэдэгдэл (ХОБМ) бүхий Хөрөнгө оруулалтын бодлогыг шинээр боловсруулах.*
- *Ашигт малтмалын болон олборлох салбарт татварын тууштай, ил тод бодлогыг хэрэгжүүлэх.*
- *Хөрөнгө оруулалтыг дэмжих чадавхийг дахин бий болгох буюу бэхжүүлэх, ГҮҮ-ээр хөрөнгө оруулалтыг дэмжих стратегийг боловсруулж хэрэгжүүлэх, хөрөнгө оруулалтыг мөшгөн хянах хэрэгсэл гэх мэт хэрэгслүүдийг ашиглах.*

в. Хөрөнгө оруулалтын тухай шинэ хууль

107. Хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн шинэчлэн найруулгын төслийг батлах асуудал ШСБ-ын нэг хэсэг хэдий ч, хөрөнгө оруулалтын бодлогын мэдэгдэл үүнд тусгагдаагүй тул стратегийн амин чухал асуудлуудыг тодруулах шаардлагатай хэвээр байна.

ДБГ-ийн үнэлгээ дүгнэлт, туршлагаас харахад, бодлогын чиглэлээ эхэлж тодорхойлоод, дараа нь хөрөнгө оруулалтын тухай хуулиа баталдаг. Өөрөөр хэлбэл, Хөрөнгө оруулалтын тухай хууль нь хөрөнгө оруулалтын бодлогыг төрийн байгууллага хэрэгжүүлэх боломж олгодог тодорхой эрх зүйн нэр томъёо болгон хөрвүүлэн хэрэгжүүлэхэд үйлчлэх ёстой, шаардлагатай бол шүүх, арбитраар дамжуулан хөрөнгө оруулагчдыг хууль эрх зүйн механизмаар хангах үүрэгтэй. Засгийн газар хөрөнгө оруулалтын бодлогын албан ёсны мэдэгдэл гаргаж чадахгүй, эсхүл батлахгүй байх нь зүйтэй гэж үзсэн тохиолдолд ч хөрөнгө оруулалтын бодлогынхоо зорилтын талаар тодорхой чиглэл гаргаж, шийдвэрээ Хөрөнгө оруулалтын тухай шинэ хуулийг боловсруулах эрх бүхий байгууллагад уламжлах ёстой. Бодлогын эдгээр тодорхой чиглэлийг тодорхойлоогүй тохиолдолд, хөрөнгө оруулалтын хуулийн төслийг боловсруулах үүрэг хүлээсэн хуульчид хуулийг багахан сайжруулах эсвэл хуулийг бодит амьдрал дээр шаардлагатай хэмжээнд хүргэн сайжруулаагүй байх эрсдэлтэй Засгийн газар учирна. Муугаар бодоход тэд, МУЗГ-ын баримталж буй бодлогын чиглэлтэй зөрчилдөж болзошгүй заалтуудыг санал болгож ч болно. Санаагаа илүү тодорхой болгохын тулд бид шаардлагатай бодлогын чиглэлүүдийн цөөн хэдэн жишээг доор сийрүүллээ. Үүнд:

- МУЗГ эдийн засгийн ямар салбар, үйл ажиллагааг дэмжихийг хүсч байна вэ? Яагаад?
- Бүх салбар, үйл ажиллагаа гадаадын оролцоонд бүрэн нээлттэй байх уу, эсвэл заримыг нь дотоодын хөрөнгө оруулагчдаар хязгаарлах уу? Аль нь вэ, яагаад?
- Эдгээр салбарт гадаадын оролцоог нэмэгдүүлснээр МУЗГ ямар үр дүн гарч, ямар хувь нэмэр оруулаасай гэж хүсч байна вэ? Ажлын байр, экспорт, хөрөнгө оруулалт, технологийн тархалт, зах зээлд нэвтрэх, бизнесийн болон удирдлагын практик дадал,

харилцаа холбоо юу? Эдгээр бүх зорилтууд болон ГШХО-ын боломжит үр өгөөж нь адилхан чухал бөгөөд шаардлагатай юу? Эсвэл зарим нь бусдаас илүү чухал бөгөөд яаралтай юу? Аль нь вэ?

- Эдгээр хүчин чармайлтад хөрөнгө оруулалтыг дэмжих үүрэг ямар байх вэ?
- Хөрөнгө оруулалтын хөшүүрэг ямар үүрэг гүйцэтгэх вэ? Чухам ямар төрлийн урамшууллын хөшүүргийг ашиглах вэ? Ямар үнээр буюу улсын төсвийн хувьд ямар хэмжээний зардал нэмж гарах шаардлагатай болох вэ? Урамшууллын хөшүүргийг хэрэглэснээс бий болох зардлын хэмнэлт, ил тод байдлыг хэрхэн хангах вэ? Хөрөнгө оруулалтыг дэмжих стратегитай тэдгээрийн уялдаа холбоо, нийцтэй байдлыг хэрхэн хангах вэ?
- МУЗГ шинэ хөрөнгө оруулалт татах, одоо байгаа хөрөнгө оруулалтыг хадгалж үлдэх, эсвэл хоёуланг нь чухалчлахыг хүсч байна уу? Энэ зорилгодоо хэрхэн хүрэх вэ?
- МУЗГ хөрөнгө оруулагчдад ямар горим (жишээ нь, хамгаалалтын түвшин эсвэл баталгаа) санал болгох вэ? Хөрөнгө оруулагчдын чухам ямар үйлдлийн эсрэг байна вэ?

108. Дээрх асуултуудад төр, засгийн дээд түвшний эрх бүхий байгууллагаас тодорхой чиглэл өгөх шаардлагатай бөгөөд хуулийн төсөл боловсруулагчид өөрсдөө эдгээрт хариулж, шийдэхээр үлдээж болохгүй.

Засгийн газрын бодлого тодорхойлогчид тодорхой чиглэл гаргасны дараа дэвшүүлсэн зорилтуудыг хангахад чиглэсэн Хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийг боловсруулах эрх зүйн ажилдаа орох боломжтой. Тийм ч учраас ХОБМ нь тустай бөгөөд ДБГ-аас ХОГШМ 2018 тайланд үүнийг санал болгосон.

109. Одоогийн мөрдөгдөж буй Хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийг шинэчлэн найруулснаар шийдвэрлэхэд тус болох бусад асуудлууд мөн байгаа бөгөөд үүнд гадаадын хөрөнгө оруулагчдад тавигдах шаардлагатай хөрөнгийн доод хэмжээ багтана. ДБГ хэд хэдэн удаа хөрөнгө оруулагч тус бүрийн оруулсан хөрөнгийн доод хэмжээ 100,000 ам.доллар байх нь гадаадын жижиг, дунд компаниуд хөрөнгө оруулахад ихээхэн саад болж байна гэсэн санаа дэвшүүлсэн.

Олон аж ахуйн нэгж ийм хэмжээний хөрөнгө оруулалтыг хийж чадахгүй, мөн ийм босго нь бизнес амжилтанд хүрэх баталгаа болж ч чадахгүй. Түүнчлэн гадаадын хөрөнгө оруулагч дотоодын хөрөнгө оруулагчтай хамтарсан компани эсвэл түншлэлд хөрөнгө оруулах хүсэлтэй байгаа тохиолдолд хөрөнгө оруулалтад тавигдах хамгийн доод хэмжээний шаардлага нь дотоодын түнш өөрийн оролцооны хөрөнгө оруулалтаа хийхэд мөн хүндрэл учруулдаг. Монгол Улс өнөөг хүртэл гадаадын компанийн дотоодын компанитай хамтарч хөрөнгө оруулалт хийх хөрөнгө оруулалтыг татаж чадаагүй, хөрөнгө оруулагчид зөгийн бал, мах, ноолуур, арьс шир, МТ зэрэг экспортын баримжаатай салбарт дотоодын ЖДҮ-ийг түншээр хайх хандлагатай байгаа тул энэ нь цаашид анхаарвал зохилтой асуудал байх болов уу? Хөрөнгө оруулалтын доод хэмжээг тогтоох тухай асуудал Монгол Улсад багагүй хугацаанд яригдаж, одоо ч УИХ-аар хэлэлцэгдэж байна. Хөрөнгө оруулалтын тухай шинэ хуульд хөрөнгийн доод хэмжээг шийдвэрлэх шаардлагатай ба энэ нь бүгдэд ижил байх ёстой бөгөөд компанийн тухай хуульд үндэслэгдсэн байх учиртай.

110. Хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулга нь хөрөнгө оруулагчдыг хамгаалах тогтолцоог бэхжүүлэх боломжтой. ХОГШМ 2018 тайланд дурдсанчлан, Хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн (МХОХ 2013) хөрөнгө оруулалтыг хамгаалах тогтолцоог, тухайлбал, 2017 онд Канадтай байгуулсан ГХОДХ зэрэг Монгол Улсын гарын үсэг зурсан хамгийн дэвшилтэт Олон улсын Хөрөнгө оруулалтын гэрээ (ОУХОГ) болон олон улсын шилдэг туршлагын түвшинд хүргэх нь хөрөнгө оруулалтын дэглэмд ашиг тустай байх болно.¹²⁵ Үүний зэрэгцээ, ХОГШМ 2018 нь хамгаалалтын хүрээ ямар ч түвшинд тогтоогдсон бай үр дүнтэй байх ёстой бөгөөд түүнийг хэрэгжүүлэх боломжтой, практикт хэрэгждэг байх нөхцлийг бүрдүүлэх ёстой гэдгийг онцлон тэмдэглэсэн. Монгол Улсын хууль тогтоомжийн тухайд, дахин давтагддаг зүйл бол ихэнхдээ хэдийгээр асуудал дагуулдаг ч тэдгээрийн агуулга биш харин хэрэгжилт, дагаж мөрдөх явдлыг баталгаажуулах асуудал голчлон хөндөгддөг бөгөөд үүнд хөрөнгө оруулалт, ГШХО-ыг зохицуулах хууль тогтоомжууд ч мөн адил орно.

111. Шинэчлэн найруулсан Хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн төслийн хүрээнд шийдвэрлэх өөр нэг асуудал бол гадаадын ажиллагчдын визний талаарх нэг хэмжээст бодлого юм.

Тухайлбал, одоогийн бодлогод Монгол Улсын мэдээллийн технологийн салбарын хөгжилд томоохон хувь нэмэр оруулах боломжтой гадаадын олон иргэнийг хийдүүлдэг буюу үгүйсгэдэг. Гадаадын залуу бизнес эрхлэгчид, инженерүүдэд ажлын виз авахад хялбар болгох нь тус улсын мэдээллийн технологийн салбарыг эрчимтэй хөгжүүлэхэд түлхэц болно. Одоо байгаа нисэх онгоцны буудал, цахилгаан станц зэрэгт засвар хийх, шинэчлэх чиглэлээр Засгийн газраас зарласан төслүүд нь ихэнхдээ Монголын ажиллах хүчний нөөцөөс олоход хүндрэлтэй тусгай ур чадвар шаарддаг.

112. Гол зөвлөмж:

- *Хөрөнгө оруулалтын шинэ бодлоготой холбогдуулан одоогийн Хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийг шинэчлэн боловсруулж, ХОГШМ 2018-д олж тодорхойлсон хөрөнгийн доод хэмжээ, хөрөнгө оруулалтын хамгаалалтыг бэхжүүлэх зэрэг асуудлыг шийдвэрлэх.*
- *Мэдээллийн технологийн салбарыг эрчимтэй хөгжүүлэхийн тулд гадаадын залуу бизнес эрхлэгчид, инженерүүдийг татах зорилгоор хөрөнгө оруулалтын виз олгох асуудлыг анхаарч үзэх.*

¹²⁵ Дэлхийн банк, ХОГШМ 2018, II бүлгийн 3 дахь хэсэг.

VII

БИЗНЕС ЭРХЛЭХ, ЭДИЙН ЗАСГИЙГ ТӨРӨЛЖҮҮЛЭХЭД ТҮЛХЭЦ ҮЗҮҮЛЭХ

-
- a. Аж үйлдвэрийн паркийн бодлогын хүрээ
 - b. Шинээр байгуулагдсан ЖДҮ-ийн газрын удирдлага, зохион байгуулалт ба зорилго

а. Аж үйлдвэрийн паркийн бодлогын хүрээ

113. Сүүлийн хэдэн арван жилд дэлхий даяар аж үйлдвэрийн паркад сонирхох сонирхол эрс нэмэгдэж, тэдгээрийн олонх нь аж үйлдвэрийн болон холбогдох худалдаа, дэд бүтэц, үйлчилгээний чиглэлээр хөгжсөн.¹²⁶

Гэсэн хэдий ч, аж үйлдвэрийн паркууд эерэг ба сөрөг нөлөөлөл үзүүлдэг. Эдгээр нь эдийн засгийн өсөлт, нийгмийн хөгжилд хувь нэмрээ оруулахын зэрэгцээ байгаль орчин, нийгэмд, тухайлбал уур амьсгалын өөрчлөлт, бохирдол, нөөцийн хомсдол, хөдөлмөрийн асуудал, орон нутагт сөрөг нөлөөлөл үүсгэж болзошгүй байдаг. Иймд сөрөг үр дагаврыг бууруулах, эдийн засаг, нийгэм, байгаль орчны оновчтой, мэдрэмжтэй төлөвлөлт, менежмент хийх шаардлагатай. Тодорхой байршилд компаниудыг бүлэглэн байршуулах нь, жишээлбэл тойрог эдийн засгийн практикийг хэрэгжүүлэх замаар хамтын ажиллагаа болон үр ашгийг нэмэгдүүлэх боломж олгодог. Хөгжиж буй болон шинэ тутам хөгжиж буй эдийн засагтай улс орнууд аж үйлдвэрийн бүтээгдэхүүнийг нэмэгдүүлэхийг эрмэлздэг тул тэд эдийн засгийн өсөлтийг байгаль орчин, нийгмийн зорилтуудтай тэнцвэржүүлэх зайлшгүй шаардлагатай тулгарч байна.

114. УИХ-аас 2022 оны 7 дугаар сарын 5-ны өдөр баталсан Үйлдвэрлэл, технологийн паркийн эрх зүйн байдлын тухай хуулиар (“Аж үйлдвэрийн паркийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулга”) 2009 онд баталсан Үйлдвэрлэл, технологийн паркийн эрх зүйн байдлын тухай хуулийг (“2009 оны Аж үйлдвэрийн паркийн тухай хууль”) хүчингүй болсонд тооцсон. Өмнөх “Үйлдвэр, технологийн паркийн эрх зүйн байдлын тухай” хуулийн хүрээнд 11 аж ахуйн нэгж парк байгуулах тусгай зөвшөөрлийг авсан хэдий ч, уг хуульд заасан шаардлага хангахгүй байгаа тул Монгол Улсад одоогоор нэг ч үйлдвэр, технологийн парк бодитойгоор байгуулагдаагүй байна.¹²⁷ Засгийн газраас хөнгөн үйлдвэрлэл, технологийн хөгжил, ЖДҮ-ийг хөгжүүлэхэд ихээхэн ач холбогдол өгч буйтай уялдуулан 2009 онд батлагдсан

Үйлдвэрлэл, технологийн паркийн эрх зүйн байдлын тухай хуулийг бүхэлд нь шинэчлэн найруулжээ. Хуулийн шинэчилсэн найруулгад, паркийн зорилго нь: (i) улс орны нийгэм, эдийн засгийн хөгжилд онцгой ач холбогдолтой импортыг орлох, экспортын бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх үндэсний хэмжээний төсөл, хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх, эдийн засгийн өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлэх; (ii) байгаль орчинд ээлтэй, шинэ, дэвшилтэт болон өндөр технологи дамжуулах, нэвтрүүлэх, нутагшуулах; (iii) байгаль орчинд сөрөг нөлөөлөлгүй үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх; (iv) улсын болон бүс нутгийн нийгэм, эдийн засгийн хөгжлийг дэмжих; (v) жижиг, дунд үйлдвэр, үйлчилгээ хөгжих орчныг бүрдүүлэх, ажлын байр бий болгох; (v) хог хаягдлыг ангилан ялгах, дахин боловсруулах, сэргээн ашиглах, устгах, булшлах үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх хэмээн тодорхойлсон байна.

115. Хэдийгээр, шинэ хуульд үйлдвэр, технологийн парктай холбоотой зохицуулалтыг өргөжүүлэх замаар олон эерэг өөрчлөлт оруулсан боловч, үүнийг олон улсын авуштай туршлага болон сургамжид үндэслэн зарим талаар улам боловсронгуй болгож болохоор байна.¹²⁸ Одоогийн эрх зүйн хүрээтэй холбогдуулан Дэлхийн банк дараах тайлбарыг хийж байна. Үүнд:

- ✓ Үйлдвэрлэл, технологийн паркийн өргөн хүрээтэй эрх зүйн хүрээ ба статус: Үйлдвэрлэл, технологийн паркийн эрх зүйн байдлын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын 2 дугаар зүйлд Үндсэн хууль, энэ хууль болон эдгээр хуультай нийцүүлэн гаргасан хууль тогтоомжийн бусад актыг дурдаж өгсөнөөр үйлдвэрлэл, технологийн паркийн хууль тогтоомжийн хүрээг тодорхойлсон. Паркийг хөгжүүлэхэд анхаарах хууль тогтоомжийн талаар болон энэхүү хууль батлагдсантай холбоотойгоор бусад хуулийг хүчингүйд тооцох эсэх талаар заагаагүй. Зүй нь, уг хуулиар бусад яамдын аж үйлдвэрийн/технологийн парктай холбоотой эрх мэдлийн хүрээг тодорхой зааж өгч болох байсан. Түүнчлэн, «Үйлдвэрлэл, технологийн парк» (4-р зүйл) -ийн эрх зүйн

¹²⁶ Аж үйлдвэрийн паркийг өөр өөр нэрээр нэрлэдэг бөгөөд үйлдвэрлэлийн чиглэл, аж үйлдвэрийн бүс, аж үйлдвэрийн хөрөнгө оруулалтын бүс, эдийн засгийн тусгай бүс, аж үйлдвэрийн коридор зэргийг хамардаг.

¹²⁷ [Үйлдвэрлэл, технологийн парк - XXAAXYЯам \(mofa.gov.mn\)](http://mofa.gov.mn)

¹²⁸ Дараах судалгааны ажлууд нь аж үйлдвэрийн паркийг хөгжүүлэх авуштай туршлагыг илтгэн харуулдаг: НҮБ-ын АҮХБ, Дэлхийн Банк Групп, ГОУХН, МОТIE (2018). Олон улсын EIP тогтолцоог хэрэгжүүлж буй эко аж үйлдвэрийн паркийн мэргэжилтнүүдэд зориулсан гарын авлага; НҮБ-ын АҮХБ, Дэлхийн банк групп, ГОУХН, МОТIE (2019). Эко аж үйлдвэрийн паркийн мэргэжилтнүүдэд зориулсан гарын авлага: Олон улсын EIP тогтолцоог хэрэгжүүлэх нь – арга хэрэгслүүд; Дэлхийн банк (2021). Аж үйлдвэрийн парк дахь тойрог эдийн засаг: Өрсөлдөх чадварын технологи; НҮБ-ын АҮХБ (2019). Аж үйлдвэрийн паркад зориулсан олон улсын удирдамж.

тодорхойлолтыг «аж үйлдвэрийн парк» гэсэн ерөнхий тодорхойлолтын хүрээнд авч үзээд, дараа нь үүнийгээ технологийн парк, эдийн засгийн тусгай бүс, чөлөөт худалдааны бүс, экспортын үйлдвэрлэлийн бүс, туслах аж үйлдвэрийн бүс, эсвэл эко аж үйлдвэрийн парк гэх мэтээр ангилахаар зааж өгч болох байв.¹²⁹

- ✓ Дэд бүтэц: Үйлдвэрлэл, технологийн паркийн эрх зүйн байдлын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын 4.1.5-д Паркийн дэд бүтцийг “паркийн нутаг дэвсгэрт эрчим хүч, дулааны эх үүсвэр, шугам сүлжээ, цэвэр усан хангамж, ариутгах, цэвэрлэх байгууламж, авто зам, төмөр зам бүхий цогцолборыг” хэлнэ гэж тодорхойлсон. Үйлдвэрлэл, технологийн паркийн эрх зүйн байдлын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгад паркийн удирдлага нь паркийн хөгжлийн төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх, шаардлагатай дэд бүтцийг барьж байгуулах, эзэмшүүлэх, тогтвортой үйл ажиллагааг хангах үүрэгтэй гэж заасан. Паркийн дэд бүтцийг дотоод (буюу талбай дээрх) дэд бүтэц болон гадна (буюу талбайн гаднах) дэд бүтэц (жишээ нь, сүүлийн милийн дэд бүтэц) гэж ангилан, ангилал тус бүрээр үлгэр жишээ байгууламжуудыг жагсаасан бол тустай байх байлаа. Мөн талбайн гаднах дэд бүтцийг бий болгоход гүйцэтгэх төрийн үүрэг, хариуцлагыг тодорхой зааж өгөх ёстой байв.
- ✓ Паркийн өмчлөл буюу эзэмшил: Хуулийн 5.2 дугаар зүйлд зааснаар, паркийн төрлийг (i) төрийн өмчит; (ii) орон нутгийн өмчит; (iii) хувийн; and (iv) бусад парк хэмээн өмчлөлд тулгуурлан тодорхойлсон байна. Хуулиар паркийн ангиллыг төр, хувийн хэвшлийн түншлэлд тулгуурласан паркийг оруулан өргөжүүлж, хувийн өмчийн үйлдвэр/технологийн парк, мөн төр, хувийн хэвшлийн түншлэл (ТХХТ)-д тулгуурласан паркийн үүргийг тодорхой болгож болох байв. ТХХТ-д тулгуурласан паркийн тухайд, хуулийн шинэчлэн найруулгад гагцхүү ерөнхий зүйрлэл оруулж өгсөн байна. Түүнчлэн, Үйлдвэрлэл, технологийн паркийн эрх зүйн байдлын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгад төрийн болон хувийн өмчит паркийг ямар журмаар батлах, зөвшөөрөл олгоход ямар шалгуур ашиглах нь тодорхойгүй байна.
- ✓ Байршлын сонголт: Хуулийн шинэчилсэн найруулгад үйлдвэрлэл, технологийн паркийн байршлыг хэрхэн сонгох (өөрөөр хэлбэл, тодорхой шалгуур) талаар тодорхой

заалт оруулсан бол тустай байх байлаа. Үйлдвэрлэл, технологийн паркийн эрх зүйн байдлын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгаар паркийн байршлыг тогтоох эрхийг аймаг, нийслэлийн Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал болон Засгийн газарт олгосон бөгөөд энэ нь давхардал үүсгэж болзошгүй юм. Үүсч болох аливаа асуудлыг шийдвэрлэхийн тулд паркийн байршлын тухай шийдвэрийг төрийн захиргааны төв байгууллага болон тухайн аймаг, нийслэлийн засаг захиргаатай зөвшилцсөний үндсэн дээр гаргана гэж хуульчлах хэрэгтэй. Мөн хуулийн 7.1.6-д паркийн байршлын талаарх Засгийн газрын шийдвэрт “үйлдвэржилт, урт, дунд хугацааны хөгжлийн болон инновацийн бодлого, дэд бүтцийн хөгжил, түүхий эд, ажиллах хүчний нөөц, зах зээлийн эрэлт, хэрэгцээ зэргийг харгалзах талаар заасан. Паркийн байршил нь амжилтанд хүрэхэд чухал ач холбогдолтой тул нэмэлт тодорхойлолтыг албан журмын болгож өгөх боломжтой. Байршлыг тодорхойлохдоо ашигладаг авууштай туршлага гэвэл, хөрөнгө оруулагчдын сонирхол, эдийн засгийн үйл ажиллагаа/кластер, хангамж, үйлчилгээнд ойр байх, зохих ур чадвартай ажиллах хүчин, ложистикийн холболт, зардлын үр ашиг, тогтвортой, хямд үнээр хэрэглэгчдийн хүртээмжийг нэмэгдүүлэх, байгаль орчин, соёлын хувьд эмзэг газруудаас зайлсхийсэн байх зэргийг харгалзан үзэх явдал байдаг.¹³⁰

- ✓ Паркийн үйл ажиллагаа эрхлэх зөвшөөрөл: Паркийн үйл ажиллагаа эрхлэх тусгай зөвшөөрөл хүсэгч нь дараах бичиг баримтыг бүрдүүлж холбогдох төрийн захиргааны төв байгууллагад ирүүлнэ гэж хуулийн төслийн 12 дугаар зүйлд заасан. Үүнд: (1) паркийн техник, эдийн засгийн үндэслэл, (2) паркийн хөгжлийн төлөвлөгөө; (3) паркийн техник, технологийн түвшний үнэлгээ, (4) байгаль орчинд нөлөөлөх байдлын үнэлгээ, (5) гэрээ байгуулах паркийн нэгжийн жагсаалт (6) харьяа аймаг, нийслэлийн Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын санал болон бусад. Хуульд эдгээр дурдсан баримт бичиг тус бүрийн талаарх мэдээллийг нарийвчлан тусгаагүй, мөн паркийн тусгай зөвшөөрөл олгоходоо анхаарах холбогдох бүх зохицуулалтын талаар тодорхой тусгаж өгөөгүй байна. Жишээлбэл, ТЭЗҮ-д ихэвчлэн бизнес төлөвлөгөө, техникийн үнэлгээ ба төлөвлөгөө, хөрөнгө оруулагчийн зах зээлийн боломж, хөрөнгө оруулагчдад шаардлагатай төрөл бүрийн нийтийн аж ахуй, үйлчилгээний эрэлт хэрэгцээний үнэлгээ,

¹²⁹ Вьетнам улсын жишээ гэхэд, 2018 онд батлагдсан 82 дугаар тогтоолд: “Тодорхой хилээр хүрээлэгдсэн, аж үйлдвэрийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, хэрэгцээг хангахуйц үйлчилгээ үзүүлэх чиглэлээр төрөлжсөн, энэ тогтоолд заасан нөхцөл, горим журам, үйл явцад нийцүүлэн байгуулагдсан газар нутгийг аж үйлдвэрийн парк гэнэ” гэж тодорхойлсон. Аж үйлдвэрийн паркийн төрөл тус бүр нь тусгай журмаар зохицуулагдахаас бусад тохиолдолд паркийг экспортын үйлдвэрлэлийн бүс, туслах аж үйлдвэрийн бүс, эко аж үйлдвэрийн парк (цаашид аж үйлдвэрийн парк гэх) зэрэг төрлөөр ангилдаг.

¹³⁰ НҮБ-ын АҮХБ (2019). Аж үйлдвэрийн паркад зориулсан олон улсын удирдамж.

санхүүгийн загварчлал, шаардлагатай санхүүжилтийн төсөөлөл, эдийн засгийн нөлөөллийн судалгаа шаардагдана. Түүнчлэн санал болгож буй паркийн загвар нь зах зээлийн эрэлт хэрэгцээ, ирээдүйн хөгжлийн хэрэгцээ шаардлагад нийцэж байгааг нотлох зах зээлийн эрэлтийн зүй зохистой үнэлгээ хийсэн байх шаардлагатай талаар хуульд тусгаж өгөх явдал нэн чухал байв. Түүнчлэн, цоо шинээр байгуулагдаж буй аж үйлдвэрийн паркийн хувьд хүсэлт гаргагчаас талбайн дүн шинжилгээ хийж өгөхийг шаардах ёстой. Үйлдвэрлэл, технологийн паркийн тусгай зөвшөөрөл олгох үйл явц тодорхой байх ёстой бөгөөд төрийн болон хувийн хэвшлийн үйлдвэрлэл/технологийн паркад хамаарах сонгон шалгаруулалтын шалгуур үзүүлэлтүүдийг хуульд тодорхой зааж өгсөн байх учиртай.

- ✓ Байгаль орчинд үзүүлэх нөлөөллийн хяналт: Үйлдвэрлэл, технологийн паркийн эрх зүйн байдлын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын дагуу, паркийн үйл ажиллагааны улмаас байгаль орчинд үзүүлэх сөрөг нөлөөлөлд хяналт тавих бүрэн эрхийг аймаг, нийслэлийн Засаг дарга хэрэгжүүлэхээр заасан (10.1.1 дүгээр заалт). Гэсэн хэдий ч, байгаль орчинд үзүүлэх нөлөөлөлд хяналт тавих нь юуны түрүүнд Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам, байгаль орчны чиглэлээр үүрэг хүлээдэг бусад төрийн байгууллагын үүрэг байх ёстой. Ерөнхийдөө аж үйлдвэрийн парктэй холбоотой бусад яамд, агентлагууд, орон нутгийн засаг захиргааны үүрэг, хариуцлагыг тодорхой болгох хэрэгтэй.
- ✓ Паркийн удирдлага: Үйлдвэрлэл, технологийн паркийн эрх зүйн байдлын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгад паркийн зохион байгуулалт, засаглал, хяналт, үйл ажиллагааны харилцааг Компанийн тухай хуулиар зохицуулна гэж заасан. ТУЗ гэх мэт удирдлагын бүтцэд түрээслэгч компаниудын төлөөлөл орсон байх нь зүйтэй гэдгийг хүлээн зөвшөөрөх явдал чухал. Ингэснээр, паркад түрээслэгчдийн эрх ашгийг хамгаалах төлөөлөл бий болох нөхцлийг бүрдүүлнэ. Үйлдвэрлэл, технологийн паркийн эрх зүйн байдлын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын 13-р зүйлд паркийн удирдлагын эрх, үүргийг тусгасан хэдий ч, эдгээр нь маш энгийн буюу наад захын эрх, үүрэг тул эдгээрийг цаашид шинэчлэн, өргөжүүлэх нь ашиг тустай. Олон улсын туршлагаас харахад, паркийн удирдлагыг хэрэгжүүлж буй хуулийн этгээд наад зах нь дараах үйл ажиллагааг хариуцдаг. Үүнд: (1) газар олгох, дахин хуваарилах, бүтээн байгуулалт хийх, газар ашиглалтын хяналт зэргийг багтаасан

өмч, хөрөнгийн менежмент; (2) мэргэшсэн инженерийн ажил үйлчилгээ, зам, аюулгүй байдал, үүнд мэдээллийн технологийн аюулгүй байдал, онцгой байдлын үед хариу арга хэмжээ авах үйлчилгээ/байгууламж, бохир ус цэвэрлэх байгууламж, түүнтэй холбоотой үйл ажиллагаа, түүнчлэн хаягдал дулаан/эрчим хүчийг сэргээх, түгээх сүлжээ; (3) байгаль орчны хяналт, зөвлөгөө өгөх үйл ажиллагаа; (4) засвар, тохижилт, хамгаалалтын бүс, гудамжны гэрэлтүүлэг, аюулгүй байдлын хяналт, гудамжны цэвэрлэгээ; (5) түрээслэгч компаниудад болон тэдгээрийн хооронд үзүүлэх үйлчилгээг хялбарчлах (жишээ нь, сүлжээ байгуулах, хамтран ажиллах, сургалтын боломжууд); (6) паркийн сонирхогч талууд болон бизнесийн төлөөлөгчидтэй харилцах; (7) олон нийттэй харилцах болон олон нийтийн оролцооны төв /платформ/ үйл ажиллагаа. Мөн хуульд паркийн менежментийг гэрээний үндсэн дээр хариуцуулах боломжийн талаар зааж өгч болох байв.

116. Үйлдвэрлэл, технологийн паркийн эрх зүйн байдлын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгад татварын хөнгөлөлт, тогтворжуулалтын гэрчилгээ болон бусад татаас, урамшуулал зэрэг паркийн үйл ажиллагаатай холбоотой хөшүүргийн жагсаалтыг тусгасан. Цаашлаад уг хуулийн шинэчилсэн найруулгад согтууруулах ундаа, тамхи, хар тамхины үйлдвэрлэл зэрэг паркад хориглосон үйл ажиллагааг тусгажээ. **Гэсэн хэдий ч зохицуулалтгүй орхигдсон байж болох хэд хэдэн асуудлыг тусган өргөжүүлэх замаар хууль тогтоомжийн хүрээг илүүтэй чангатгах боломжтой.** Үүнд: (1) түрээслэгчдэд танигдах шаардлага, тэдгээрийн ашиг тус болон паркад үзүүлэх хөнгөлөлт, чөлөөлөлт. Хөнгөлөлт, чөлөөлөлтийн тухайд, үүнийг ямар хууль тогтоомжид үндэслэн үзүүлэх талаар тодорхой зааж өгөх, (2) улсын хэмжээнд аж үйлдвэрийн паркуудыг зохицуулах үйл ажиллагааг удирдаж, зохицуулахад тус дөхөм болохуйц тодорхойлолтыг Захиргааны ерөнхий хуульд зааж өгөх; (3) дамлахын эсрэг болон маргааныг шийдвэрлэх өөр арга замуудтай холбоотой заалтууд багтана.
117. **Монгол Улсын Засгийн газар аж үйлдвэрийн паркийг хөгжүүлэхдээ тогтвортой өсөлтийн ач холбогдол, дэлхийн нэмүү өртгийн сүлжээг ногоон хөгжлийн зарчимд нийцүүлэх дэлхийн чиг хандлагыг харгалзан Эко аж үйлдвэрийн парк (ЭАҮП-EIP)-ын аргачлалыг ашиглах талаар авч үзэж болохоор байна.**¹³¹ ЭАҮП гэдгийг «эдийн засаг, нийгэм, байгаль орчны гүйцэтгэлтэй холбоотой нийтлэг ашиг тусын тулд салбар

131 Дэлгэрэнгүйг: НҮБ-ын АҮХБ, Дэлхийн банк групп, ГОУХН, MOTIE (2018) -аас үзнэ үү. *Олон улсын EIP тогтолцоог хэрэгжүүлж буй эко аж үйлдвэрийн паркийн мэргэжилтнүүдэд зориулсан гарын авлага*; НҮБ-ын АҮХБ, Дэлхийн банк групп, ГОУХН, MOTIE (2019). *Эко аж үйлдвэрийн паркийн мэргэжилтнүүдэд зориулсан гарын авлага*: Олон улсын EIP тогтолцоог хэрэгжүүлэх нь – арга хэрэгслүүд; Дэлхийн банк (2021). *Аж үйлдвэрийн парк дахь тойрог эдийн засаг*: Өрсөлдөх чадварын технологи.

хоорондын болон олон нийтийн хамтын ажиллагааг дэмждэг, зохицуулалт бүхий аж үйлдвэрийн бүс» гэж тодорхойлж болно (ДБГ, НҮБ-ын АЗХБ, ГОУХН 2021). ЭАҮП нь бизнес эрхлэгчдэд уламжлалт аж үйлдвэрийн паркуудын давуу талыг санал болгохын зэрэгцээ нөөцийг илүү үр ашигтай ашиглах, бүтээмжийг нэмэгдүүлэх, компаниудын нийгмийн хариуцлагын зорилтын хэрэгжилт, уур амьсгалын өөрчлөлтийн эрсдэлд өртөх эрсдэлийг бууруулахад дэмжлэг үзүүлдэг. ЭАҮП дахь аж ахуйн нэгжүүд цэвэр үйлдвэрлэл, байгалийн баялгийг үр ашигтай ашиглахад оролцдог бөгөөд аж ахуйн нэгжийнхээ эдийн засаг, байгаль орчин, нийгмийн үр ашгийг дээшлүүлэхийн тулд аж үйлдвэрийн симбиозыг чангатгахад чиглэсэн үйлдвэрлэлийн хамтын ажиллагаа, нэгдэлд нэгдэн ордог. ЭАҮП-ийг сурталчлан таниулах, дэлхийн нэмүү өртгийн сүлжээнд илүү сайн нэвтрэх боломж Монголд бий. Үүнийг тойрог буюу хаягдалгүй эдийн засгийн шийдлүүд, мөн аж үйлдвэрийн

паркуудад ногоон болон уян хатан дэд бүтцийн хөрөнгө оруулалтыг нэгтгэх замаар хийж болно. Паркийн менежмент, байгаль орчин, нийгэм, эдийн засгийн гүйцэтгэл гэсэн дөрвөн чиглэлээр урьдач нөхцөл болон гүйцэтгэлийн шалгуур үзүүлэлт ашигладаг Эко аж үйлдвэрийн паркийн олон улсын тогтолцоог хэрэгжүүлснээр үүний үр шимийг Монгол Улс хүртэх боломжтой.

118. Гол зөвлөмж:

- *Үйлдвэрлэл, технологийн паркийн эрх зүйн байдлын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгад нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, эс бөгөөс хоёрдогч хууль тогтоомжийн төсөл боловсруулан дээрх асуудлыг шийдвэрлэх замаар хууль эрх зүйн орчныг сайжруулах.*
- *Дэлхийн эдийн засагт хүлээн зөвшөөрөгдсөн загвар болох Эко аж үйлдвэрийн паркийн үзэл баримтлалыг хэрэгжүүлэх талаар судалж үзэх.*

b. Шинээр байгуулагдсан ЖДҮ-ийн газрын удирдлага, зохион байгуулалт ба зорилго

119. 2019 онд батлагдсан ЖДҮ-ийг дэмжих тухай хууль нь ЖДҮ-ийн өсөлтийг дэмжих, ялангуяа, ажлын байрыг нэмэгдүүлэх, ЖДҮ-ийн ДНБ-д оруулах хувь нэмрийг нэмэгдүүлэх зорилго бүхий ЖДҮ-ийг хөгжүүлэх гол эрх зүйн орчныг бүрдүүлж өгсөн. Уг хуульд үйлдвэрлэл, худалдаа, үйлчилгээний салбарт үйл ажиллагаа явуулж буй “бичил”, “жижиг”, “дунд” бизнес эрхлэгчдийг ажилтнуудын тоо, жилийн борлуулалтын орлогоос нь хамааруулан ангилсаныг доорх хүснэгтэд үзүүлэв.

Аж ахуйн нэгжийн төрөл	Ажилтнуудын тоо	Жилийн борлуулалтын орлого
Бичил	10 хүртэл ажилтантай	300.0 сая төгрөг хүртэл
Жижиг	10–50 ажилтантай	300.0 сая-1.0 тэрбум төгрөг
Дунд	50–200 ажилтантай	1.0-2.5 тэрбум төгрөг

Эх сурвалж: 2019 онд батлагдсан ЖДҮ-ийг дэмжих тухай хууль

120. 2019 оны ЖДҮ-ийг дэмжих тухай хуульд ЖДҮ-ийн талаар хэд хэдэн шинэ заалт нэмж оруулсан бөгөөд уг хуулиар ЖДҮ-д төрөл бүрийн тусламж, дэмжлэг үзүүлэх удирдлага, зохион байгуулалтын тогтолцоог

бүрдүүлж өгсөн. Гол заалтуудаас дурдвал,

- Жилийн борлуулалт, аж ахуйн нэгжийн хэмжээнээс хамаарч олгох хөнгөлөлттэй зээлийн хэмжээ,
- Бичил аж ахуйн нэгжид олгох зээлийг ЖДҮ-ийг хөгжүүлэх сангаас шууд, жижиг, дунд үйлдвэрийн зээлийг арилжааны банкаар дамжуулан олгох,132
- Хуульд заасан үйлчилгээнд хамрагдахын тулд нөхцөлийг хангасан аж ахуйн нэгж жижиг, дунд үйлдвэр, үйлчилгээ эрхлэгчээр бүртгүүлэх;
- ЖДҮ эрхлэгчдэд зориулсан сургалт, санхүүгийн дэмжлэг, хөнгөлөлттэй зээл, тоног төхөөрөмжийн санхүүгийн түрээсийн үйлчилгээ, татварын хөнгөлөлт, бизнесийн зөвлөгөө өгөх, кластеруудыг дэмжих, гадаад зах зээлд гарахад дэмжлэг үзүүлэх зэрэг олон төрлийн дэмжлэгийн арга хэмжээ авч хэрэгжүүлэх,
- Экспортын үйл ажиллагаа эрхэлдэг ЖДҮ эрхлэгчдэд хүүгийн татаас өгөх;
- ЖДҮ-үүд стандартыг дагаж мөрдөх, үйл ажиллагаагаа сайжруулахыг эрмэлзэх, зээл

132 болон 2021 оноос эхлэн ЖДҮ-ийн газраас.

болон бусад зээлийн боломжуудын талаар тайлагнах үүрэгтэй;

- Монгол Улсын Их Хурал ЖДҮ-ийн бодлого, санхүүжилтийг хариуцах (14 дүгээр зүйл) бол Засгийн газар кластер хөгжүүлэх бүсчлэн хөгжүүлэх чиглэлийг батлах, ЖДҮ-ийг дэмжихэд шаардагдах хөрөнгийн эх үүсвэрийг хуваарилах, аж үйлдвэрийн парк, чөлөөт худалдааны бүс байгуулах зэрэг хуульд заасан хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлэх өргөн хүрээний бүрэн эрх эдэлнэ.

121. ЖДҮ-ийг хөгжүүлэх сан (ЖДҮХС) нь ЖДҮ-ийн санхүүгийн хүртээмжтэй холбоотой тулгамдсан асуудлыг шийдвэрлэх зорилгоор 2009 онд байгуулагдсан боловч жил ирэх тусам үүрэг нь багассаар ирсэн. ЖДҮХС нь аж ахуйн нэгжүүдэд 5 хүртэл жилийн хугацаатай, жилийн 3 хувийн хүүтэй зээл олгож ирсэн. Гэсэн хэдий ч аж ахуйн нэгжүүд сангаас зээл олгохоо зарлахыг хүлээн чухал шаардлагатай үед санхүүжилт авах хүсэлт гаргаж чадахгүйд хүрдэг байсан ба ЖДҮХС үйл ажиллагаагаа ЖДҮ-ийн хэрэгцээнд нийцүүлэн өөрчилж чадаагүй.¹³³ Хүснэгт 4-т ЖДҮХС-гийн санхүүжилтийн дэлгэрэнгүй мэдээллийг нэгтгэн харуулав. 2018-2020 онуудад зээл авах хүсэлт гаргагчийн тоо нэмэгдэж байсан ч, ЖДҮХС-гийн нийт төсөв, санхүүжүүлсэн төслийн тоо мэдэгдэхүйц буурсаныг эндээс харж болно. Тус сан хүлээж авсан төслийн хүсэлтийн 14-16 хувийг санхүүжүүлэх боломжтой байсан тул хэрэгцээний багахан хувийг санхүүжүүлсэн байна.

Хүснэгт 4. ЖДҮ-ийн хөгжүүлэх сангаас 2018-2020 онд санхүүжилт авсан компанийн тоо

	2018	2019	2020
Хүссэн санхүүжилтийн хэмжээ (сая ам.доллар)	451.2	178.1	83.6
Санхүүжилт хүссэн төслийн тоо	1542	2744	1579
Нийт олгосон санхүүжилт (сая ам.доллар)	36.5	17.4	8.0
Санхүүжилт авсан төслийн тоо	212	451	249

Эх сурвалж: ХХААХҮЯ-ны ЖДҮ-ийн бодлого, төлөвлөлтийн хэлтсээс авсан мэдээлэл, 2021 оны 1-р сар.

122. 2020 онд ЖДҮХС-г санхүүгийн хүртээмжийн чиглэлээр хязгаарлагдмал үүрэг бүхий

¹³³ Питер Ж.Морган, Наоюки Ёшино (2021). ТАЭЗХА-ны гүшүүн далайд гарцгүй орнуудад нэмүү өртгийн сүлжээгээр дамжуулан ЖДҮ-ийн санхүүжилтийг ашиглах нь. Азийн хөгжлийн банкны институт.

¹³⁴ 2022.03.23-ны өдөр ЖДҮ-ийн газрын дарга н.Эрдэнэсайхантай, 2021.18.11-ний өдөр ЖДҮ-ийн газрын Бодлого зохицуулалтын газрын дарга н.Гэрэлзаяатай тус тус хийсэн зөвлөлдөх уулзалт.

¹³⁵ 2021 оны 1-р сарын 15-ны өдөр МННХ, 2020 оны 5-р сарын 19-ний өдөр МАШҮХ-ны ажилтнуудтай хийсэн уулзалт.

ЖДҮ-ийн газар болгон өөрчилсөн. 2020 онд ЖДҮХС-г зээл олгох үйл явц нь ил тод бус хэмээн буруутгасны дараа ЖДҮХС болон ХХААХҮЯ-ны Жижиг, дунд үйлдвэрийн газрыг нэгтгэснээр ЖДҮ-ийн газрыг байгуулсан¹³⁴. Төсвийн хуваарилалтыг бууруулснаар ЖДҮ-ийн газрын санхүүжилтээр хангах шууд үүрэг нь бичил аж ахуйн нэгжүүдэд зээл олгохоор хязгаарлагдсан бол Засгийн газар ЖДҮ-ийг арилжааны банкуудаас урт хугацааны санхүүжилтийн эх үүсвэртэй болгоход туслах хэрэгсэл болгон Зээлийн батлан даалтын санг дэмжих зорилго тавин ажиллаж байна. ЖДҮ-ийн газар нь хандивлагчдын зээлийн шугамын хэрэгжилтийг хангах, дэмжихэд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Удирдлагынх нь мэдээлснээр, ЖДҮ-ийн газрын зээлийн үйл ажиллагааны ил тод, шударга байдлыг хангах үүднээс цахим хүсэлт гаргах систем нэвтрүүлсэн бөгөөд уг системийн үйл ажиллагаа нь (i) зээлийн ажилтан өргөдөл хүсэлтийг шалган шигших; (ii) шинжээчдийн баг сонгон шалгаруулалт хийх; (iii) төсөлтэй газар дээр нь танилцах; (iv) төслийн боломжид үнэлгээ хийж шийдвэр гаргах гэсэн дөрвөн үндсэн үе шаттайгаар зохион байгуулагддаг.¹³⁵

123. ЖДҮ-ийн газрын үйл ажиллагааны тэргүүлэх чиглэлүүдийн нэг нь төсөв болон техникийн чадавхийг бэхжүүлэх, бүс нутгийн хэмжээнд хүрч ажиллах явдал юм. ЖДҮ-ийн газар нь 40 гаруй ажилтантай боловч 68 мянган ЖДҮ-ийн олонх нь үйл ажиллагаа явуулдаг хөдөө орон нутагт хүрч ажиллаж чадахгүй байна. Түүнчлэн, худалдан авах ажиллагаа, зах зээлийн судалгаа, шинэ хөтөлбөр боловсруулах, кластер хөгжүүлэх арга зүй болон бусад чиглэлээр чадавхийг бэхжүүлэх шаардлагатайг тус газар баталгаажуулаад байна. Засгийн газрын тогтвортой, урьдчилан таамаглаж болохуйц санхүүжилт нь олон жилийн төсвийн төлөвлөлтийг хийх боломж олгодог тул ЖДҮ-ийн газрын чадавхийг бэхжүүлэх, дэмжих хөтөлбөрөө үр дүнтэй төлөвлөж, хэрэгжүүлэхэд чухал хүчин зүйл болдог. Төсвийн хуваарилалтыг чадварлаг ажилтан ажилд авах, сургах, үндсэн хөрөнгө, программ хангамж худалдаж авах, ХШҮ-ний үйл явцыг бий болгох, үйл ажиллагааны зардлыг нөхөх гэх зэргээр тогтмол хийх явдал чухал. ЖДҮ-ийн газрын үндсэн үүргээ гүйцэтгэх чадварт ноцтой нөлөө үзүүлэхээс зайлсхийхийн тулд

эдгээр тогтмол зардлыг жил бүр хуваарилж байх шаардлагатай. Нөгөөтэйгүүр, төслийн зардал нь хувьсах зардлууд тул төлбөрийн хариуцлага уян хатан байх шаардлагатай бөгөөд хөтөлбөр тус бүрийн нарийвчилсан хэрэгцээ, тэдгээрийн төлөвлөсөн үр дүнд үндэслэгдсэн санхүүжилт хийгдэнэ.

124. 2019 оны ЖДҮ-ийг дэмжих тухай хуульд кластерийн хөгжлийг дэмжихэд онцгой анхаарал хандуулсан бөгөөд энэ зорилгыг хэрэгжүүлэхийн тулд, ЖДҮ-ийн газрын кластер хөгжүүлэх арга зүйг хөгжүүлэх шаардлагатай байна. Уг хуульд кластер гэж “аж ахуйн нэгж нь үйлдвэрлэл, үйлчилгээний зорилго, төрөл, чиглэл, газарзүйн байршлын хувьд хорших, төрөлжих хэлбэрээр харилцан уялдаатай хамтран ажиллах”-ыг хэлнэ гэж тодорхойлсон бөгөөд кластерыг татвар, санхүүгийн цогц дэмжлэг үзүүлэх, дэд бүтцийн хангамжийг сайжруулах, үйл ажиллагаагаараа хорших, төрөлжих, хамтран ажиллах нөхцөлийг бүрдүүлэх замаар дэмжинэ гэж заасан. Хамгийн гол нь ЖДҮ-д суурилсан кластер байгуулахыг салбарын холбоод дэмжиж байгаа.¹³⁶ Кластерт суурилсан арга нь хөнгөн үйлдвэрүүд (ноос, арьс ширний үйлдвэрүүдийг оролцуулан) дундын байгууламжийг бий болгох замаар зардлыг бууруулах механизм болгон ашиглахад зохимжтой буюу ач холбогдолтой байж болох юм. Жишээ нь, арьс ширний салбарт гэхэд, түүхий эдийн хадгалалт, төвлөрсөн бохир ус цэвэрлэх байгууламж, нийлүүлэлтийн сүлжээний оновчтой ложистикийг багтаасан байж болно. ЖДҮ-ийн газар нь кластерийн хөгжлийн асуудлыг хариуцдаг боловч ЖДҮ-ийн тухай хуульд тусгасан кластерийн хөгжлийн талаарх заалтуудыг хэрэгжүүлэхэд шаардагдах арга зүй болон ерөнхий чадавх хязгаарлагдмал байна. Иймд, ЖДҮ-ийн газар юун түрүүнд кластерыг хөгжүүлэхэд оролцдог яамд, хотуудтай харилцахад үйл ажиллагаагаа чиглүүлэх, ажлын уялдаа холбоог сайжруулсан зохицуулалт хийх замаар ЖДҮ-ийн санхүүгийн болон өндөр чанартай мэргэжлийн зөвлөх үйлчилгээний хүртээмжтэй холбоотой тулгарч буй сорилт бэрхшээлийг шийдвэрлэхэд анхаарлаа хандуулах нь зүйтэй.¹³⁷

125. ЖДҮ-ийн газар нь ЖДҮ-ийг өөрсдийн компанийн болон бизнесийн хэрэгцээнд тохируулан дижитал буюу цахим шийдлүүдийг хүртээмжтэй болгоход чухал үүрэг гүйцэтгэж болно. Монгол Улс өрсөлдөх чадвартай, дижитал эдийн засгийг бий болгох хүсэл эрмэлзэлдээ хүрэхийн тулд инноваци, бизнес эрхлэх эрч хүчээ нэмэгдүүлэх шаардлагатай байна. Дижитал шийдлүүд нь

хэлцлийн зардлыг мэдээллийн хүртээмжийг сайжруулах, ажилтнууд, ханган нийлүүлэгчид, сүлжээ хоорондын мэдээлэл харилцааг сайжруулах замаар бууруулах, тээвэр, хилийн үйл ажиллагааны зардлыг бууруулах, үйлчилгээ арилжааны цар хүрээг өргөжүүлэх замаар дотоодын болон дэлхийн зах зээлд нэвтрэх боломжийг нэмэгдүүлэх, бизнесийн үйл ажиллагааны талаарх өгөгдөл, дүн шинжилгээг илүү сайн нэгтгэх замаар санхүү, сургалт, ажилд авах, төрийн үйлчилгээний хүртээмжийг нэмэгдүүлж, инновацийг дэмжих боломжтой (ЭЗХАХБ 2021). Хүн ам хөдөлгөөнт дижитал технологийг хүсэмжлэн байж хүлээж авсан ч дижитал технологийн тархалт илүү өргөн хүрээнд, тэр дундаа ЖДҮ-ийн дунд хоцрогдолтой байна. Монголын өнөөгийн экосистем нь бизнес эрхлэгчдэд хангалттай дэмжлэг үзүүлэхгүй байгаа бөгөөд ЖДҮ эрхлэгчдэд техникийн болон удирдлагын ур чадвар, эрсдэлт хөрөнгө буюу капитал, ялангуяа бизнес эхлэх үедээ хөрөнгө босгох, төв, инкубатор, хурдасгуур зэрэг байгууллагуудыг дэмжихэд хүндрэлтэй тулгарсаар байна.

126. Энэ хүрээнд, ЖДҮ-ийн газар нь ЖДҮ-дэд дижитал шийдлүүдийг нэвтрүүлэх түвшин доогуур байгаа асуудлыг шийдвэрлэх, үйл ажиллагааны уян хатан байдлыг нэмэгдүүлэх, ЖДҮ-ийн дижитал чадамжийг нэмэгдүүлэхэд туслах зорилгоор МХХТ-ийн салбартай хамтын ажиллагаагаа хөгжүүлж болно. Энэхүү арга хэмжээ нь бизнесийн тасралтгүй үйл ажиллагааг хангах шаардлагыг харгалзан үзэх үндсэн дээр (i) Монголын ЖДҮ-дэд зориулсан дижитал шилжилтийн замын зураглалыг боловсруулах; (ii) үйл ажиллагаагаа цахимжуулах сонирхолтой ЖДҮ эрхлэгчдэд зөвлөх үйлчилгээнд хамрагдах боломж олгох, (iii) нягтлан бодох бүртгэл, хүний нөөцийн удирдлага, цахим/нийгмийн худалдаа зэрэг ЖДҮ-үүдэд ашиглах зах зээлд байгаа нийтлэг/хэвтээ аж ахуйн нэгжийн програм хангамжуудыг эрж хайх зорилго агуулж болно. ЖДҮ-ийн газар нь бусад олон орны нэгэн адил Ковид-19-ийн нөлөөгөөр элгээрээ хэвтсэн аялал жуулчлалын салбарын ЖДҮ-үүдэд онцгой анхаарал хандуулахаас гадна эдийн засгаа төрөлжүүлэх, Монголд өсөн нэмэгдэж буй сайн боловсролтой, англи хэлтэй залуучуудыг хувийн хэвшилд ажлын байраар хангах томоохон боломж бий¹³⁸.

127. ЖДҮ-ийн газар нь нэн тэргүүнд дэмжлэг үзүүлэх зорилтот бүлгийн төрлийг нарийвчлан тодорхойлж, сайтар төвлөрсөн хөтөлбөрүүдийг турших шаардлагатай. ЖДҮ-ийн газар нь хөгжлийн эхний шатандаа яваа,

¹³⁶ 2021 оны 1-р сарын 15-ны өдөр МННХ, 2020 оны 5-р сарын 19-ний өдөр МАШҮХ-ны ажилтнуудтай хийсэн уулзалт.

¹³⁷ 2022.03.23-ны өдөр ЖДҮ-ийн газрын дарга н.Эрдэнэсайхантай хийсэн уулзалт.

¹³⁸ News.mn. Ковид-19-ийн нөлөөгөөр Монголын аялал жуулчлалын салбар элгээрээ хэвтэв. <https://news.mn/en/796003/>

ГҮҮ-үүд болон үр дүнтэй ХШҮ-ний тогтолцоо хараахан тодорхой болоогүй байгаа тул аж ахуй эрхлэгчид ЖДҮ-ийн газрын оролцож буй хамтын ажиллагааны янз бүрийн хөтөлбөрүүдийн урьдчилсан өгөөжөөс хүртэх боломж бий. Гэхдээ, боломжит хамрагдагсад болох аж ахуй эрхлэгчид, ЖДҮ эрхлэгчид, гарааны бизнес эрхлэгчид тус бүрийн онцлогт тохирсон дэмжлэг үзүүлэх шаардлагатай. Ялангуяа гарааны бизнес, ЖДҮ хоёрыг ялгаж салган хөтөлбөрийн загварт тусгах хэрэгтэй. Өндөр өсөлтийг зорилго болгон байгуулагдсан, өндөр эрсдэлтэй гарааны компаниудад өндөр эрсдэлтэй, өндөр өсөлтөд тохирсон орц, оролцоо шаардлагатай. Харин, үйл ажиллагаа явуулж буй ЖДҮ эрхлэгчид тогтсон бизнесийн загваруудыг дагаж, өсөлтөө санхүүжүүлэхийн тулд орлого эсвэл уламжлалт зээлийг ашиглан цаг хугацааны явцад органик байдлаар өсөхийг эрмэлзэнэ. Тогтвортой үйл ажиллагаа явуулж ирсэн ЖДҮ-үүд хурдацтай өсөх магадлал багатай ч олон салбар, бүс нутагт хувийн хэвшлийн үйл ажиллагааны хэсэг нь хэвээр байгаа тул ЖДҮ-ийн бүтээмжийг дээшлүүлэх бодлого баримтлах нь эдийн засгийн ихээхэн үр өгөөж бий болгоно. Түүнчлэн, бусад судалгаанд тэмдэглэсэн жендэрийн ялгааг харгалзан, ЖДҮ-ийг дэмжих хөтөлбөрт эмэгтэйчүүдийн удирддаг бизнесийг дэмжихэд чиглэсэн санаачлагуудыг авч үзэх нь зүйтэй (Хавсралт 2-т Монгол дахь жендэр болон бизнесийн орчны талаарх дүгнэлтийг нэгтгэсэн болно).

128. Гол зөвлөмж:

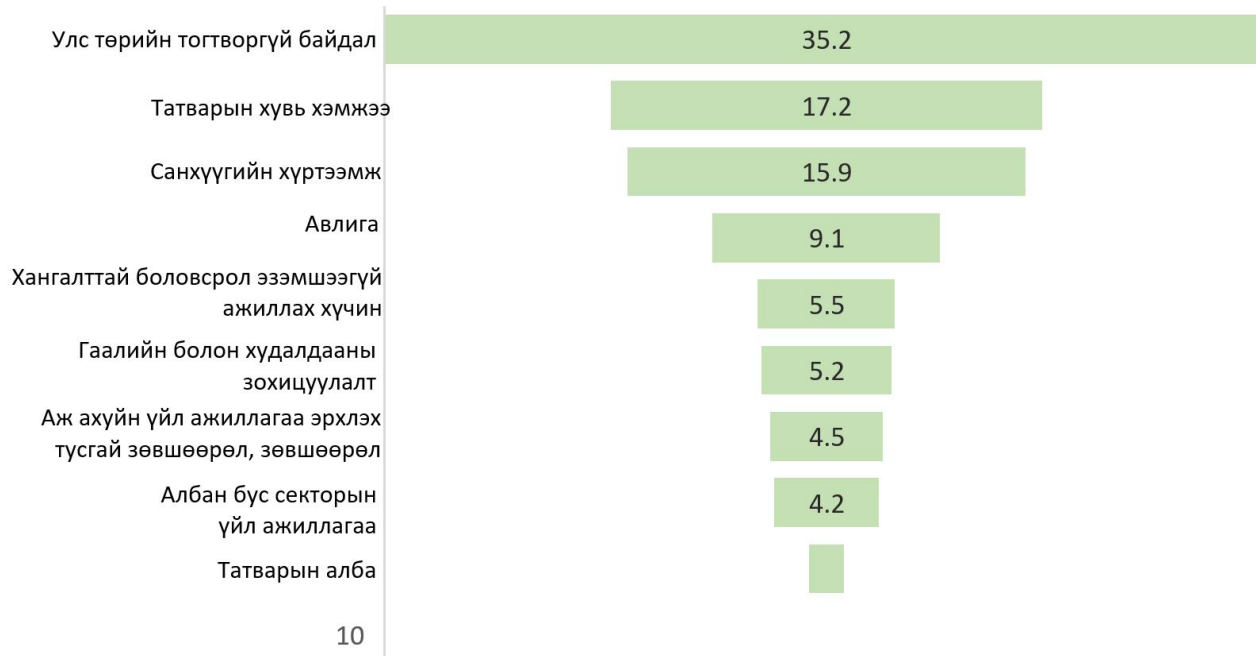
- Үр ашигтай төлөвлөлтийг бий болгохын тулд дунд хугацаанд тодорхой үйл ажиллагааны зардал болон хөтөлбөрийн зардлыг нөхөхөд шаардагдах төсвийг урьдчилан тодорхойлох.
- Ажилтнуудын мэдлэгийн зөрүү буюу дутмагшлыг үнэлэх, мэдлэгийн зөрүүний үнэлгээгээр илэрсэн үйл ажиллагаа явуулах чадавхийн зөрүүг нөхөхийн тулд мэргэшүүлэх тусгайлсан курс/сургалт/мэдлэг солилцох арга хэмжээ зохион байгуулах хийх замаар ЖДҮ-ийн газрын үйл ажиллагааны чадавхийг нэмэгдүүлэх.
- ЖДҮ-ийн хэрэгцээ, хөтөлбөрийн дизайн, ГҮҮ-ийг баталгаажуулахын тулд аж ахуйн нэгжийн судалгааг тогтмол цаг хугацаанд хийж, хөтөлбөрийн боломжит хамрагдагсдад анхаарлаа төвлөрүүлэх.
- ЖДҮ-үүд, тэр дундаа МХХТ, аялал жуулчлалын салбарт бизнесийн загвар боловсруулах, хэрэгжүүлэх, хөтөлбөрийн мониторинг хийх олон улсын шилдэг туршлагыг нэвтрүүлэх асуудлыг тусгасан ЖДҮ-ийг цахимжуулах, эдийн засгийн төрөлжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх шинэ хөтөлбөрүүдийг туршин хэрэгжүүлэх.
- Орон нутгийн засаг захиргаа болон олон улсын бйгууллага хоорондын түншлэлийг хөгжүүлэх замаар ЖДҮ-ийн газрын үйл ажиллагааг бүс нутагт өргөжүүлэх.

Хавсралт 1: 2019 оны Аж ахуйн нэгжийн судалгааны тойм

Дэлхийн банкны Аж ахуйн нэгжийн судалгаа (ААНС) нь хамрагдагч бизнес эрхлэгчдийн бизнесийн орчны янз бүрийн бүрэлдэхүүн хэсгүүдийн ач холбогдлын талаарх санаа бодлыг системтэй, харьцуулж болохуйц байдлаар авдаг. Тэд хариултаа «саад учруулдаггүй»-ээс “маш том саад тотгор учруулдаг” хүртэлх 5 шатлалаар эрэмбэлсэн. Мөн бизнесийн орчинд нөлөөлдөг 15 хүчин зүйлийн жагсаалтаас судалгаанд оролцогчдоос бизнесийнхээ одоогийн үйл ажиллагаанд саад учруулж буй хамгийн том саад тотгорыг сонгохыг хүссэн¹³⁹. Бизнесийн бодлого, эрх зүйн зохицуулалтын орчныг дүгнэхэд зориулсан уг судалгааны асуултууд нь тухайн аж ахуйн нэгжийн одоогийн үйл ажиллагаа, зохицуулалт, татвар, худалдааны томоохон саад бэрхшээлийг хамрах зорилго агуулсан. ААНС-ны асуулгын түүврийн бүтэц нь зөвхөн үйлдвэрлэл, жижиглэнгийн худалдаа болон бусад үйлчилгээг хамардаг. Тиймээс илүү салбарын задаргаатай дүн шинжилгээ хийх боломжгүй.

Аж ахуй эрхлэгчид авлига, татварын хувь хэмжээ, санхүүгийн хүртээмж, улс төрийн тогтворгүй байдал зэрэг нь бизнесийн орчинд хамгийн томоохон саад тотгор учруулдаг гэж үзсэн. Эдгээр хүчин зүйлс эдийн засгийн өсөлт болон ажлын байр бий болгоход саад учруулж ирсэн байна. Судалгаанд хамрагдсан ажил олгогчдын гуравны нэгээс илүү хувь (35 хувь) нь тус улсын улс төрийн тогтворгүй байдал нь бизнес эрхлэхэд хамгийн том саад болж байна гэж үзжээ. Судалгаанд оролцогчдын 17.2 хувь нь албан татварын хувь хэмжээг, 15.9 хувь нь санхүүгийн хүртээмжийг, 9 хувь нь авилгыг, 5 хувь нь хангалттай боловсрол эзэмшээгүй ажиллагчид саад тотгор учруулдаг гэж хариулсан байна. Компаниудын хэмжээнээс хамааруулан авч үзвэл, жижиг компаниудын 36.52 хувь, томоохон компаниудын 28 хувь нь улс төрийн тогтворгүй байдлыг хамгийн том саад гэж үзсэн бол, хэмжээний хувьд дунд зэргийн гэсэн ангилалд багтах компаниудын 28.57 хувь албан татварын хувь хэмжээг хамгийн том саад тогтгор хэмээн үзсэн байна (Зураг 11). Учирч буй саад бэрхшээлийг даван туулах талаар компаниудын менежерүүд аж ахуйн нэгжийн хэмжээнээс хамаарч өөр өөр ойлголттой байж болно. Томоохон компаниуд саад бэрхшээлийг даван туулах илүү олон сонголттой байж болох ч тэдэнд тулгардаг бэрхшээл илүү харагдаж мэдрэгдэхүйц байдаг бөгөөд бизнесийн орчны бүтэлгүйтэлд илүү өртдөг байна.

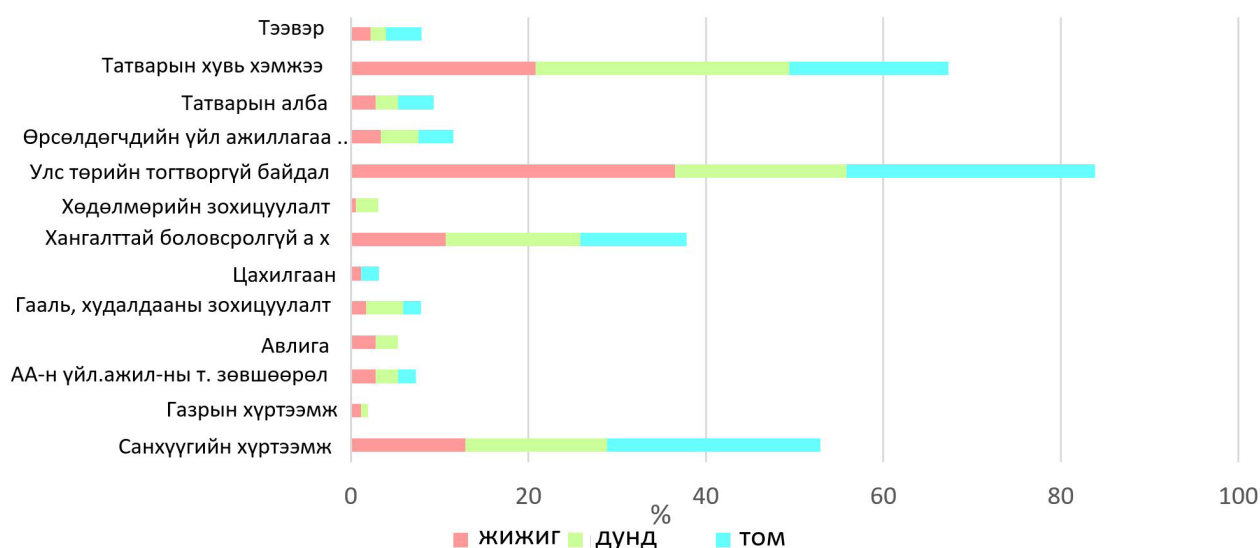
Зураг 11: Монголын бизнесийн орчиндох саад тотгор

Эх сурвалж: Дэлхийн банкны “Монгол Улсын аж ахуйн нэгжийн судалгаа”, 2019. “Бусад хязгаарлалт” ангилалд хөдөлмөрийн зохицуулалт, тээвэр, газар, цахилгаан, шүүх, түүнчлэн гэмт хэрэг, хулгай, эмх замбараагүй байдал зэрэг багтана.

¹³⁹ Дэлхийн банкны Аж ахуйн нэгжийн судалгаа нь тухайн улсын хөдөө аж ахуйн бус эдийн засгийг хамардаг.

Зураг 12: Бизнесийн орчиндох хамгийн том саад тогтвор, компанийн хэмжээгээр¹⁴⁰

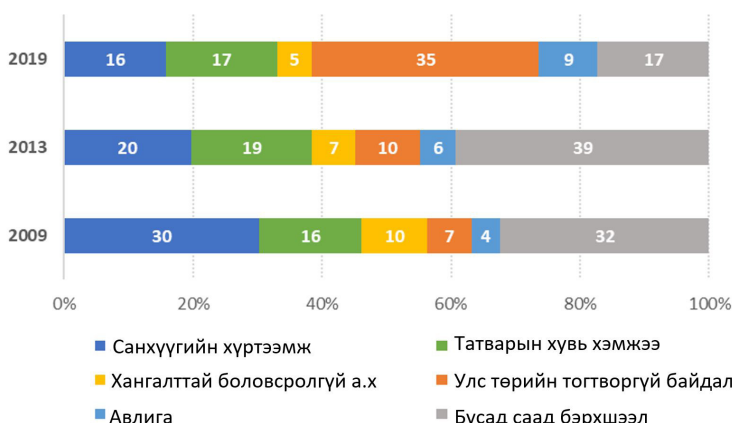

Эх сурвалж: Дэлхийн банк, Монгол Улсын аж ахуйн нэгжийн судалгаа, 2019.

Улс төрийн тогтворгүй байдлыг жижиглэн худалдаа эрхлэгчдийн 43 хувь, гадаадын хөрөнгө оруулалттай компаниудын 44 хувь, 20 ба түүнээс дээш жил үйл ажиллагаа явуулсан компаниудын 66 хувь нь бизнес эрхлэхэд хамгийн ихээр саад бэрхшээл учруулдаг гэж үзэж байна. Гагцхүү үйлдвэрлэгчид, экспортлогчид, харьцангуй залуу буюу цөөн жил (10 ба түүнээс доош жил) бизнес эрхэлсэн ажил олгогчдын хувьд улс төрийн нөхцөл байдал хамгийн их санаа зовдог зүйл биш юм. Харин, үйлдвэрлэл эрхлэгчдийн 30 хувь, экспортлогчдын 42 хувь нь санхүүгийн хүртээмж муу байгааг бизнесийн үйл ажиллагаанд учирдаг хамгийн том саад бэрхшээл гэж үзэж байна. Залуу ажил олгогчдын гуравны нэг нь хамгийн гол сорилт бэрхшээл гэж тооцсон байна.

Өнгөрсөн хугацаанд улс төрийн нөхцөл байдлын талаар санаа зовниж ирсэн ч 2009 оноос хойш үүний Монголын хувийн хэвшилд үзүүлэх учир холбогдол мэдэгдэхүйц нэмэгдсэн. Үүний нэгэн адил, хэдийгээр эзлэх хувь бага боловч авлигыг хамгийн том саад тогтвор гэж үздэг ажил олгогчдын эзлэх хувь нэмэгдэж байна. Авлигатай холбоотой асуудлыг сорилт бэрхшээл гэж үздэг компаниудын эзлэх хувийн жин 2009-2019 оны хооронд 4-өөс 9 хувь болж өсчээ. Татварын хувь хэмжээг саад бэрхшээл гэж үздэг бизнес эрхлэгчдийн хувь 2019 онд 17 хувьд хүрч харьцангуй тогтвортой байсан байна.

Зураг 13: Бизнесийн орчны хамгийн том саад бэрхшээл: чиг хандлага

Эх сурвалж: Дэлхийн банк, "Монгол Улсын аж ахуйн нэгжийн судалгаа", 2019. "Бусад хязгаарлалт" ангилалд хөдөлмөрийн зохицуулалт, тээвэр, газар, цахилгаан, шүүх, түүнчлэн гэмт хэрэг, хулгай, эмх замбараагүй байдал зэрэг багтана.

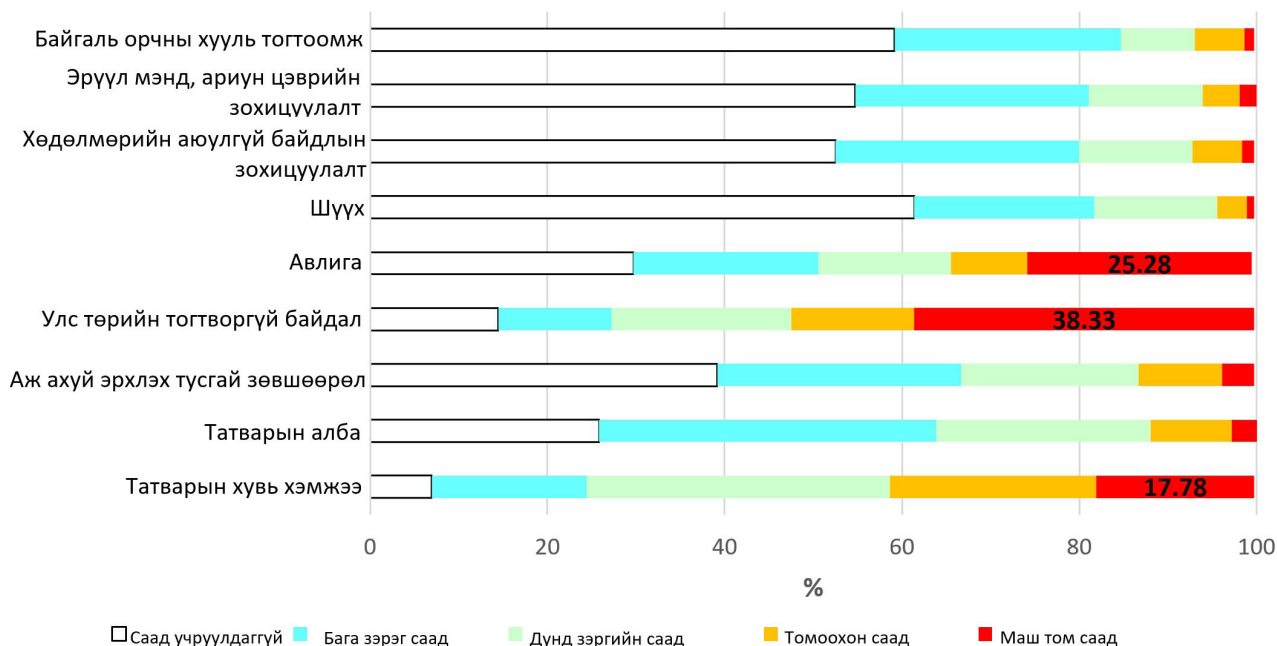
Монголын бизнесийн орчны талаарх үзэл бодол өөрчлөгдсөн болох нь бизнесийн орчинд нөлөөлдөг тухайлсан хүчин зүйлсийг цаг хугацаагаар авч үзэхэд бэлхнээ нотлогдож байна. 2009 онд аж ахуйн эрхлэгчдийн 30 хувь нь, харин 2019 онд хоёр аж ахуйн нэгж тутмын нэг нь улс төрийн нөхцөл байдал/тогтворгүй байдлыг бизнесийн орчны хамгийн том саад тогтвор гэж үзсэн байна. Авлигын тухайд, ямар

¹⁴⁰ 5-19 ажилтантай бол жижиг аж ахуйн нэгж, 20-99 ажилтантай бол дунд, 100 гаруй ажилтантай бол том аж ахуйн нэгж гэж тодорхойлдог.

ч асуудалгүй гэж үздэг аж ахуйн нэгжүүд болон үүнийг томоохон эсвэл маш ноцтой саад бэрхшээл гэж үздэг аж ахуйн нэгжүүдийн эзлэх хувь аль аль нь нэмэгдэж байгаагаас харахад, туйлшрах шинж тэмдэг ажиглагдаж байна. Улс төрийн хүчин зүйл, залилангийн талаар санаа зовнидог аж ахуйн нэгжүүд нь голчлон жижиглэн худалдааны салбарт үйл ажиллагаа явуулдаг дунд болон том, тогтсон (20 ба түүнээс дээш жил бизнес эрхэлсэн) үйл ажиллагаа бүхий компаниуд байна.

Аж ахуйн нэгж-засгийн газар хоорондын харилцаа¹⁴¹ талаас нь авч үзвэл, өнөөгийн үйл ажиллагаанд саад болж буй гол гурван гол хүчин зүйл нь улс төрийн тогтворгүй байдал, авлига, татварын хувь хэмжээ байна. Судалгаанд хамрагдсан аж ахуйн нэгжүүд улс төрийн тогтворгүй байдал (38.33%); авлига (25.28%), татварын хувь хэмжээ (17.78%) зэрэг нь төрийн албан хаагчид болон төрийн байгууллагуудтай харилцахад хамгийн ноцтой саад бэрхшээл болдог гэж үзжээ. Нөгөөтэйгүүр, аж ахуйн нэгжүүд шүүхийн үйл ажиллагаа (61.39%), эрүүл ахуй, ариун цэврийн дэг журам (54.72%), ажил хөдөлмөрийн аюулгүй байдлын зохицуулалт (52.5%) зэрэгт маш их сэтгэл хангалуун (Зураг 14) гэж хариулсан байна.

Зураг 14: Бизнес-Засгийн газар хоорондын харилцаанд учирдаг хамгийн том саад тогтор

Эх сурвалж: Дэлхийн банк, "Монгол Улсын аж ахуйн нэгжийн судалгаа", 2019

Аж ахуйн нэгжийн засгийн газартай харилцахад үүсдэг саад тогтворыг хамгийн том гурван саад бэрхшээл гэж голчлон гадаадын хөрөнгө оруулалттай болон жижиг аж ахуйн нэгжүүд үзсэн.

Гадаадын хөрөнгө оруулалттай компаниуд улс төрийн тогтворгүй байдал (63%); авлига (45%), татварын хувь хэмжээ (63%)-г гол буюу маш том саад тогтор учруулдаг гэж тооцсон бол, үүний нэгэн адил улс төрийн тогтворгүй байдал (54%), авлига (39%) зэрэг нь бизнесийн орчинд томоохон саад учруулдаг гэж жижиг аж ахуйн нэгжүүд, харин татварын хувь хэмжээ маш том саад тогтор учруулдаг гэж дунд аж ахуйн нэгжүүдийн дийлэнх нь (51%) үзсэн байна.

Хууль тогтоомжоор шаарддаг дундаж хугацаа нь аж ахуйн үйл ажиллагаанд нэг их саад тогтор учруулахааргүй ч тусгай зөвшөөрөл болон бусад зөвшөөрөл олгох үйл явц нэлээд урт үргэлжилдэг.

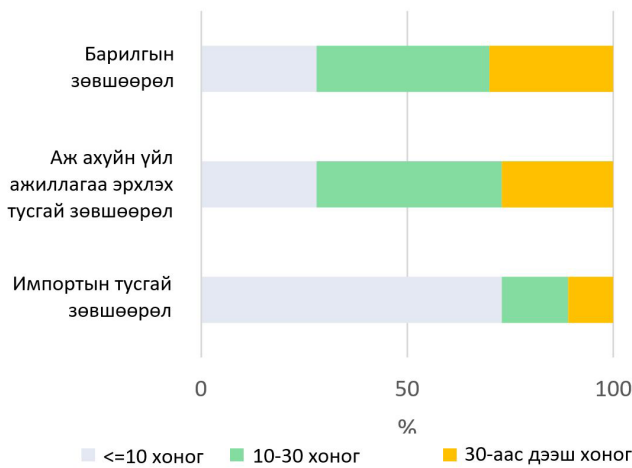
Жишээлбэл, компанийн удирдлагын¹⁴² 55.83% нь хууль тогтоомжоор шаардсан шаардлагуудыг биелүүлэхэд ажлын цагийнхаа дунджаар 10% ба түүнээс бага цаг зарцуулдаг гэсэн бол, ажилтнуудын 36% нь ажлын цагийнхаа 50% ба түүнээс дээш цаг хугацааг зарцуулдаг гэж хариулжээ. Гэтэл, аж ахуйн үйл ажиллагааны тусгай зөвшөөрөл, барилгын зөвшөөрөл авах үйл явц өргөдөл гаргасан өдрөөс эхлэн 30-аас дээш хоног буюу нэлээд урт хугацаа зарцуулдаг гэж компаниудын удирдлагын 27 хувь, ажилтнуудын 30 хувь нь үзсэн байна. (Зураг 15 (а)). Голдуу гадаадын хөрөнгө оруулалттай томоохон компаниуд импортын тусгай зөвшөөрөл, барилгын зөвшөөрөл авахад маш төвөгтэй байдаг гэж (Зураг 15 (б)) хариулжээ.

¹⁴¹ ААНС-ны асуултууд нь аж ахуйн нэгжүүд төрийн байгууллагууд болон төрийн албан хаагчидтай хэрхэн харилцаж ажиллаж буйд үнэлгээ өгдөг.

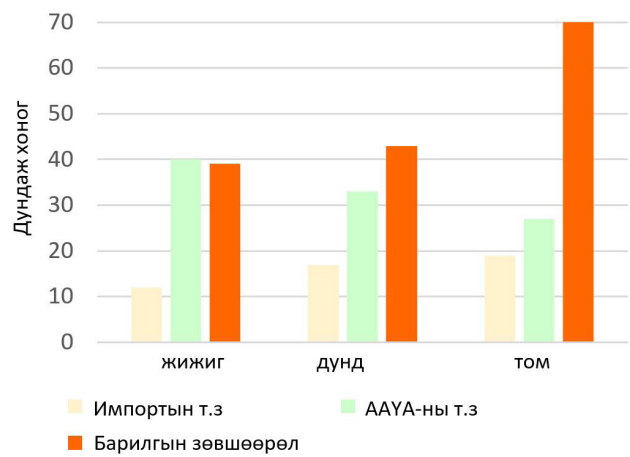
¹⁴² Дээд удирдлагад үйлдвэрлэл, борлуулалтын ажилтнуудтай шууд харилцаж ажиллагаас дээш түвшний менежер, захирал, албан тушаалтнууд орно.

Төрийн албан хаагчдад төлөх албан бус төлбөр хэмжээний хувьд маш бага боловч жижиг аж ахуйн нэгжүүдэд илүүтэй олон удаа тохиолддог байна. Төрийн албан хаагчдад гааль, татвар, тусгай зөвшөөрөл, зохицуулалт, үйлчилгээ зэрэгтэй холбоотой төлдөг албан бус төлбөрийн дундаж хэмжээ 558421 төгрөг буюу жилийн нийт борлуулалтын 0.5 хувьтай тэнцэж байна. Жижиг аж ахуйн нэгжүүд төрийн албан тушаалтнуудад албан бус бэлэг өгөх/төлбөр төлөх магадлал өндөр байдаг ба компаниудын 6% нь жилийн борлуулалтынхаа 5-аас дээш хувийг үүнд зарцуулж байна. Жижиг аж ахуйн нэгжүүд нь ерөнхийдөө том болон гадаадын хөрөнгө оруулалттай компаниудтай харьцуулахад голдуу дотоодын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүд байдаг. Аж ахуйн үйл ажиллагаа эрхлэх тусгай зөвшөөрөл авсан компаниудын 10.29 хувь, барилгын зөвшөөрөл авсан компаниудын 16.9% нь зөвшөөрөл авахын тулд албан бус төлбөр төлсөн байна (Зураг 16 (a) & (b)).

Зураг 15 (a): Зөвшөөрөл, тусгай зөвшөөрөл авсан компаниуд, эзлэх хувийн жингээр

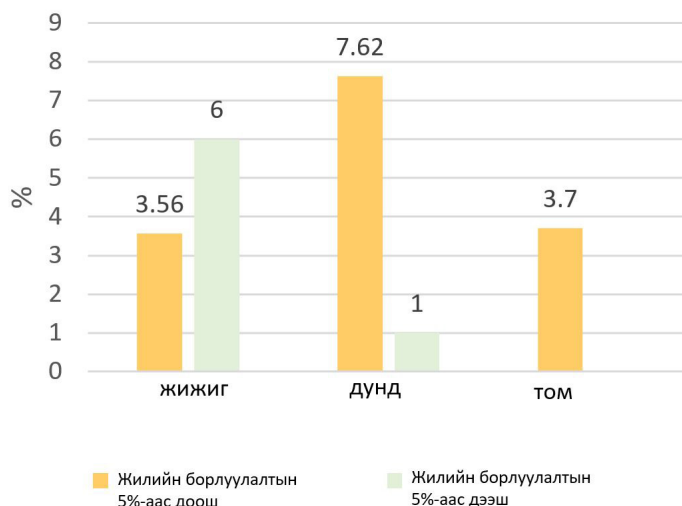

Зураг 15 (b): Зөвшөөрөл, тусгай зөвшөөрөл авсан компаниудын эзлэх хувь, компанийн хэмжээгээр

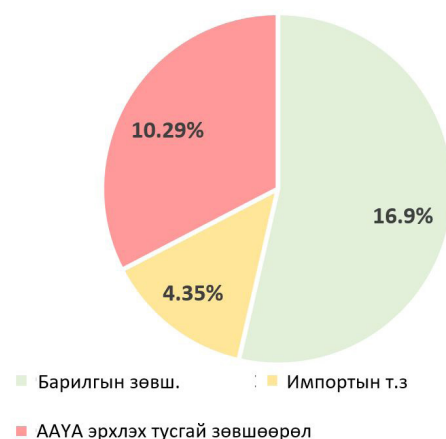

Эх сурвалж: Дэлхийн банк, Монгол Улсын Аж ахуйн нэгжийн судалгаа, 2019

Зураг 16 (a): Албан бус бэлэг/төлбөр, компанийн хэмжээгээр

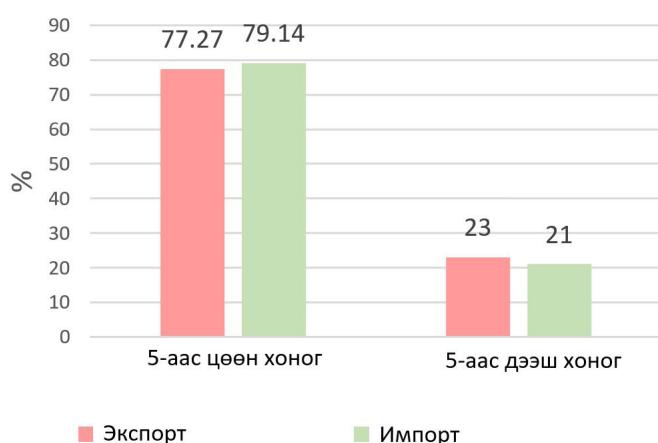
Зураг 16 (b): Алан бус бэлэг/төлбөр, зөвшөөрлийн төрлөөр

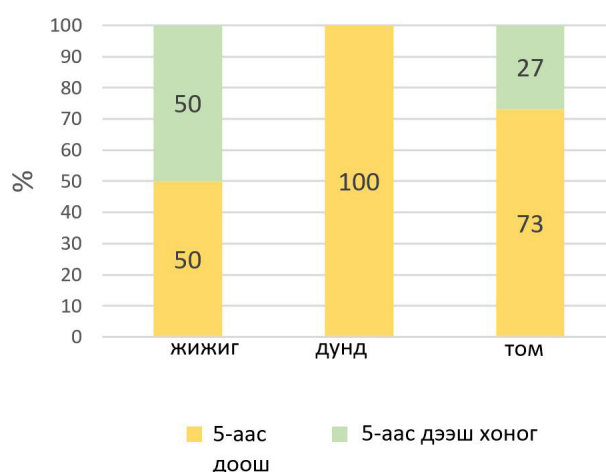
Эх сурвалж: Дэлхийн банк, Монгол Улсын Аж ахуйн нэгжийн судалгаа, 2019

Олон улсын худалдааны тухайд, экспорт, импортын гаалийн бүрдүүлэлт хийх дундаж хугацаа тав хоног бөгөөд энэ нь томоохон аж ахуйн нэгжүүдэд хамгийн үр ашигтай тусдаг. Хэдийгээр 2019 оны ААНС-нд хамрагдсан аж ахуйн нэгжүүдийн 46 орчим хувийг импортлогч компаниуд¹⁴³, 6 хувийг экспортлогч компаниуд¹⁴⁴ эзэлсэн хэдий ч, экспортлогч болон импортлогч компаниудын 77 хувь экспортын болон импортын барааны гаалийн бүрдүүлэлтэд 5 ба түүнээс бага хоног зарцуулсан ба үүний 79.15 хувь нь импортолсон бараа байсан байна. (Зураг 17 (а)). Гаалийн үр ашигтай горим журам аж ахуй эрхлэгчдэд бараагаа асуудалгүйгээр шууд экспортлох, импортлох боломж олгодог. Гаалийн бүрдүүлэлттэй холбоотой хязгаарлалт аж ахуйн нэгжийн хэмжээнээс хамаарч өөр өөр буюу аж ахуйн нэгжийн хэмжээ том байх тусам гаалийн бүрдүүлэлт хийхэд цөөн хоног зарцуулж байна. Тухайлбал, жижиг аж ахуйн нэгжтэй харьцуулахад дунд болон томоохон компаниуд үүнд дунджаар хамгийн ихдээ нэг өдөр зарцуулдаг ажээ (Зураг 17 (б)).

Зураг 17 (а): Гаалийн бүрдүүлэлтэд зарцуулдаг хугацаа

Зураг 17 (б): Гаалийн бүрдүүлэлтэд зарцуулдаг хугацаа, аж ахуйн нэгжийн хэмжээгээр

Эх сурвалж: Дэлхийн банк, Монгол Улсын аж ахуйн нэгжийн судалгаа, 2019

143 Гадаадаас гаралтай орц буюу түүхий эд, материал ашигладаг компаниуд.

144 Энэ хувьсагч нь жилийн нийт борлуулалтын 10-аас доошгүй хувийг шууд экспортолдог компаниудын эзлэх хувийг илэрхийлдэг.

Хавсралт 2 Монгол дахь жендэр ба бизнесийн орчин

Монгол Улсын бодлого, эрх зүйн зохицуулалтын тогтолцоо нь жендэрийн эрх тэгш байдлыг хангадаг ч хөдөлмөрийн зах зээлд эмэгтэйчүүдийг алагчилах явдал түгээмэл хэвээр байна. Дэлхийн жендэрийн тэгш бус байдлын¹⁴⁵ тайланд дурдсанаар, Монгол Улс нь Киргиз (0,681 оноо), Тажикистан (0,650 оноо) зэрэг улсуудтай харьцуулахад харьцангуй сайн (0,716 оноо) үзүүлэлттэй¹⁴⁶, харин БНАЛУ-аас (0,750 оноо) хоцорч байна. 2020 оны байдлаар нийт ажиллах хүчний 51 хувийг эмэгтэйчүүд эзэлж байгаа бол нийт эмэгтэйчүүдийн 6.71 хувь нь ажилгүй байна¹⁴⁷. ОУХБ-ын мэдээлснээр¹⁴⁸, ахисан түвшний боловсролтой эмэгтэйчүүдийн идэвхгүй байдал¹⁴⁹ ижил түвшний боловсролтой эрэгтэйчүүдээс 16%-иар илүү байна. Эдийн засгийн салбар дахь эмэгтэйчүүдийн эрх, ялангуяа бизнес эхлүүлэх эрхийг Жендэрийн эрх тэгш байдлыг хангах тухай хууль (2011), Гэр бүлийн тухай хуулиар (1999) баталгаажуулсан. Эмэгтэйчүүд гол төлөв улсын төсвөөр санхүүждэг байгууллагууд, жижиглэнгийн худалдаа, нийтийн хоолны салбар болон багшлах зэрэг туслах албан тушаалын хамгийн бага цалинтай хөдөлмөр эрхлэлтийн салбарт ажиллаж байна.¹⁵⁰ Эрх, гэр бүлийн өмнө хүлээсэн үүрэг хариуцлагаасаа үүдэн эмэгтэйчүүд ажилд орох, ижил төрлийн ажилд ижил цалин хөлс авах, хөдөлмөр эрхлэлт, эхийн эрхийг хамгаалах зэрэг асуудлаар ялгаварлан гадуурхал, мөн бэлгийн дарамтад өртдөг.¹⁵¹

Одоогийн хууль тогтоомжид давамгайлдаг ашигтай шалтгаалан, орон сууцны өмчлөлд эрэгтэйчүүд давамгайлж байна. Монгол Улсын газар өмчлөлийн 60 хувь нь эрэгтэйчүүдэд, 33 хувь нь эмэгтэйчүүдэд ногдог бол, эрэгтэйчүүдийн 55 хувь, эмэгтэйчүүдийн 27 хувь нь өмчлөх эрхээ бүртгүүлсэн байна¹⁵². Монгол Улсын Үндэсний статистикийн хорооны (ҮСХ) мэдээлснээр, эрх толгойлсон эмэгтэйчүүдийн эзлэх хувь 2008 онд 11.3% байсан бол 2016 онд 8.1% болж буурчээ.¹⁵³ Бусад орны нэгэн адил эрх толгойлсон эмэгтэйчүүд ядууралд илүү өртөмтгий байна. Эрх толгойлсон эмэгтэйчүүд цалингүй асран халамжлах ажил эрхэлж байгаа нь цалинтай ажил эрхлэхэд нь саад учруулдаг бөгөөд ялангуяа хөдөө орон нутаг, алслагдсан бүс нутагт эрэгтэйчүүд эмэгтэйчүүдтэй харьцуулахад 3 дахин их орон сууц өмчлөх эрхийн гэрчилгээг эзэмшиж байна.¹⁵⁴ Иргэний хуулиар үл хөдлөх эд хөрөнгийг тэгш өмчлөх эрхийг хүлээн зөвшөөрсөн¹⁵⁵ бөгөөд гэрлэсний дараа бүртгүүлсэн хөрөнгө нь гэр бүлийн гишүүдийн дундын өмч хэдий ч, уг эд хөрөнгийг өөрийн нэр дээр албан ёсоор бүртгүүлсэн этгээд гэр бүлийн бусад гишүүдийн зөвшөөрөлгүйгээр уг хөрөнгийг захиран зарцуулж болно.¹⁵⁶

Аж ахуйн нэгжийн судалгаанаас харахад¹⁵⁷, эмэгтэйчүүд бизнес эрхлэхэд эрэгтэйчүүдэд тулгардагтай адил олон саад бэрхшээлтэй тулгардаг ч, тэдгээрийн бизнесийн оролцоо нь ихэнхдээ албан бус байдаг. Эмэгтэйчүүд, бизнес ба хууль судалгааны бизнес эрхлэлтийн үзүүлэлтээс харахад¹⁵⁸, эмэгтэйчүүд сүүлийн 10 жилд 25 нэгж хувь буюу пунктээр ахиж, 2021 онд боломжтой хамгийн өндөр оноо авсан байна. Коммунист дэглэмийн дараа¹⁵⁹ эмэгтэйчүүд өндөр боловсрол эзэмших¹⁶⁰ (2020 оны байдлаар

¹⁴⁵ Тайланг бүрэн эхээр нь <https://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2021> хаягаар орж боломжтой: <https://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2021>

¹⁴⁶ 2021 оны Дэлхийн жендэрийн зөрүүний оноог 156 орны хүн амын жигнэсэн дундажид үндэслэн гаргасан бөгөөд 2006 оны өмнөх индекстэй харьцуулахад Монгол Улсын үзүүлэлт дунджаар 0.025 пунктээр буурсан байна.

¹⁴⁷ Дэлхийн банкны үзүүлэлтүүд-тэй: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.CACT.FE.ZS?locations=MN> хаягаар орж үзэх боломжтой.

¹⁴⁸ Мэдээллийг: <https://ilostat.ilo.org/data/> хаягаар орж авах боломжтой.

¹⁴⁹ Энэ үзүүлэлтийг ажиллах хүчнээс гадуурх хөдөлмөрийн насны хүний тоог (өөрөөр хэлбэл ажил эрхэлдэггүй эсвэл ажилгүй) хөдөлмөрийн насны хүн амд эзлэх хувиар илэрхийлж гаргадаг.

¹⁵⁰ ОУСК. 2021. Монгол дахь ЖДҮ ба эмэгтэйчүүдийн өмчлөлийн ЖДҮ-үүд.

¹⁵¹ ОУСК. 2021. Монгол дахь ЖДҮ ба эмэгтэйчүүдийн өмчлөлийн ЖДҮ-үүд. НҮБ-ын Эмэгтэйчүүдийг алагчилах бүх хэлбэрийг устгах (CEDAW) тухай конвенц шиг эмэгтэйчүүдийн хөдөлмөр эрхлэлтийн талаар жендэрийн мэдрэмжтэй практик үйл ажиллагааг баталгаажуулах санаачлагууд.

¹⁵² АХБ. 2018. Хөрөнгийн эзэмшил, бизнес эрхлэлтийг жендэрийн үүднээс хэмжих нь. Гүрж, Монгол, Филиппинд хийсэн туршилтын судалгааны арга зүй ба үр дүн. Манила.

¹⁵³ Уур амьсгалын ногоон сан. 2021. Жендэрийн үнэлгээ.

¹⁵⁴ АХБ. 2018. Хөрөнгийн эзэмшил, бизнес эрхлэлтийг жендэрийн үүднээс хэмжих нь. Гүрж, Монгол, Филиппинд хийсэн туршилтын судалгааны арга зүй, үр дүн. Манила.

¹⁵⁵ 127(2) болон 128(1)-р заалт.

¹⁵⁶ Уур амьсгалын ногоон сан. 2021. Жендэрийн үнэлгээ.

¹⁵⁷ Дэлхийн банк. Аж ахуйн нэгжийн судалгаа 2019.

¹⁵⁸ Мэдээллийг <https://wbi.worldbank.org/en/wbi> хаягаар орж авах боломжтой. Үзүүлэлтийн түвшний оноог тухайн шалгуур үзүүлэлт дэх асуултаудын жигнээгүй дундажийг тооцож, үр дүнг 100 хүртэл өсгөх замаар гаргадаг.

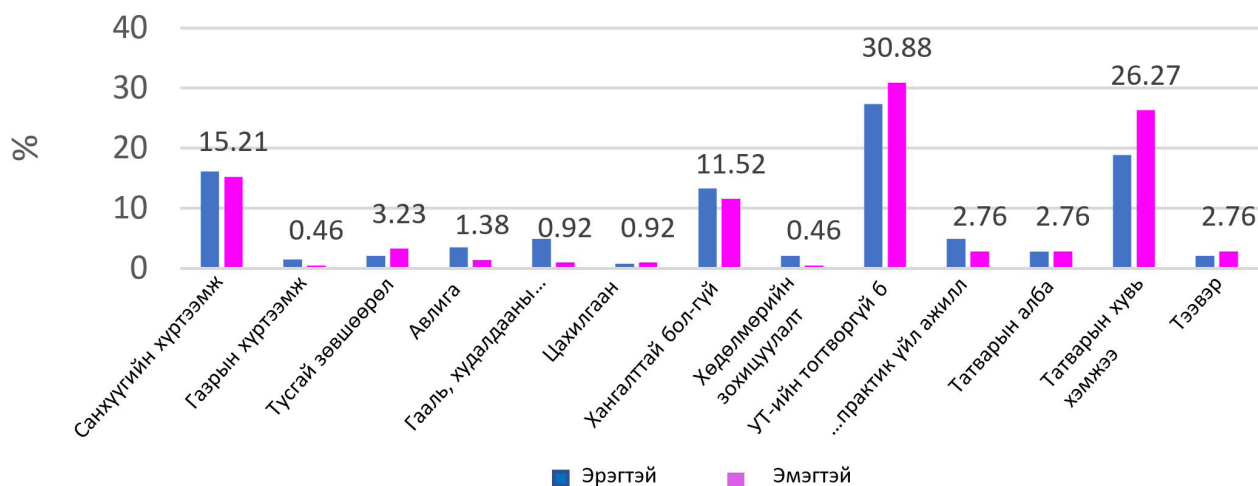
¹⁵⁹ Коммунист дэглэмийн үед (1924-1990 он хүртэл) засгийн газрууд эрэгтэй, эмэгтэй хүмүүст ижил тэгш боловсрол олгох боломж олгосон.

¹⁶⁰ ILOSTAT-ын (ОУХБ-ын статистик) мэдээлснээр, эмэгтэйчүүд эрэгтэйчүүдээс бараг 10%-иар илүү боловсролтой, 2010

Гэхэд, нийт эмэгтэй ажиллах хүчний 64 хувь нь¹⁶¹ ахисан түвшний боловсролтой, нийт эрэгтэй ажиллах хүчний 76 хувь нь ахисан түвшний боловсролтой байв) болсоноор бизнес эхлүүлэх эрхийнхээ талаар мэддэг болсон.¹⁶² Эрэгтэйчүүдийн нэгэн адил¹⁶³ бизнес эрхлэгч эмэгтэйчүүд улс төрийн тогтворгүй байдал (30.88%), татварын хувь хэмжээ (26.27 хувь), санхүүгийн хүртээмж (15.21 хувь), хангалттай боловсрол эзэмшээгүй ажиллах хүч (11.52 хувь) зэрэг нь бизнес эрхлэхэд хамгийн том саад бэрхшээл учруулдаг (Зураг 18) гэж үздэг.

“Global Findex”-ийн мэдээлснээр, эмэгтэйчүүдийн¹⁶⁴ 95 хувь, эрэгтэйчүүдийн 91% хувь нь банкинд данстай бөгөөд бизнес эрхлэгч эмэгтэйчүүд Гэр бүлийн тухай хууль (10-р зүйл) болон Жендэрийн эрх тэгш байдлыг хангах тухай хуулиар хамгаалагдсан байдаг. Гэсэн хэдий ч банкууд эмэгтэй бизнес эрхлэгчдийн барьцаа хөрөнгийг хүлээн зөвшөөрөх болон тэдэнд зээл олгоходоо үргэлж уриалгаан ханддаггүй¹⁶⁵ бөгөөд бизнес эрхлэгч эмэгтэйчүүдийн авсан зээлийн эргэн төлөлтийн хувь хэмжээ өндөр байдаг нь эрэгтэй бизнес эрхлэгчдээс илүү эрсдэлтэй гэж үздэгт оршдог аж. Гэтэл, энэ нь Бизнес эрхлэгч эмэгтэйчүүдийн холбоо Засгийн гарын өмнө бизнес эрхлэгч эмэгтэйчүүдийн хэрэгцээг хангалттай төлөөлдөггүйтэй холбоотой байдаг.¹⁶⁶ Эмэгтэйчүүд гэр бүлийн бизнест оруулсан хувь оролцоогоо албан ёсны болгохгүйгээр ажиллах хандлагатай байдгаас үүдэн гэр бүл салсан тохиолдолд бизнест оруулсан ямар ч хувь оролцоогүй үлдэх нь нийтлэг үзэгдэл болсон байна.¹⁶⁷ Илүү олон эмэгтэйчүүд, ялангуяа хөдөө орон нутагт хамгаалалт муутай албан бус ажил болон гэр бүлийн цалингүй ажил эрхэлдэг бөгөөд эрэгтэйчүүдтэй харьцуулахад цөөн тооны эмэгтэйчүүд бизнес эрхлэхэд оролцдог.¹⁶⁸ Гэр бүлээрээ санхүүгийн эх үүсвэртэй болохын тулд, эмэгтэйчүүд эд хөрөнгө өмчлөх эрхээ нөхрийнхөө нэр дээр шилжүүлдэг байна¹⁶⁹.

Зураг 18: Эрэгтэй, эмэгтэй бизнес эрхлэгчдэд тулгардаг бизнесийн орчны хамгийн том саад бэрхшээл юу вэ?

Эх сурвалж. Дэлхийн банк, Аж ахуйн нэгжийн судалгаа, 2019.

¹⁶¹ Дэлхийн банкны үзүүлэлтүүд. <https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.ADVN.MA.ZS?locations=MN>

¹⁶² Агаманд, М. 2011. Монгол дахь эмэгтэйчүүдийн бизнес эрхлэлт: бизнес эрхлэх сэдэлд соёлын үүрэг. Тэгш эрх, олон талт байдал ба хамрагдал: Олон улсын сэтгүүл.

¹⁶³ Энэ дүгнэлтийг бизнесийн гол шийдвэрүүдийн ихэнхийг эрэгтэй, эмэгтэй хүмүүс хамтдаа гаргадаг (ОУСК. 2015) гэсэн үндэслэлээр зөвтгөж болно.

¹⁶⁴ 15-аас дээш насны насанд хүрэгчид.

¹⁶⁵ Дэлхийн банкны хийсэн ярилцлага. Жендэрийн эрх тэгш байдлыг дэмжих тухай хууль 9-р зүйлд зааснаар зээл олгоход жендэрээр ялгаварлан гадуурхахыг хориглодог.

¹⁶⁶ Дэлхийн банкны хийсэн ярилцлага.

¹⁶⁷ АХБ. 2019. Монголын жендэрийн нөхцөл байдлын шинжилгээ: 2005 оноос хойш гарсан ахиц дэвшил, сорилт ба сургамж

¹⁶⁸ <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2018/03/27/broaden-opportunities-for-women-workers-in-mongolia-new-world-bank-report>

¹⁶⁹ ОУСК. 2014. Монгол дахь ЖДҮ ба эмэгтэйчүүдийн өмчлөлийн ЖДҮ-үүд.

Ашигласан ном, товхимол

- АХБ, 2018. Хөрөнгийн өмчлөл ба ажаахуй эрхлэлтийг жендэрийн үүднээс хэмжих нь. Гүрж, Монгол, Филиппинд хийсэн туршилтын судалгааны арга зүй ба үр дүн. Манила.
- Жон Ахлкмист болон Асем Пракаш, 2010. "ГШХО ба хөгжиж буй орнууд дахь гэрээ хэрэгжилтийн зардал," Бодлогын шинжлэх ухаан, Спрингер, боть. 43(2), 181-200 хуудас, 6-р сар.
- Азийн сан, 2018. Хувийн хэвшлийн авлигын талаарх ойлголтын судалгаа.
- Лакшми, Б., 2019. ТАЭЗХА-ны гишүүн далайд гарцгүй эдийн засагт өртгийн сүлжээгээр дамжуулан ЖДҮ-ийн санхүүжилтийг ашиглах нь: Монголын жишээ. АХБИ-ийн Ажлын баримт бичиг 1019. Азийн хөгжлийн банкны институт.
- Баркус, Эйч. Р., 2018. Өрсөлдөөнт орон зай ба маргаантай амьжиргаа: Монголын бэлчээрийн менежмент ба газар эзэмшлийн шинэчлэлийн тойм. Газарзүйн тойм, 108(1), 138–157.
- Дабла-Норис, Е., Инкхауст Комбони, М.Ж., 2008. "Албан бус байдал ба зохицуулалт: Компаниудын өсөлтийг юу хөтөлдөг вэ?" ОУВС-гийн ажилтнуудад зориулсан баримт бичиг 55 (1): 50–82.
- Дэйли, Э., Ланз, К., Нарангэрэл, Ю., Дрисколл, З., Лхамдулам, Н., Грабхам, Ж., Сувд, Б., Мөнхтүвшин, Б., 2018. Монгол дахь жендэр, газар ба уул уурхай (№1; ЭГЭЭББ судалгааны тайлан). Мокоро ХХК & Хүн төвтэй байгаль хамгаалал.
- Жанков, С., 2009. "Санхүүгийн хямралын үеийн дампуурлын дэглэмүүд." Мимео, Дэлхийн банк групп.
- Фуншал, Б., 2008. "Бразил дахь 2005 оны дампуурлын шинэчлэлийн үр нөлөө." Эдийн засгийн бичиг баримт, 101: 84–86.
- Европын сэргээн босголт хөгжлийн банк, 2021. Монгол дахь бизнесийн өөрчлөн байгуулалтын үнэлгээ.
- Уур амьсгалын ногоон сан, 2021. Жендэрийн үнэлгээ.
- Хаусмэн, Р., ба бусад., 2021. Эдийн засгийн цогц байдлын онол нь ЕХ-ны цар тахлаас сэргээх, тэсвэрлэх чадварыг дээшлүүлэх төлөвлөгөөний талаар бидэнд юу хэлж чадах вэ? Өсөлтийн лаборатори/Европын улс төр ба бодлого.
- Олон улсын санхүүгийн корпораци, 2018. Монголын хөрөнгө оруулалтын шинэчлэлийн зураглал: Хөрөнгө оруулалтын шинэ бодлого, дэмжих стратегийн үндэс". ОУСК, Дэлхийн банк групп, 2018 оны 6-р сар.
- Олон улсын хөдөлмөрийн байгууллага, 2015. Монгол Улсад аж ахуйн нэгжүүдийг албажуулах нь: тулгамдаж буй асуудал, бодлогын чиглэл.
- ОУСК, 2021. Монгол дахь ЖДҮ болон эмэгтэйчүүдийн өмчлөлийн ЖДҮ.
- ОУСК, 2019. Хугацаа зарцуулалтын судалгааны тайлан.
- Клаппер, Л., 2011. "Амьдрах боломжтой бизнесийг аврах нь." Үзэл бодол 328, 2011 оны 9-р сар, Дэлхийн банк групп.
- Лов, И., 2011. "Шүүхээс гадуур шийдвэрлэх нь: Маргааныг өөр бусад аргаар шийдвэрлэх нь хэр үр дүнтэй вэ," үзэл баримтлалын тэмдэглэл №329, Дэлхийн банк групп, 10-р сар.
- Молфетас, А., Грава, Л., 2020. Бизнесийн зохицуулалтын эрсдэлд суурилсан арга. Дэлхийн банк групп.
- Морган, П.Ж. ба Ёошино, Н., 2021. Далайд гарцгүй орнуудад нэмүү өртгийн сүлжээгээр дамжуулан ЖДҮ-ийн санхүүжилтийг хөшүүрэг болгон ашиглах нь. Азийн хөгжлийн банкны хүрээлэн.
- Мөнхбаатар, Б., Ли, Ж., 2015: Монгол улсын кадастрын тогтолцоог боловсронгуй болгох судалгаа – Үндэсний газрын мэдээллийн системд чиглэгдсэн, инт. Нуман. Фотограмм. Алсын зайн тандах судалгаа. Орон зайн мэдээлэл. Шинжлэх ухаан, XL-2/W4, 83–85.
- Монгол Улсын Хөрөнгө оруулалтын бодлого ба хөдөө аж ахуйн хөрөнгө оруулалтыг дэмжих (IPAIP) төсөл.
- Монгол улсын Алсын хараа 2050.
- Шинэ сэргэлтийн бодлого (ШСБ).
- Нарангэрэл, Я., 2018. Монгол дахь өмчийн эрх: Эмэгтэйчүүдэд орон зай гаргах уу? Газрын портал.
- Нямдорж, Б., Молен, П.ван дер, & Туладхар, А.М., 2014. Монголын хот суурин дахь газар хувьчлал: Ажиглалт. Судалгааны тойм, 46(335), 90–96.
- Монголын үндэсний худалдаа, аж үйлдвэрийн танхим, 2020. Бизнесийн орчны судалгаа.

- ЭЗХАХБ, 2019. Монгол дахь авлигын эсрэг шинэчлэл. Истанбулын Авлигатай тэмцэх үйл ажиллагааны төлөвлөгөөний 4 дэх удаагийн хяналт.
- Рамелло, Г.Б. болон Воигт, С. 2012. "Үр ашгийн эдийн засаг ба шүүхийн тогтолцоо," Олон улсын эрх зүй ба эдийн засгийн тойм.
- Сафавиан, М. ба Шарма, С., 2007. «Зээлдүүлэгчийн эрх хэзээ ажилладаг вэ?» Дэлхийн банкны бодлогын судалгааны ажлын баримт No4296.
- НҮБ-ын АЗХБ, Дэлхийн Банк Групп, ГОУХН, МОТIE, 2019. Эко-аж үйлдвэрийн паркийн мэргэжилтнүүдэд зориулсан гарын авлага: Олон улсын EIP хүрээг хэрэгжүүлэх нь – Арга хэрэгсэл.
- НҮБ-ын АҮХБ, 2019. Аж үйлдвэрийн паркуудад зорилусан удирдамж.
- НҮБ-ын АҮХБ, Дэлхийн Банк Групп, ГОУХН, МОТIE, 2018. Олон улсын EIP хүрээг хэрэгжүүлэх Эко-аж үйлдвэрийн паркийн мэргэжилтнүүдэд зориулсан гарын авлага.
- АНУ-ын ОУХА, 2010. Өмчийн эрх ба баялгийн засаглал: Монгол Улс [АНУ-ын ОУХА: Улс орны тухай танилцуулга материал]. АНУ-ын ОУХА.
- НҮБ, 2020. Азийн далайд гарцгүй хөгжиж буй зарим орнуудын эдийн засгийн төрөлжилт.
- Транспэрэнси Интернэшнл Монгол, 2018. Бизнесийн нэгдмэл байдал 2018 оны улс орны хөтөлбөр.
- Дэлхийн Банк, 2021. Аж үйлдвэрийн паркууд дахь тойрог эдийн засаг: Өрсөлдөх чадварын технологи.
- Дэлхийн Банк, 2020. Илүү хүчтэй, илүү хүртээмжтэй сэргэлтийн төлөөх институцийн болон бүтцийн шинэчлэл, Монгол Улсад баримтлах бодлогын тэмдэглэл, 2020 оны 6-р сар.
- Дэлхийн банк, 2021. Аж үйлдвэрийн парк дахь тойрог эдийн засаг: Өрсөлдөх чадварын технологи; НҮБ-ын АҮХБ (2019). Аж үйлдвэрийн паркуудад зориулсан удирдамж.
- Дэлхийн банк, 2020. Монгол Улс, Улаанбаатар хотын газар зохион байгуулалт ба менежмент.
- Дэлхийн банк, 2020. Монгол Улсын InfraSAP. Холболт ба эдийн засгийг төрөлжүүлэх дэд бүтэц.
- Дэлхийн Банк, 2015. Монгол Улс, Улаанбаатар хотын газар зохион байгуулалт ба менежмент.
- Дэлхийн банк групп, 2022. Монголын эдийн засгийн тойм: Хүчтэй сэргүү салхийг жолоодохуй. Тусгай сэдэв – Монгол Улсын тэтгэврийн тогтолцооны санхүүгийн тогтвортой байдал.
- Дэлхийн банкны 2019 оны Монгол Улсын аж ахуйн нэгжийн судалгаа.
- Дэлхийн банкны 2020 оны Бизнес эрхлэхүй судалгааны тайлан.
- Дэлхийн банк групп, 2021. Монголын төрийн өмчит үйлдвэрийн газрын шинэчлэл. Төрийн өмчийг хадгалах, хувийн хөрөнгө оруулалтыг нэмэгдүүлэх хувилбарууд.
- Висариа, С., 2009. "Эрх зүйн шинэчлэл ба зээлийн эргэн төлөлт: Энэтхэг дэх өр барагдуулах шүүхийн микро эдийн засгийн нөлөө." Америкийн эдийн засгийн сэтгүүл: Хэрэглээний эдийн засаг, 1(3): 59-81.